

ISSN—0132—6058

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

ისტორიის
არქეოლოგიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

3. 1985

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

СЕРИЯ
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ,
ЭТНОГРАФИИ И
ИСТОРИИ ИСКУССТВА



თბილისი
ТБИЛИСИ

1985 N 3

ქურნალი დაარსებულია 1971 წელს
Журнал основан в 1971 году

ქურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал выходит раз в 3 месяца

სარედაქციო კოლეგია: ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი,
ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე),
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе,
В. Н. Габашвили, Ю. М. Качарава (*зам. редактора*), Р. К. Кикнадзе (*зам. редактора*),
Г. А. Мелвишвили (*редактор*), Г. С. Читая, Л. А. Чилашвили

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლორთქიფანიძე
Ответственный секретарь Г. Г. Лордкипанидзе

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-86-82

გადაეცა წარმოებას 5.VIII.85; შეკ. № 2684; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 30.X.85;
ანაწყოების ზომა 7×11; ქაღალდის ზომა 70×108¹/₁₆; პირობ. ნაბეჭდი თაბახი 16.8;
პირ. საღ. გატარება 17.1; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 12.5;

უფ. 05389;

ტირაჟი 1000;

ფასი 1 მან. 30 კაპ.

■

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

■

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შინაარსი

წარილება

ი. კაპარაძე, დიდი გამარჯვების ისტორიული მნიშვნელობა	5
3. შიშჩინკო, პარტიულ-პოლიტიკური მუშაობა აზიერკავკასიის ფრონტის ეროვნულ შენაერთებში კავკასიისათვის ბრძოლის შეტევით პერიოდში	17
ფ. დანელა, ლენინური ტიპის რევოლუციური და პარტიული მოღვაწე (ილია წიფივაძე)	82
2. კომალეშკაძე, სკვითების როლი ჩრდილოკავკასიის ადგილობრივი ტომების ეთნოგენეზში	45
6. ნანიტაშვილი, გერმანიის კაპიტალი პირველ ქართულ თუჩჩამომსხმელ ქარხანაში	60
3. ბაბაშვილი, მახლობელი აღმოსავლეთის ეკონომიკა XI—XII საუკუნეებში	72
8. გამყრელიძე, აზო-ფარნავაზის დროინდელი კოლხეთის ისტორიისათვის	86

ცნობები და შენიშვნები

6. ტარ-მბანოვი, ირანის სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა XIX საუკუნეში	98
8. ახვლედიანი, ექვთიმე თაუაშვილი და ქართული მითოლოგია	110
2. ჩხარტიშვილი, ქართული ისტორიული აზრის განვითარების ისტორიიდან („მოქცე- ვა ქართლისაჲ“)	124
8. სანაძე, ზოგიერთი გვარის წარმოებისათვის „ტბეთის სულთა მატიანეში“	131
დ. გომოლაძე, „ქოთლოსნის საკითხისათვის“	140
6. აბაბელია, ქრისტიანული წმინდანები დასავლურ-ქართულ რწმენა-წარმოდგენებში	145
ლ. ფაშაშვილი, ქურთმცოდნეობის მდგომარეობა და ამოცანები საქართველოში	156
ზ. სხირტლაძე, წრომის ტაძრის ისტორიისათვის	165

საისტორიო მემკვიდრეობის მოღვაწენი

რ. კიკნაძე, საქართველოს ისტორიის გამოჩენილი მკვლევარი (ვარლამ დონდუას დაბა- დების 90 წლისთავი)	171
---	-----

პრეტიკა და ბიბლიოგრაფია

ბ. თოჭერიძე, საქართველო და აღმოსავლეთი (სტატიების კრებული)	178
8. შიშჩინკო, ნ. კომანიძე, აღმოსავლეთ თურქეთის სოციალურ-ეკონომიკური ჩამორ- ჩენილობის დაძლევის პრობლემა ქვეყნის ბურჟუაზიულ-პოლიტიკური პარტიების საპროგრამო მითითებებში	185

პრონიკა და ინფორმაცია

8. გომირიძე, ეთნოგრაფთა საკავშირო სესია ქ. თუშაში	188
ო. გვილაძე (ნეკროლოგი)	190
ხ. ჩხარტიშვილი (ნეკროლოგი)	191

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Ю. КАЧАРАВА, Историческое значение Великой победы	5
В. ШЕВЧЕНКО, Партийно-политическая работа в национальных соединениях Закавказского фронта в наступательный период битвы за Кавказ	17
Ф. ДАНЕЛИЯ, Революционный и партийный деятель ленинского типа И. В. Цивцивадзе (1881—1941)	33
В. КОВАЛЕВСКАЯ, Роль скифов в этногенезе местных северокавказских племен	45
Н. НАНИТАШВИЛИ, Германский капитал в первом грузинском чугуноли- тейном заводе	60
В. ГАБАШВИЛИ, Экономика Ближнего Востока XI—XII вв.	72
Г. ГАМКРЕЛИДЗЕ, К истории Колхиды времен Азо-Фарнаваза	86

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

Н. ТЕР-ОГАНОВ, Социально-экономическое положение Ирана в XIX веке	98
Г. АХВЛЕДИАНИ, Е. С. Такайшвили и грузинская мифология	110
М. ЧХАРТИШВИЛИ, Из истории развития грузинской исторической мысли («Обращение Картли»)	124
М. САНАДЗЕ, К вопросу фамилиеобразования в «Тбетском синодике»	131
Д. ГОГОЛАДЗЕ, К вопросу о термине «котлосани»	140
Н. АБАКЕЛИЯ, Христианские святые в западно-грузинских религиозных пред- ставлениях	145
Л. ПАШАЕВА, Состояние и задачи курдоведения в Грузии	156
З. СХИРТЛАДЗЕ, К истории Цромского храма	165

ДЕЯТЕЛИ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

Р. КИКНАДЗЕ, Видный исследователь истории Грузии (90-летие со дня рож- дения В. Д. Дондуа)	171
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

П. ТОПУРИЯ, Грузия и Восток (сборник статей)	178
Г. ЧИПАШВИЛИ, Н. Комакхидзе, Проблема преодоления социально-эко- номической отсталости Востока Турции в программных установках буржуазных политических партий страны	185

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Г. ГОЦИРИДЗЕ, Всесоюзная сессия этнографов в г. Уфе	188
О. М. Гвилава (некролог)	190
С. Д. Чхартшвили (некролог)	191

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი

იური პაპარავა

დიადი გამარჯვების ისტორიული მნიშვნელობა*

ვერაგული თავდასხმა. დასავლეთში იოლი წარმატებით გათამამებული ნაცისტი მესვეურები „ელვისებური ომით“ უპირებდნენ ჩვენს ქვეყანას განადგურებას. ჰიტლერელთა ეს ვერაგული განზრახვა არაუბედურად იყო დაფარული, უცნობი იყო მხოლოდ ზუსტი დრო, თუ როდის გადადგამდა ამ საბედისწერო ნაბიჯს ნაციონალ-სოციალისტური პარტია. ამიტომ საბჭოთა ქვეყანამ გერმანიაში ჰიტლერელთა მიერ სახელმწიფო ხელისუფლების დაპყრობისთანავე დაიწყო მზადება მოსალოდნელი თავდასხმის მოსაგერიებლად.

საბჭოთა ხალხი კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელობით შეუდგა სახალხო მეურნეობის სოციალისტური რეკონსტრუქციის დამთავრებას, სამხედრო ეკონომიკისა და მთელი თავდაცვითი მრეწველობის სრულყოფას. პოლიტიკურ დარგში ანტიფაშისტური ფრონტის შექმნას, მაგრამ დასავლეთის ბურჟუაზიულ სახელმწიფოთა საბოტაჟის გამო საბჭოთა მთავრობა იძულებული გახდა ურთიერთთავდაუხსმელობის პაქტი დაედო გერმანიასთან. ეს პაქტი საბჭოთა ქვეყნისათვის მორალურად და პოლიტიკურად დიდად მომგებიანი ნაბიჯი აღმოჩნდა. გარდა ამისა, საბჭოთა ქვეყნის, მაშინდელ სამხედრო-თავდაცვითი ხასიათის ღონისძიებათა რიგს განუკუთვნება: 1939 წლის სექტემბერში დასავლეთ უკრაინისა და დასავლეთ ბელორუსიის შემოერთება, ლიტვისა, ლატვიისა და ესტონეთში საბჭოთა ხელისუფლების აღდგენა, რუმინელ ბოიართაგან მიტაცებული ბესარაბიის განთავისუფლება, ფინეთთან საზავო ხელშეკრულებით ლენინგრადიდან სახელმწიფო საზღვრის 150 კილომეტრით გადაწევა, „საყოველთაო სამხედრო ვალდებულების შესახებ“ კანონის მიღება, 8 საათიან სამუშაო დღეზე და შეიდ დღიან სამუშაო კვირაზე გადასვლა, III ხუთწლედში თავდაცვითი ხარჯების, II ხუთწლედთან შედარებით, ორჯერ და მეტად გადიდება და ა. შ.

კომუნისტურმა პარტიამ ჯერ კიდევ ომის წინა პერიოდში შექმნა და განამტკიცა საბჭოთა ხალხის მორალურ-პოლიტიკური ერთიანობა. ამაში ჩვენი ქვეყნის არა მარტო სამეურნეო-ეკონომიკურმა წარმატებებმა, არამედ იდეოლოგიურმა მუშაობამ, კერძოდ, ხალხის პატრიოტულმა აღზრდამ გადამწყვეტი როლი შეასრულა.

ხალხის პატრიოტული აღზრდა იყო ერთ-ერთი დიდმნიშვნელოვანი ფაქტორი ქვეყნის თავდაცვისუნარიანობის განმტკიცების ღონისძიებათა შორის. როგორც ცნობილია, „პატრიოტიზმის“ დროშით ებრძოდნენ საბჭოთა ხელისუფლებას და კომუნისტურ პარტიას დამარცხებული კლასები

* მოხსენდა დიდ სამამულო ომში საბჭოთა ხალხის გამარჯვების 40 წლისთავისადმი მიძღვნილ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საერთო კრების საიუბილეო სესიას 1985 წლის 25 აპრილს (იბეჭდება მცირე ცვლილებით).

და მათი პოლიტიკური პარტიები. „პატრიოტიზმის“ დროშას ჯერ კიდევ რევოლუციამდე დაეუფლენ შაერაზმელები, რომლებიც თავიანთ „პატრიოტულ“ გრძნობათა დემონსტრაციას მუშების, ინტელიგენციისა და ებრაელების დარბევით ეწეოდნენ. ამის გამო, როგორც მ. კალინინი ამბობდა, შეირყვნა „პატრიოტიზმის“ ცნება. პატიოსანი კაცი თავის თავს ვერ მიაკუთვნებდა „პატრიოტებს“. ამ გარემოებამ ჩრდილი მიაყენა, როგორც ერთგვარმა რეაქციამ შაერაზმელების მიმართ, ისეთ პატრიოტულ მეცნიერებას, როგორიც იყო და არის დღესაც ისტორიული მეცნიერება. იგი, სამწუხაროდ, სკოლებიდან განიღვენა, ხოლო „პატრიოტიზმისა“ და „სამშობლოს“ ცნებებს ტაბუ დაედო.

სკოლებიდან ისტორიის სწავლების განდევნა გამოიწვია წარსულის იდეალიზაციისა და ნაციონალიზმის გამოცოცხლების შიშმაც, მართალია, ეს საფრთხე ერთგვარად აღიკვეთა კიდევ, მაგრამ მეორე მხრივ ახალგაზრდობის პატრიოტული აღზრდა ფრიად შეფერხდა. ფართოდ მკვიდრდებოდა ინტერნაციონალიზმით ცალმხრივი გატაცება. ასეთი გატაცება იგრძნობოდა საერთაშორისო მუშათა მოძრაობაშიც, ამასთან დაკავშირებით იქ ეროვნული ნიპილიზმიც ფეხს იკიდებდა, რასაც მუშათა და კომუნისტური მოძრაობის წინააღმდეგ წარმატებით იყენებდნენ ანტიკომუნისტები, მათ შორის, პირველ რიგში, ჰიტლერელები, რომლებმაც შეძლეს უკიდვანო ინტერნაციონალიზმით განაწყენებულთა გადაბირება დემაგოგიური მეთოდებით, „ეროვნულობის“ წილბით. მაგრამ ეს როდი იყო საკმარისი. ჩვენს ეპოქაში სოციალიზმი კი არ „ბოტრავდა როგორც აჩრდილი“, არამედ გრგვინავდა როგორც რეალური ძალა, რომელიც სარგებლობდა მთელი მსოფლიოს პროგრესული ძალების სიმპათიითა და მხარდაჭერით. ამიტომ ჰიტლერულ პარტიას „სოციალისტური“ სამოსელიც სჭირდებოდა როგორც წამალი. ამის შემდეგ ჰიტლერელთა პარტიამ „ინტერნაციონალურ სოციალიზმს“ დემაგოგიურად დღუპირისპირა „ეროვნული სოციალიზმი“ — ნაციზმი და ერთგვარ წარმატებებსაც მიიღწია კიდევ გულუბრყვილო მეშინათა და რევანშისტთა წრეებში.

30-იანი წლების პირველ ნახევარში, გერმანიაში ჰიტლერიზმის გამარჯვების შემდეგ, საბჭოთა მეცნიერებასა და იდეოლოგიაში არსებითი ხასიათის გარდაქმნები მოხდა: აღდგა ისტორიული მეცნიერება თავის უფლებებში, როგორც იქნა აღიარეს მისი ჭეშმარიტად პატრიოტული ბუნება და ხალხის პატრიოტული აღზრდის დიდი სოციალური ფუნქცია. „პატრიოტიზმისა“ და „სამშობლოს“ ცნებებმა კვლავ მოიპოვეს მოქალაქეობრივი უფლება.

საბჭოთა პატრიოტიზმის ნათელი დემონსტრაცია იყო 30-იან წლებში ეროვნულ კულტურათა დეკადები მოსკოვში, გადაღება კინოფილმისა „გიორგი სააკაძე“, რომელმაც უაღრესად დიდი პატრიოტულ-აღმზრდელობითი როლი შეასრულა „ჯურღანის ფართან“ ერთად დიდი სამამულო ომის პერიოდში. ომის წინა და ომის პერიოდში იქმნება ისტორიული რომანების სერია, რომელიც 30-იან წლებში მ. გორკის ინიციატივით დაიწყო, მისივე ინიციატივით შეიქმნა სამოქალაქო ომის ისტორია, ქალაქებისა და ფაბრიკა-ქარხნების ისტორია. ეს იყო ხალხის პატრიოტული სულისკვეთებით აღზრდისა და წართობის ეპოქა.

სოციალისტური მშენებლობის ფრონტზე მოპოვებულმა წარმატებებმა, ისტორიული მეცნიერების თავის უფლებებში აღდგენამ, საბჭოთა ხალხის გმირული წარსულის პოპულარიზაციამ დიდად შეუწყვეს ხელი ჩვენი ქვეყნის მშრომელთა აღზრდას პატრიოტიზმის სულისკვეთებით. ეს ისეთი მიღწევა იყო,

რომელიც თამამად შეიძლება გავუთვლოთ პარტიისა და მთავრობის მიერ ომის მოახლოებასთან დაკავშირებით განხორციელებულ სამეურნეო-ეკონომიკურსა და სამხედრო-პოლიტიკურ ღონისძიებებს. ამრიგად, საბჭოთა მთავრობა და კომუნისტური პარტია არა მარტო სამხედრო და პოლიტიკური ხაზით, არამედ, იდეოლოგიურადაც ემზადებოდა ომის მოახლოებასთან დაკავშირებით, ვერაგი მტრის მოსაგერიებლად.

ომის საწყის ეტაპზე საბჭოთა ჯარების წარუმატებლობა და პიტლერული არმიის შემოჭრა ქვეყნის სიღრმეებში, უწინარეს ყოვლისა, განაპირობა იმ გარემოებამ, რომ გერმანიის განკარგულებაში აღმოჩნდა უზარმაზარი და მობილიზებული არმია, რომელსაც ჰქონდა თანამედროვე ომის წარმოების გამოცდილება, გერმანიას მოკავშირეებად აღმოაჩნდნენ იტალია, ფინეთი, რუმინეთი და უნგრეთი, ზიტაცებული ჰქონდა დაპყრობილი ქვეყნების მთელი სამხედრო პოტენციალი. ყოველივე ამით, აგრეთვე მოულოდნელი თავდასხმით, ისარგებლა რა გერმანიამ, დაეუფლა სტრატეგიულ ინიციატივას, ღრმად შემოიჭრა საბჭოთა ქვეყანაში, ხელთ იგდო ლიტვა, ლატვია, ესტონეთი, ბელორუსია, მოლდავეთი, უკრაინა, ალყა შემოარტყა ლენინგრადს და შეტევა დაიწყო მოსკოვზე. საბჭოთა ქვეყანას საშინელი საფრთხე დაემუქრა.

ნაციტური გერმანიის ვერაგულმა თავდასხმამ შეწყვიტა საბჭოთა ხალხის მშვიდობიანი შრომა. კომუნისტურმა პარტიამ საბჭოთა ხალხს იმპერიალისტური გერმანიის წინააღმდეგ სამამულო ომისაკენ მოუწოდა. 1941 წლის 30 ივნისს საბჭოთა მთავრობამ და კომუნისტურმა პარტიამ შექმნეს თავდაცვის სახელმწიფო კომიტეტი ი. ბ. სტალინის თავმჯდომარეობით. თავდაცვის სახელმწიფო კომიტეტმა ხელში აიღო ქვეყნის მთელი სამეურნეო და პოლიტიკური ცხოვრების ხელმძღვანელობა, პიტლერული გერმანიის წინააღმდეგ დიდი სამამულო ომის ხელმძღვანელობა, მან ყველაფერი ომის ინტერესებს დაუმორჩილა, მთელი ძალები პიტლერელთა უბედობის გასანადგურებლად და საბჭოთა ხალხების თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობის დასაცავად წარმართა.

თავდაცვის სახელმწიფო კომიტეტის მოთხოვნით მოკავშირე რესპუბლიკებშიც დაიწყო მუშაობისა და ცხოვრების საომარ ყაიდაზე გარდაქმნა. ომის პირველი დღეებიდანვე გამოცხადდა მობილიზაცია, ფრონტისაკენ მოხალისეთა სწრაფვამ მასობრივი ხასიათი მიიღო. 1941 წლის სექტემბრიდან დაიწყო მშრომელთა საყოველთაო სამხედრო სწავლება, ყველგან იქმნებოდა სახალხო ლაშქრის შენაერთები და გამანადგურებელი ბატალიონები.

სახალხო მეურნეობა ძირითადად გადავიდა ომისათვის საჭირო პროდუქციისა და სამხედრო საჭურვლის წარმოებაზე. ფრონტზე წასულ მამაკაცებს ქალები, მოხუცები და ბავშვები ცვლიდნენ.

კავკასიისათვის ბრძოლა დაიწყო 1942 წლის ზაფხულში გერმანიის ჯარების კავკასიისაკენ გამოჭრით. მტერი ვარაუდობდა მთელი კავკასიის შემოდგომამდე დაპყრობას, ბაქოს ნავთისა და საქართველოს მანგანუმის ხელში ჩაგდებას, ამიერკავკასიის ხალხების დამონებას, მაგრამ ამ ვარაუდს განხორციელება არ ეწერა.

მტერი ვარაუდობდა მრავალეროვან კავკასიაში ეროვნული შუღლის გაღრმავებას, კავკასიელთა ამხედრებას რუსი ხალხისა და ერთმანეთის წინააღმდეგ, მაგრამ გერმანელთა ვერაგული ზრახვები ზედიზედ იმსხვერუდა ხალხთა მეგობრობის გრანტიცნებურ კედლებზე. სოხუმში, ფოთსა და ბათუმ-

ში შეიქმნა თავდაცვის ადგილობრივი კომიტეტები. საქართველოს ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა რამდენიმე ეროვნული ღივიზია. 1942 წლის აგვისტოს მეორე ნახევარში მტერი სანჯაროს უღელტეხილით აფხაზეთში შემოიჭრა და დაიკავა სოფელი ფსხუ. პირველი სექტემბრისათვის 20—25 კილომეტრით მიუახლოვდა გუდაუთს, მოიწევდა სოხუმისაკენ, მაგრამ 1942 წლის დეკემბერში ამიერკავკასიის ფრონტის ჯარებმა დაამარცხეს გერმანელი ოკუპანტები, იხსნეს კავკასია.

კავკასიის დაცვის დღეებში საქართველოს მშრომელებმა დიდი დახმარება გაუწიეს მეზობლებს: აფხაზეთში თავდაცვითი სიმაგრეებზე რვა ათასამდე კაცი მუშაობდა ყოველდღიურად; ზუგდიდის, ჩხოროწყუს, წალენჯიხის, ცხაქაიასა და ხობის კოლმეურნეებმა 5 ათასი ურმით სვანეთის მთებში აიტანეს ზუგდიდში სასწრაფოდ ჩამოყალიბებული 242-ე ქართული ღივიზიის მთელი სამხედრო საკუთრება; სოხუმის რაიონის 400 კოლმეურნემ ზურგით აუტანა სურსათი უღელტეხილზე თავდაცვის ხაზზე მდგომ ჯარის ნაწილებს.

გამანადგურებელი ბატალიონებისა და მოსახლეობის მიერ მოსპობილ იქნა მტრის საპარაშუტო დესანტები: აფხაზეთში, სვანეთში, ონის, ცაგერის, ყაზბეგის, თელავისა და სხვა რაიონებში.

ქართველი ხალხის მამაცი შვილები საკუთარ სამშობლოს იცავდნენ მოსკოვის მისადგომებთან, ლენინგრადთან, სტალინგრადთან, სევასტოპოლთან, ოდესასთან, სამამულო ომის ყველა ფრონტზე...

ქართველმა ხალხმა საბჭოთა არმიას მისცა მამაცი და გამოჩენილი სარდლები, სამშობლოს დიდი პატრიოტები, რომლებიც თავს არ ზოგავდნენ გერმანელ ოკუპანტთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. დიდ სამხედრო ოპერაციებს წარმატებით ხელმძღვანელობდნენ ქართველი სარდლები, მათ შორის აღსანიშნავია: კ. ლესელიძე, პ. ჩანჩიბაძე, ა. ინაური, ი. ჯორჯაძე, ვ. ჯანჭღავა, ნ. თავართქილაძე, კ. ჯახუა, მ. მიქელაძე, ვ. ნანეიშვილი, ნ. კალაძე, ე. ტატანაშვილი, ე. კობერიძე, ი. ბაბალაშვილი, გ. ყუფარაძე, მ. ღლონტი, გ. ყურაშვილი, მ. ჭანკოტაძე და სხვ.

სამამულო ომის ფრონტებზე თავი გამოიჩინა მრავალმა ქართველმა მეზობელმა: ძმადნაფიცებმა შალამბერიძემ და შიშაკოვმა თავიანთი ტყვიამფრქვევით შეაჩერეს შეტევაზე გადმოსული მტერი, საბჭოთა მეომრებს ორგანიზებულად უკანდახევის საშუალება მისცეს. ჯარისკაცმა გრიგოლ სხულუხიამ არ გასცა სამხედრო საიდუმლოება, იგი წამებით მოკლეს — ბეჭებზე ვარსკვლავის გამოსახულება ამოკვეთეს, და ბოლოს, კოცონზე დაწვეს. გიორგი მაისურაძე მკერდით გადაეფარა მტრის ტყვიამფრქვევს, ჩააჩუმა იგი და გზა გაუხსნა შეტევაზე გადასულ საბჭოთა შენაერთს. კომკავშირელი შოთა გაცემლიძე მთელი შეცვრა ყუმბარებით შეტევაზე გადმოსული მტრის ტანკს შეუეარდა, იგი ააფეთქა, შემოტევა შეაჩერა. კაპიტანმა მიხეილ ბუხაიძემ თავი გასწირა და იხსნა მძიმე ვითარებაში მყოფი საკუთარი ბატალიონი. ბუხაიძის გმირობას დღესაც უმღერის მადლიერი ქართველი ერი.

მამაცმა საბჭოთა მეომრებმა მელიტონ ქანთარია და მიხეილ ეგოროვმა 1945 წლის აპრილს გერმანიის რაიხსტაგზე გამარჯვების დროშა აღმართეს. სამამულო ომის ფრონტებზე გმირობისა და მამაცობის გამოჩენისათვის საქართველოს 280 ათასმა მშრომელმა მიიღო მთავრობის ჯილდოები — ორდენები და მედლები, მათ შორის 160-ზე მეტმა საბჭოთა კავშირის გმირის წოდება დაიმსახურა. ფრონტზე წავიდა საქართველოს კომპარტიის წევრთა ნა-

ხევაზზე მეტი და 700 ათასზე მეტი მეგრძოლი, მათგან ნახევარზე მეტი გმი-
რული სიკვდილით დაეცა.

საქართველოდან წარგზავნილებმა თავი გამოიჩინეს პარტიზანულ რაზ-
მებშიც, რომლებიც მოქმედებდნენ მტრის მიერ ოკუპირებულ რაიონებში. მათ
შორის აღსანიშნავია უკრაინელ პარტიზანთა ერთ-ერთი ხელმძღვანელი —
დ. ბაქრაძე, პარტიზან-გამომგონებელი ტ. შავგულიძე, კომკავშირელი ზოია
რუხაძე, გ. ტალახაძე, შ. ლოლაძე, ე. არტემიძე, ს. გუჯაბიძე, ი. სუხიშვილი
და სხვ.

საქართველოდან წარგზავნილები მამაცურად მონაწილეობდნენ საფრან-
გეთში, პოლონეთში, იტალიაში და სხვაგან გაჩაღებულ წინააღმდეგობის მო-
ძრაობაში. ისტორია ვერ დაივიწყებს ქართველ მეომართა გმირობას პოლან-
დიის კუნძულ ტეჟსელზე და ა. შ.

დიდი პატრიოტული თაოსნობა იყო მშრომელთა მიერ თავიანთი დანაშო-
ვის შეტანა „თავდაცვის ფონდში“. საქართველოს მშრომელებმა მასში შეი-
ტანეს საკუთარი დანაშოგიდან 3 მილიარდ 170 მილიონი მანეთი. მარტო თბი-
ლისის სახელმწიფო სამედიცინო ინსტიტუტის პროფესორ-მასწავლებლებმა და
სტუდენტებმა თავდაცვის ფონდში შეიტანეს ნახევარ მილიონ მანეთზე მეტი
და ი. ბ. სტალინის მადლობა დაიმსახურეს.

ყოველივე აღნიშნულის გამო სრულიად კანონზომიერი იყო საქართველო-
ში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების 25 წლისთავზე ქართველი ხალხი-
სადმი მისალმებაში საბჭოთა მთავრობა და პარტიის ცენტრალური კომიტეტი
რომ წერდნენ:

„სამამულო ომის წლებში ქართველმა ხალხმა კე-
თილსინდისიერად შეასრულა თავისი ვალდებულება
სამშობლოს წინაშე“.

დიდ სამამულო ომში საბჭოთა ხალხის გამარჯვებას მსოფლიო-ის-
ტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა. საბჭოთა ხალხმა, როგორც
ცნობილია, მოიპოვა დიდი სამხედრო, იდეოლოგიურ-პოლიტიკური და ეკო-
ნომიკური გამარჯვება ძლიერ და საშიშ მტერზე. საბჭოთა სახელმწიფომ დაი-
ცა და განამტკიცა ყველაზე მოწინავე საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებ-
რივი წყობილება. ჩვენი ქვეყნის მრავალი ერისა და ეროვნების თავისუფლება
და დამოუკიდებლობა.

საბჭოთა ხალხმა ფაშისტური მონობისაგან იხსნა ევროპის ხალხები, ჩინე-
თისა და მთლიანად აზიის ხალხებს გაუწია დიდად ეფექტური დახმარება იაპო-
ნიის იმპერიალიზმთან ბრძოლაში. საბჭოთა შეიარაღებულმა ძალებმა განდევ-
ნეს ოკუპანტები პოლონეთიდან, ჩეხოსლოვაკიიდან, იუგოსლავიიდან, ბულ-
გარეთიდან, რუმინეთიდან, უნგრეთიდან, ავსტრიიდან, ჩრდილოეთ ნორვეგი-
იდან, ჩინეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთი პროვინციებიდან, ჩრდილოეთ კორე-
იდან. ამ ბრძოლებში მონაწილე 7 მილიონ ჯარისკაციდან გმირულად დაეცა
ერთ მილიონზე მეტი საბჭოთა მეომარი. საბჭოთა არმიამ ბრწყინ-
ვალედ შეასრულა თავისი განმათავისუფლებელი მი-
სია.

ნაციტური გერმანიის დამარცხების შემდეგ იმპერიალიზმის კოლონიუ-
რი სისტემის კრიზისმა გამოიწვია ჩაგრულ ხალხთა განმათავისუფლებელი მო-
ძრაობის დიდი აღმავლობა. ფართო ხასიათი მიიღო მთელ მსოფლიოში ეროვ-
ნულ-განმათავისუფლებელმა, რევოლუციურ-დემოკრატიულმა და სოციალის-

ტურმა მოძრაობამ. კაპიტალისტურ სისტემას ჩამოცილდა ბევრი ქვეყანა ევროპაში, აზიაში, აფრიკასა და ამერიკაში. განთავისუფლებულმა ხალხებმა დაიშვილეს სახალხო-დემოკრატიული წყობილება.

დიდ სამამულო ომში საბჭოთა ხალხის გამარჯვებამ ერთხელ კიდევ ცხადყო: საბჭოთა საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი წყობილების უპირატესობა, მუშათა კლასის, გლეხობისა და ინტელიგენციის კავშირის სამიედრობა, ხალხთა მეგობრობის ურყეობა, საბჭოთა სამხედრო ეკონომიკის ძლიერება, საბჭოთა არმიის, როგორც თანამედროვეობის პირველი კლასის არმიის, განუხსლადრელი შესაძლებლობა, ხალხისა და არმიის ერთიანობა, საბჭოთა ხალხის მორალურ-პოლიტიკური მთლიანობა, საბჭოთა პატრიოტიზმის დიდი ძალა, მსოფლიოს პროგრესული ძალების მხრივ მხარდაჭერა; საბჭოთა ხალხის მიერ ამერიკის შეერთებული შტატებისა და ინგლისის მხრივ დახმარების ღირსეული დაფასება, სოციალისტური იდეოლოგიის გამარჯვება ფაშისტურ, რასისტულ იდეოლოგიაზე, და ბოლოს, რომ მსოფლიოში არ არსებობს ძალა, რომელსაც შეეძლოს შეაჩეროს მარქსისტულ-ლენინური იდეოლოგიით შეიარაღებულ და კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელობით მებრძოლ ხალხთა ტრიუმფალური სვლა სოციალიზმისა და კომუნიზმისაკენ.

ნაციტური გერმანიის განადგურების შემდეგ შექმნილი პოლიტიკური ვითარება ერთხელ კიდევ გვარწმუნებს, რომ გარდუვალად აუცილებელია მარქსისტულ-ლენინური იდეოლოგიის დაცვა და განვითარება ახალი ისტორიული ვითარების შესაბამისად. აქ დაუშვებელია მოშვებულობა, შემრიგებლობა, იდეოლოგიათა მშვიდობიანი თანაარსებობა, რადგან პრინციპები კი არ რიგდებიან, არამედ პრინციპულივე ბრძოლით დაიძლევიან ხოლმე. სხვაგვარად შეუძლებელია დღეს, როდესაც სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლა გაშლილი ორ სისტემას შორის, იმპერიალიზმი ყველა ფრონტზე, ყველა საშუალებით ცდილობს საბჭოთა ადამიანების მოწამლვას ბურჟუაზიული იდეოლოგიით. ამ იდეოლოგიის სამსახურში ჰყავს ჩაყენებული მეცნიერთა, სპორტსმენთა ასობით და ათასობით მოღვაწე, ტურიზმი და თვით მოდაც კი; ბურჟუაზიული მოდა ე. წ. კავბოიზმით ებრძვის კლასიკას კულტურაში, ყოფაში, დისციპლინასა და თავშეკავებას საზოგადოებაში, ყველაფრით ცდილობენ დანერგონ სოციალისტურ ქვეყნებში ახალგაზრდობის თავაშვებულობა, წერილბურჟუაზიული ანარქიზმი, უპატივცემულობა საზოგადოებისადმი, მორალის ელემენტარული ნორმებისადმი და ა. შ. ამ ჭრილშია განსახილველი მართლმადიდებლური ეკლესიის მესვეურთა ეპისტოლეები, მათი აბსტრაქტული და ორაზროვნანი ლოზუნგები, რომლებიც მიმართულია „დოგმატიზმის“ წინააღმდეგ. „საზოგადოებრივი პასივობის“ წინააღმდეგ, „განმახლებელი“ მოძრაობის წაქეზებისაკენ და ა. შ. მაგრამ, როგორც ცნობილია, არ არსებობს აბსტრაქტული ჭეშმარიტება. იგი ყოველთვის კონკრეტულია, და საერთო საქმეს მეტს სარგებლობას მოუტანდნენ „სულიერი მამები“ თუ თავიანთ მოწოდებებს უფრო კონკრეტულად ჩამოაყალიბებდნენ!

„სულიერ მამებს“ კი არა, ზოგიერთ მეცნიერსაც არ აწყენდა იდეოლოგიურ პრობლემებზე სერიოზული დაფიქრება და უფრო კონკრეტული ბაასი. აბა რა საკადრისია ეზოპეს ენა და ქვეტექსტებით მსჯელობა, მაშინ, როდესაც კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის მიერ იდეოლოგიურ საკითხებზე ომის შემდგომ პერიოდში მიღებული ყველა დადგენილება გულახდილ დიალოგისაკენ მოუწოდებს ჩვენს ინტელიგენციას. მაგრამ გულახდილი

დიპლომატიკური სრულიად არ ნიშნავს იდეოლოგიურ სფეროში ანარქიას და უდისციპლინობას. ზოგიერთებს ტყვილად ჰგონიათ პარტიას მთლიანად გადაესინჯოს 40-50-იანი წლების იდეოლოგიურ დისკუსიათა შედეგები!

იდეოლოგიურ ბრძოლაში ყოველთვის დიდ როლს ასრულებდა და დღესაც ასრულებს ლიტერატურა და ხელოვნება. კიდევ მეტი, ქართულმა ლიტერატურამ და ხელოვნებამ დიდი სანსახური გაუწია საბჭოთა საზოგადოებას დიდ სამამულო ომში, მტრის განადგურებაში... და, დღესაც იგი გულწრფელად უდგას მხარში კომუნისტურ პარტიას ნეგატიური მოვლენების წინააღმდეგ ბრძოლაში, პარტიულ და სახელმწიფოებრივ მოღვაწეობაში არსებულ ნაკლოვანებათა მხილებასა და დაძლევაში. მაგრამ ჩვენი შემოქმედებითი ინტელიგენცია სადმე შორს, კუნძულზე იზოლირებულად კი არ ცხოვრობს, იგი ცხოვრობს და მოღვაწეობს საზოგადოებაში, სადაც ჯერ კიდევ ბოგინობენ ანტი-სოციალისტური ელემენტები, ჩვენს ინტელიგენციას მისვლა-მოსვლა და საქმიანი ურთიერთობაც კი აქვთ კაპიტალისტური სამყაროს ადამიანებთან, ასე რომ საქმაოზე მეტია პირობები ბუჩუყაზიული იდეოლოგიის გაყონვისათვის ინტელიგენციის რიგებში, რაც თავს იჩენს პოლიტიკურად, თეორიულად უმწიფარ და პროფესიულად დაბალი კვალიფიკაციის, იდეოლოგიურ ბრძოლებში უწრთობი და სუსტი ნებისყოფის ადამიანთა შემოქმედებაში. ზოგიერთი მათგანს: „ოპოზიციური“ პოზიციით კოპწიარობს და ამით ცდილობს საკუთარი დაბალი პროფესიული კვალიფიკაციის კომპენსირებას.

ასეთი ვითარება ადრეც შეინიშნებოდა ქართული საბჭოთა კულტურის ქმნადობის პროცესში. მოვიტანოთ წარსულიდან ზოგიერთი ფაქტი, ისტორიით აღზრდა ხომ პარტიის იდეოლოგიური მოღვაწეობის ერთ-ერთი ნაცადი მეთოდია!

როგორც ცნობილია, კულტურის შესახებ მარქსისტულ-ლენინურ თეორიის ძირითად დებულებათა გარშემო მწვავე ბრძოლა მიმდინარეობდა ყველა ჯურის ოპორტუნიისტებსა (ე. ბერნშტეინი, კ. კაუცკი, დ. ტროცკი, ა. ბოგდანოვი, ნ. ბუხარინი, ს. ლიუბლინსკი და სხვ.) და ლენინელთა შორის რუსეთის პირველი სახალხო რევოლუციის დამარცხებიდან, ვიდრე ოციანი წლების პირველი ნახევრის ბოლომდე... ოპორტუნიისტ ლიდერთა ნააზრევადან, შედარებით ყველაზე მეტი გამძლეობა „პროლეტარული კულტურის“ ვულგარულ კონცეფციას აღმოაჩნდა. ძირითადად ამ კონცეფციის პოზიციებზე აღმოჩნდნენ ე. წ. „ავანგარდისტები“ — ფუტურისტები, დეკადენტები, იდეალისტური ფილოსოფიის მომხრეები და სხვანი, რომელნიც მუშათა კლასს „პროლეტარული კულტურის“ სახით სთავაზობდნენ ფილოსოფიაში მახიზმს, ხელოვნებასა და ლიტერატურაში — ფუტურიზმს, ფორმალიზმს.

წარსულის კულტურული მემკვიდრეობისადმი ნიპილისტური დამოკიდებულება რევოლუციის შემდეგაც კარგა ხანს ბოგინობდა. ქართველი ფუტურისტების 1922 წლის მანიფესტში ნათქვამია: „არ ვჩერდებით მუზეუმებისა და ძეგლების წინაშე და ექმნით საქართველოს მომავალს... უარვყოფთ რაც ჩვენს უკან არის, და ამიერიდან საქართველო ჩვენგან იწყება. ჩვენ შევიცვარეთ მანქანის კვამლში გაჟანგული ბრბო, ალტაცებით ტაშს რომ უკრავს რევოლუციას. უარვყოფთ წარსულს, რადგან არის სამლოცველო ბერებისა და მომაკვდავების“. ქართველმა კომუნისტებმა თავიდანვე სწორად შეათვალეს ფუტურისტების პოზიცია. ამ ჯგუფს, ნათქვამია საქართველოს კპ ცკ 1924 წლის თეზისებში, „თითქმის არავითარი გავლენა ქართველ ინტელიგენციაზე არა აქვს.

დგას პროლეტარული რევოლუციის პოზიციებზე — მათი გაგებით. ლიტერატურულ საკითხებში — უარყოფელი ყოველივე ძეგლისა და წარსულის. მათი ლიტერატურული მეთოდები პარტიისათვის საერთოდ მიუღებელია“.

ქართველ ლიტერატორთა მნიშვნელოვანმა ნაწილმა მხარი დაუჭირა კომუნისტურ პარტიას წარსულისადმი ნიპილისტური დამოკიდებულების წინააღმდეგ ბრძოლაში. მათ შორის ერთ-ერთი პირველი იყო დიდი გალაკტიონი. „ჩვენ გვინდა, — განაცხადა გალაკტიონმა, — მდიდარი, ბრწყინვალე, გრანდიოზული, დიდებული ლიტერატურა, რომელიც დაეხმარება სოციალისტურ მშენებლობას, რომელიც ხელს შეუწყობს ახალი ყოფის განმტკიცებას“. ასეთია დღესაც პარტიისა და ხალხის პოზიცია ლიტერატურასა და ხელოვნებაში.

საქართველოს კომუნისტურმა პარტიამ შემოქმედებით ინტელიგენციასთან სისტემატური და დაძაბული მუშაობით თანდათანობით მოახსია ურთიერთობის კარგი ტონი, რომელიც დამახასიათებელია შემოქმედებითი ინტელიგენციის მიმართ მზრუნველი დამოკიდებულებისათვის. ამის შედეგად საქართველოს კომუნისტურმა პარტიამ დიდი ტაქტით შეძლო შემოქმედებითი ინტელიგენციის ჩაბმა რესპუბლიკაში არსებული ნეგატიური მოვლენების წინააღმდეგ ბრძოლაში, თუმცა ყველაფერი ერთი ასპექტით არ განისაზღვრება. ამაზე ილაპარაკა პოეტმა შოთა ნიშნიანიძემ: „...ოღონდ გააჩნიაო, — თქვა მან, — როგორ დაწერ და რა პოზიციიდან. ერთია, როცა წერ გულისტყვილით, როგორც ჭირისუფალი და კეთილისმსურველი, და სხვაა, როცა წერ ნიშნისმოგებით, სიამოვნების მომგვრელი ხელების ფშვინებით, ქიჩილით“. დიახ, ყოველი ბრძოლა არა ერთ ასპექტშია განსახილველი! სამწუხაროდ, ამის საჭიროებაცაა ჩვენში.

ბურჟუაზიულ სამყაროში დიდი ხანია, რაც იერიში მიაქვთ მარქსისტულ-ლენინური ესთეტიკის მეთოდოლოგიურ პრინციპებზე, სოციალისტური რეალიზმის თეორიაზე, კულტურის დარგში პარტიის პოლიტიკაზე. ორი ათეული წელი იქნება, რაც ზოგიერთ კაპიტალისტურ ქვეყანაში ხელოვნურად აღვივებენ ინტერესს „პროლეტკულტისა“ და „ლეფის“ თეორიებისადმი. მათ დიდ სამსახურს უწევენ რევიზიონისტები ე. ფიშერი, გ. მაიერი, რ. გაროდი, კ. კორში და სხვები თავიანთი ნაყალბევით. უკანასკნელ პერიოდში გააქტიურდა ამერიკაში ვ. ტერსი, იტალიაში ჟ. პაჩინი, დასავლეთ გერმანიაში პ. გიუნტერი და ა. შ. როგორც ჩანს, ბურჟუაზიის იდეოლოგებმა კვლავ გამოაცოცხლეს „ავანგარდიზმი“ და სურთ დაუპირისპირონ იგი საბჭოთა სოციალისტურ კულტურას, სოციალისტურ რეალიზმს. როგორც ცნობილია, იქ, დასავლეთში უკვე გამოიცა ლიტერატურის კრიტიკოსისა და ხელოვნებათმცოდნის ბორის არვატოვის სტატიების კრებული. არვატოვი თავის დროზე აყენებდა უტილიტარული-საწარმოო ხელოვნების შექმნის იდეას, იცავდა ლიტერატურული შემოქმედების ფორმალურ-სოციოლოგიურ მეთოდს. არც ისე დიდი ხანია, რაც დასავლეთის წიგნის ბაზარზე გამოჩნდა სერგეი ტრეტიაკოვის სტატიების კრებულიც. ამ კრებულის შესახებ გამოქვეყნებულ რეცენზიებში, გასაკვირი არაა რომ ხაზგასმით აღნიშნავენ ავტორის აღზრდილობას რუსული ფორმალიზმის სკოლაში ღოტბას ასხამენ მის ნიპილისტურ დამოკიდებულებას კლასიკური მემკვიდრეობისადმი, ხელოვნების განვითარების ერთდერთ სწორ პროგრამად აღიარებენ ოციან წლებში „პროლეტკულტისა“ და „ლეფის“ მიერ წამოყენებულ პროგრამას. მათი და, მათი ტიპის სხვა „სოვეტოლოგთა“ აზრით, საბჭოთა ლიტერატურისათვის „ოქროს საუკუნე“ იყო ოციანი წლები, ეს ლიტერა-

ტურა, დაღუპეს, მათი აზრით, ი. ბ. სტალინის 1930 წლის 12 დეკემბრის წერილმა დემიან ბედნისადმი და საბჭოთა მწერლების პირველი ყრილობის მიერ საბჭოთა ლიტერატურის ძირითად შემოქმედებით მეთოდით სოციალისტური რეალიზმის აღიარებამ. ამიტომ შემთხვევითი არ არის ის დიდი ინტერესი, რომელსაც იჩენენ ბურჟუაზიული კულტურის მოღვაწენი ქართული „ავანგარდიზმის“ ისტორიისადმი.

ქართულ „ავანგარდიზმს“ მიეძღვნა 1982 წელს ვენეციაში გამოცემული წიგნი „ავანგარდიზმი თბილისში“. აქ თავმოყრილია ნარკვევები, მოგონებები და სხვა ახალი მასალები მიმდინარე საუკუნის ათიანი და ოციანი წლების საქართველოში არსებულ მოდერნისტულ, უფრო მეტად ავანგარდისტულ სკოლათა და მიმდინარეობათა („ცისფერი ყანწები“, დადაიზმი, ფუტურისმი და სხვ.) ისტორიის, თეორიისა და პრაქტიკის შესახებ. მაგრამ არაფერია ნათქვამი იმის შესახებ, რომ თბილისში „ავანგარდიზმის“ სუფევის ხანა, როგორც გალაკტიონი წერს, იყო „დიდი ორომბრიალის, არეგ-დარევის, გაუგებრობის, ენის სიწმინდის დარღვევის, ყოველმხრივი დაცემულობის ხანა“. თბილისური „ავანგარდიზმის“ საკითხებს განიხილავს ამ წიგნის რედაქტორ-შემდგენელი ლუიჯო მაგაროტო 1984 წელს კ. სალიას რედაქტორობით გამოსულ ქართველოლოგიურ ჟურნალშიც („ბედი ქართლისა“). კარგია, რომ ვენეციაში გამოცემულ წიგნს „ავანგარდიზმი თბილისში“, გამოეხმაურენ ჟურნალ „ცისკრის“ ღურცლებზე ცნობილი ქართველი მეცნიერები. მწერლები და საზოგადო მოღვაწენი, მაგრამ დასანანია, რომ ავტორებმა, რატომღაც, საჭიროდ არ ჩათვალეს სარეცენზიო კრებულის მეთოდოლოგიურ-თეორიული კრედოს დახასიათება, რაც ესოდენ აუცილებელია დღეს, რამდენადაც ჩვენში, აქა-იქ, ისევ ფეხს იკიდებს ავანგარდისტული იდეები ლიტერატურაში. აი. რას წერს ამის შესახებ მეცნიერი და კრიტიკოსი გიორგი მერკვილაძე: „ზოგიერთი ლიტერატურის მცოდნეობითი ნაშრომი საკმაოდ სცოდავს სწორედ იდეური გამიზნულობის თვალსაზრისით. ნუ დავხუჭავთ თვალს იმ ფაქტზეც, რომ ზოგიერთ ჩვენს ბეჭდვით ორგანოში გამოჟონავს ხოლმე ყოველი ჯურის დასავლური ავანგარდისტულ-დეკადენტური მიმდინარეობის ანტირეალისტური პრაქტიკის ოსტატურად შეფარული აპოლოგიაც კი, როცა ეს პრაქტიკა ყველაზე უფრო თანმიმდევრული მხატვრული ხედვის ორიგინალურ ასპექტად ცხადდება“; მაშინ, როდესაც „მხატვრული სიკრუის“ ერთ-ერთი გავრცელებული სახეობაა „უცხოური პოეტური მოდელების ბრმა წაბაძვა“. ასეთ ვითარებაში არ შეიძლება გვერდი ავუაროთ მხატვრული შემოქმედების თეორიულ-მეთოდოლოგიურ პრობლემებს. მით უფრო, როდესაც სხვა რიგის იდეოლოგიური დაბნეულობაც შეინიშნება, სამწუხაროდ, ზოგიერთ ჩვენს ბეჭდვით ორგანოში

აქ, ჩვენი აზრით, არ უნდა იყოს უადგილო დიდი ილიას მოღვაწეობიდან ერთი პატარა, მაგრამ მნიშვნელოვანი მომენტის გახსენება. 1899 წლის 31 დეკემბერს ილიამ, შეაჯამა რა XIX საუკუნის ისტორიული პროგრესის შედეგები, აღნიშნა რომ XIX ს-ემ სოციალური წყობილების იდეალად გამოსახაო „გაუქმება ქონებისა და შემოსავლის მეტ-ნაკლებად განაწილებისა ადამიანთა შორის, გაუქმება ყოველის კლასობრივის ბატონობისა და, შეძლებისამებრ, ყოველის კლასობრივი სხვადასხვაობისა, ფეხზე წამოყენება და ხელშეწყობა გამრჩე და მშრომელ კლასებისა წარსამატებლად“. ამ იდეალის განხორციელება, ილიას აზრით, XIX ს-ემ უანდერძა XX საუკუნეს. XX საუკუნემ ეს „ანდერძი“ წარმატებით განახორციელა ბევრ ქვეყანაში. ამ „ანდერძის“ განხორციე-

ლებას დასჭირდა სამი რევოლუცია, სამოქალაქო ომი, სახალხო მეურნეობის სოციალისტური რეკონსტრუქცია, კულტურული რევოლუცია, საბჭოთა ხალხის დიდი სამამულო ომი და სამეცნიერო-ტექნიკური რევოლუცია, კოსმოსის ათვისება..., მაგრამ როგორ უნდა იყოს ახალგაზრდა ადამიანი გაბოროტებული, რომ ყოველივე ეს ვერ დაინახოს ან „მხედველობიდან გამორჩეს“? ასეთი ნიჰილიზმი თვალში საცემია გაზეთ „ახალგაზრდა კომუნისტი“ გამოქვეყნებულ ერთ-ერთ ლექსში, სადაც ვკითხულობთ:

„მე თითქოს დარბაზი ვარ, საუკუნე კი ორატორი.

მეოცემ არც რამ მოთხრა, არც რამე ამიხსნა და

არც რამე დამანახა — საცაა დაამთავრებს

თავის გამოსვლას ჩემი ფიქრის ტრიბუნაზე,

საცაა ჩემი ფიქრის ტრიბუნაზე ოცდამეერთე ავა...“.

საეჭვოა, ამის დამწერმა პოეტმა XXI საუკუნეშიც რამე დაინახოს!

ილია ჭავჭავაძეზე, რაკი სიტყვა ჩამოვარდა, არ შეიძლება გვერდი ავუღო. როდესაც მასთან დაკავშირებულ ზოგიერთ საკითხს. ქართველი ხალხი, როგორც ცნობილია, ემზადება თავის სახელოვანი შვილის დაბადების 150 წლისთავის აღსანიშნავად. მაგრამ სამწუხაროა, რომ ამ პატრიოტული აღმავლობის ვითარებაში გამოსული ზოგიერთი წიგნი თუ სტატია, მეტი რომ არ ვთქვათ, ნამდვილად უხერხულად ჟღერს. ეს კიდევ არაფერი, რომ ამას ბანს არ აძლევდეს ჩვენ ლიტერატურულ პრესაში გამართული, ქვეტექსტებით დატვირთული სქოლასტიკური კამათი ქართველი ხალხის ეროვნული „სულისა“ და „ხასიათის“ შესახებ. მოკამათეთა მნიშვნელოვან ნაწილს, მიუჩქმალავს რა საკითხისადმი კლასობრივი მიდგომა, ეროვნული ხასიათი გამოყავს „აბსოლუტური მორალისაგან“, „ეროვნული სულისაგან...“ ზოგიერთი მათგანის აზრით, თურმე ქართულ „სულს“ თუ „ხასიათს“ დაუღუპავს ქართველი ერი... ამიტომ ცდილობდა, მათი აზრით, ილია ჭავჭავაძე „ზნესრულ“ ადამიანთა აღზრდას ქრისტიანული რელიგიის საშუალებით. ამასთან, გულდაგულ „დავიწყებულია“ ილია ჭავჭავაძის მატერიალიზმი, პროგრესისტობა, რევოლუციურ-დემოკრატიზმი და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ბელადობა, ნუ იტყვიან, ასეთ წიგნებსა და სტატიებში, თურმე „ისაა ნაჩვენები, რითაც ილია ჭავჭავაძე არის საქართველოს ბრძენი მამა, გამორჩეული და გასაღმერთებელი შვილი თავისი ერისა“ („ლიტ. საქ“. 1985 წ. 1 თებერვალი). ყოველივე ეს მეორე წიწამურის ტოლფარდია, უთუოდ!

პარადოქსულად გვეჩვენება ჟურნალისტ თეიმურაზ სტეპანოვის გამოსვლა ე. წ. „გასამხედროებული ლექსიკონის“ წინააღმდეგ. იგი მოითხოვს განვდეგნოთ ჟურნალისტიკიდან „სოციალიზმის მშენებლობის პათოსით წარმოქმნილი ცნებები თუ ფრაზები“, როგორიცაა „ბრძოლა“, „მოწინავე პოზიციებზე გასვლა“, „ავენგარდში მიღის“, „გავაფართოოთ ფრონტი“, „შეიარაღებული დავხვდეთ“ და ა. შ. (გაზ. „კომუნისტი“, 1983 წ. 17 დეკემბერი). იქნებ, ჟურნალისტი გვიჩვენოს მათ მაგივრად ვიხმაროთ: „შეთანხმება“, „მოწინავე პოზიციების დათმობა“, „არიერგარდში ვიაროთ“, „დავივიწროოთ ფრონტი“, „განიარაღებული დავხვდეთ“ და ა. შ.?

„სამხედრო სიტყვებისა და ტერმინების“ შემოღება, ჟურნალისტის აზრით, გამართლებული იყო იმ დროს, როდესაც ჩვენი სახალხო მეურნეობა ექსტენსიურად ვითარდებოდა. მართალია ჟურნალისტი, როცა წერს: მაშინ

„იყო საყოველთაო ენთუზიაზმი, თავდადების, თავგანწირვის სახელოვანი ეპოქა და შრომითი რეკორდი მეომრულ გმირობას უტოლდებოდა“, მაგრამ განადღეს არ უტოლდება შრომითი რეკორდი მეომრულ გმირობას? განადღეს მხარ-თედოზე წამოწოლის დრო დაგვიდგა? არა მგონია, ცნობილმა ჟურნალისტმა ეს დაგვიდასტუროს, მის სტატიაში დაღლილი მებრძოლის სულიერი განწყობილება იჩენს თავს.

შეიძლებოდა არაფერი გვეთქვევა ამის შესახებ, რომ ასეთი გამოსვლა ერთეული შემთხვევა იყოს. ასეთივე გამოსვლას ადგილი ჰქონდა ალმანახ „კრიტიკის“ 1985 წლის იანვარ-თებერვლის ნომერშიც. ახალგაზრდა კრიტიკოსი, გამოთქვამს რა უქმაცოფილებას, წერს „რატომ უნდა აღვადგინოთ პირვანდელ უფლებებში ოც-ოცდაათიანი წლების ტიპიური გამოთქმები: „აშკარად მტრული“, „უცხო და მიუღებელი“, „ოპორტუნისტული შეცდომები“ და ა. შ. კრიტიკოსის აზრით, მათ „კარგა ხანია, რაც დაჰკარგეს „მეცნიერული შინაარსი“ და თავდაპირველი მნიშვნელობით მათი ხმარება დღეს უკვე გაუგებრობას იწვევს“. მაშ, რა ვუწოდოთ იმ ლიტერატურულ თუ მეცნიერულ გამოსვლას, რომელიც დაუფარავად წარმოებს და მტრულადაა მიმართული სოციალისტური რეალიზმის ლიტერატურისა და ხელოვნების, აგრეთვე მარქსისტულ-ლენინური მეცნიერების მიმართ? არა გვგონია, აქეთვე მოგვიწოდებდეს ლიტერატურასა და მეცნიერებაში პარტიულობის ლენინური პრინციპი!

ჩვენ სრულებით არ ვართ იმის მომხრე, რომ აზრის თავისუფლად და გულახდილად გამოთქმა აეკრძალოს შემოქმედებით ინტელიგენციას, ჩვენ მხოლოდ გვინდა, რომ შემოქმედებითი ინტელიგენციის სხვა წარმომადგენლებსაც მიეცეს საშუალება გულახდილადვე გამოეკამათონ პრესაში უკვე გამოთქმულ მოსაზრებებს, რათა მკითხველი, განსაკუთრებით, ახალგაზრდობა სწორად გაერკვეს იდეური ბრძოლის სიტუაციაში. ეს, ჩვენი აზრით, აუცილებელია, განსაკუთრებით დღევანდელ საერთაშორისო დაძაბულობის ვითარებაში.

მშვიდობისა და დემოკრატიის ძალები, კვლავ დიდი ზეიმით აღნიშნავენ რა თანამედროვე ცივილიზაციის საშიშ მტერზე — ჰიტლერულ გერმანიაზე და მის სატელიტებზე გამარჯვების საიუბილეო თარიღს, ამით ერთხელ კიდევ მოაგონებენ ხალხებს იმპერიალისტური ბუჩქნუზიის ვერაგობას, რომ იგი მზადაა, თავზე დაატეხოს კაცობრიობას თანამედროვე კომმარული ომის საშინელებანი. ამიტომ მშვიდობისა და დემოკრატიის, სოციალიზმის ძალები კვლავ და კვლავ მოგვიწოდებენ: „აღამიანებო, იყავით ფხიზლად!“

და ფხიზლობენ მშვიდობის, დემოკრატიისა და სოციალიზმის ძალები მთელს მსოფლიოში. ბნელეთის მოციქულთა არმიას, რომელსაც სათავეში ამერიკული იმპერიალიზმი ჩაუდგა, არ გამოადგება საიმედო მოკავშირედ ჰიტლერელთა ნაბოლარები, რევანშისტები, ანაფორიანი „წმინდა მამები“, ღუშმანები და ჯამუშ-მკვლელები. მთელ მსოფლიოში მშვიდობისათვის მოძრაობა ისეთი შეიდმილიანი ნაბიჯებით მიდის წინ, რომ უნდა ვიფიქროთ, ალბათ, შორს არ არის ის დრო, როდესაც „მშვიდობის საქმეს ხელში აიღებენ თვითონ ხალხები“...

ყოველივე ამის ერთ-ერთი, ყველაზე საიმედო გარანტიაა საბჭოთა ქვეყნის ძალისა და ძლიერების შეუწელებელი ზრდა-განვითარება. ჩვენი ქვეყანა, მიუხედავად ონავარ იმპერიალისტების ვარაუდებისა, ომიდან უფრო ძლიერი გამოვიდა, მისი საერთაშორისო ავტორიტეტი ერთი-ორად და მეტად გაი-

ზარდა, საბჭოთა კავშირის საერთაშორისო კავშირურობითობა ფრიად გაფართოვდა, თუ ომის დასაწყისში 24 ქვეყანასთან გვექონდა დიპლომატიური ურთიერთობა, იგი ომის დასასრულს უკვე 50-ზე მეტ ქვეყანასთან იყო დამყარებული. მთელი პროგრესული კაცობრიობა დღესაც ღირსეულ პატივს წაიგებს საბჭოთა ქვეყანას იმ განმათავისუფლებელი მისიისათვის, რომელიც მან შეასრულა მსოფლიოს მრავალი ხალხის ისტორიულ ბედში.

საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტია და მთავრობა თანმიმდევრულად ახორციელებენ საგარეო პოლიტიკის ლენინურ პრინციპებს. საბჭოთა მთავრობის სამშვიდობო პოლიტიკა, თუ მას მხარს დაუჭერენ ბირთვული იარაღით აღჭურვილ ქვეყნებში, სამუდამოდ გამოირიცხავს ომებს კაცობრიობის ცხოვრებიდან.

საბჭოთა მთავრობამ საქვეყნოდ იკისრა ვალდებულება პირველმა არ გამოიყენოს ბირთვული იარაღი, მაგრამ ამერიკის შეერთებული შტატების მთავრობამ უარი თქვა ამ მოთხოვნისადმი მხარდაჭერაზე, ე. ი. რეიგანის ადმინისტრაცია ვერ იძლევა პირობას, რომ პირველი არ გამოიყენებს ბირთვულ იარაღს!

საბჭოთა მთავრობამ საჯაროდ იკისრა, რომ გარკვეულ დროში შეაჩერებს ევროპაში ახალი ბირთვული იარაღის განლაგებას, როგორც ამის შესახებ აღნიშნა კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის გენერალურმა მდივანმა მ. ს. გორბაჩოვმა. მაგრამ ამერიკის შეერთებული შტატების მთავრობამ უარი თქვა ამ მოთხოვნისადმი მხარდაჭერაზე, ე. ი. რეიგანის ადმინისტრაცია უარს აცხადებს შეწყვეტოს ან დროებით შეაჩეროს ახალი ბირთვული იარაღის განლაგება მსოფლიოს სხვადასხვა რეგიონში!

დღესათვის ნათელია, თუ ვინაა ომის მომხრე და ვინაა ომის მოწინააღმდეგე!

რეიგანის ადმინისტრაციას რომ სურდეს ექნევაში მიმდინარე მოლაპარაკებით, პირველ რიგში, ბირთვული შეიარაღების შეზღუდვა და შემდეგ ბირთვული იარაღის საერთოდ მოსპობა, რაც თავიდანვე დაესახა ამოცანად ექნევის მოლაპარაკებას, მაშინ გამოირიცხული იქნებოდა კამათი ევროპაში ბირთვული იარაღის განლაგების უპირატესობაზე. ექნევის მოლაპარაკებაზე თუ გადაწყდება საერთოდ ბირთვული შეიარაღების ლიკვიდაცია, მაშინ სრულიად თანაბარ მდგომარეობაში აღმოჩნდებოდნენ პარტნიორები. შეუძლებელია ეს არ ესმოდე თეთრ სახლში, მაგრამ მათ თავიდანვე დაგეგმილი აქვთ ექნევის მოლაპარაკების ჩაფუშვა. ეს არის საქმის ნამდვილი არსი, რაც ერთხელ კიდევ გამოიტანა დღის სინათლეზე საბჭოთა ქვეყნის სამშვიდობო პოლიტიკამ.

В. Я. ШЕВЧЕНКО

ПАРТИЙНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ РАБОТА В НАЦИОНАЛЬНЫХ СОЕДИНЕНИЯХ ЗАКАВКАЗСКОГО ФРОНТА В НАСТУПАТЕЛЬНЫЙ ПЕРИОД БИТВЫ ЗА КАВКАЗ

Уже не просто годы, а четыре десятилетия отделяют нас от героической победы Советского Союза над гитлеровской Германией.

«Планируя агрессию против нашей страны, фашисты рассчитывали столкнуть между собой народы Советского Союза, разжечь национальную рознь. Действительность опрокинула эти расчеты. Человечество не знает другого такого примера, когда бы война столь тесно сплотила все нации и народности страны для борьбы с агрессором. В братском единстве народов со всей силой проявилась мудрость и дальновидность ленинской национальной политики»¹.

Ярким тому подтверждением является битва за Кавказ, где наряду с другими частями Красной Армии в борьбе с врагом самое активное участие приняли национальные соединения республик Закавказья. В обращении Военного Совета Закавказского военного округа 13.3.1942 г. к командирам, военкомам и начальникам политических отделов грузинских, армянских, азербайджанских частей говорилось, что создание национальных соединений по форме и высокоинтернациональных по содержанию имеет огромное политическое и боевое значение. Указывалось на исключительно ответственную роль, возлагаемую на командиров и партийно-политических работников, которые обязаны обеспечить высокий моральный дух, железный воинский порядок, суровую воинскую дисциплину и непререкаемый авторитет командиров. Ставилась задача воспитывать весь личный состав на опыте Великой Отечественной войны, растить в своей среде таких патриотов, как Мамедов, Леселидзе, Петросян и тысячи других прославленных народных героев².

Битва за Кавказ стала наиболее продолжительным сражением в ходе войны, растянувшись на долгие 15 месяцев — оборонительный (июль-декабрь 1942 г.) и наступательный (январь-октябрь 1943 г.) периоды.

¹ Горбачев М. С. Бессмертный подвиг советского народа. Доклад на торжественном собрании, посвященном 40-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне. Газ. «Правда», 9 мая 1985г

² ЦАМО, ф. 47, оп. 999, д. 107, л. 92.

2. „ճ օ Ե Յ“, ռեժիոնոս Երևան, 1985, № 3.

Ожесточенные оборонительные бои стали первым боевым крещением для личного состава подавляющего большинства национальных дивизий. Они доказали свою боеспособность и вместе с другими частями выполнили требование приказа, не пропустив фашистских захватчиков в Закавказье. Проведенная партийно-политическая работа не только обеспечила стойкость в обороне, но и создала высокий наступательный порыв в последующем периоде битвы за Кавказ.

Контрнаступление Советской Армии под Сталинградом, завершившееся разгромом крупнейшей группировки врага, положило начало коренному перелому в ходе Великой Отечественной войны, создало благоприятные условия для общего продвижения наших войск на южном крыле советско-германского фронта. В первых числах января 1943 г. началось широкое наступление по освобождению Северного Кавказа. Главным лозунгом стал призыв ЦК ВКП(б) — «Вперед на разгром немецких оккупантов и изгнание их из пределов нашей Родины».

Политическое управление Закавказского фронта в своем донесении в ГлавПУРККА от 5 января 1943 г. сообщало: «Конец декабря 1942 и январь 1943 г. характеризуются успешными боевыми действиями войск, продвинувшихся вперед на расстояние более 300 км и освободивших от немецко-фашистских оккупантов сотни населенных пунктов. В связи с этим у личного состава фронта отмечается небывалый подъем боевого духа. Политико-моральное состояние бойцов и командиров значительно укрепилось, в большинстве частей уменьшилось число нарушений воинской дисциплины и неустойчивости в бою»³.

В эти же дни политотдел 89-й армянской дивизии докладывал в политический отдел 58-й армии: «Части дивизии перешли в наступление по всему фронту, заняли Малгобек и продолжают продвигаться вперед. Вся партийно-политическая работа направлена на обеспечение выполнения боевых задач. В боях отличились 1 и 2 стрелковые батальоны 526 стрелкового полка; 2 и 3 батальоны 400-го полка, где заместителями командиров по политчасти Алтунян, Карапетян, Симонян и Гярдюшян. Личный состав дивизии уверен в нашей победе над врагом. Красноармеец 8-й стрелковой роты 526-го полка Сурен Саркисян заявил: «Немцы от ударов Красной Армии удирают, и мы, беспощадно уничтожая их, должны очистить нашу священную землю от фашистских извергов»⁴.

Ходу и результатам боевых операций посвящались оперативно проведенные совещания командиров и политработников, партийные собрания и активы коммунистов. Например, делегатское партийное собрание 1375 стрелкового полка 414-й грузинской дивизии 15 января обсу-

³ ЦАМО, ф. 47, оп. 1019, д. 110, л. 1.

⁴ Там же, ф. 1251, оп. I, д. 67, л. 1.

дило вопрос: «Об итогах боев и задачи парторганизации», на котором с докладом выступил командир полка майор Медзмаришвили. Было принято постановление, которое обязывало усилить авангардную роль коммунистов в бою, обеспечить оказание помощи командирам подразделений по доведению боевых задач каждому бойцу. Собрание обязывало актив проводить агитационно-массовую работу по конкретным вопросам: «Как подготовить оружие к бою», «О взаимодействии пехоты и артиллерии», «Об умелом использовании всех огневых средств подразделений» и другим⁵.

Организуя решительное наступление, партия всемерно заботилась о дальнейшем совершенствовании идейно-воспитательной работы, морально-политического единства советских воинов. Большое внимание при этом уделялось выполнению требований директивы ГлавПУРККА О воспитательной работе с красноармейцами и младшими командирами нерусской национальности, которая в условиях Закавказья с его многонациональным составом приобретала особое значение.

В начале января 1943 г. Главное ПУРККА произвело проверку агитационно-пропагандистской и организационно-партийной работы в войсках Черноморской и Северной групп войск, состояния воспитательной работы с бойцами и младшими командирами нерусской национальности. При этом были вскрыты серьезные недостатки в ее организации, связанные с отсутствием дифференцированного подхода к этим воинам, учета их возраста, национальности, района комплектования. По итогам проверки в Политуправление Закавказского фронта была направлена директива, которая требовала покончить с недооценкой работы среди воинов нерусской национальности, поднять содержание агитационно-пропагандистской работы. Директива предписывала строить ее в соответствии с новой обстановкой дальнейшего наступательного порыва, воспитания ненависти к врагу⁶.

В ответ на это уже 18 января 1943 г. Военный Совет принял постановление о работе политорганов Закавказского фронта, в котором определялись задачи по искоренению имеющихся недостатков. В нем подчеркивалось, что отдельные командиры и политработники не в полной мере поняли специфические особенности Закавказья с его многонациональными войсками. Были подвергнуты критике некоторые командиры Северной группы войск, которые при проведении боевых операций незаслуженно ссылались на трудности в работе с национальными частями и бойцами нерусской национальности⁷.

Начальнику Политуправления фронта ставилась задача в 10-ти дневный срок укрепить кадры политработников в национальных и смешанных соединениях за счет политработников закавказских националь-

⁵ ЦАМО, ф. 1375, оп. 637162, д. 1, л. 41.

⁶ ЦАМО, ф. 276, оп. 832, д. 63, л. 33.

⁷ Там же, ф. 32, оп. 11318, д. 63, л. 118.

ностей. При Политуправлении создавался резерв старшего политсостава для национальных дивизий, подготовка которых осуществлялась при курсах усовершенствования запаса фронта.

Военный Совет требовал усилить политическое воспитание бойцов всех национальностей в духе боевой дружбы и единства, сплачивая многонациональные войска Закавказья в монолитную боевую силу, повседневно поднимая их боеспособность и готовность громить гитлеровских захватчиков до их полного уничтожения⁸.

В войсках шла активная и целеустремленная работа по выполнению принятого постановления, усилению политического влияния на сражающихся воинов. Проводилась она в тесном единстве фронта и тыла. Центральные Комитеты республик Закавказья направили на фронт сотни и сотни своих политбойцов, кто словом и личным примером вел в бой защитников Кавказа. Только за февраль-март 1943 г. в национальные части из резерва политсостава было послано 300 политработников закавказской национальности, в том числе 47 человек старшей и 253 средней группы⁹.

Проверка работы, проведенная Политуправлением фронта, показала, что роты, батальоны, полки и политотделы грузинских, армянских и азербайджанских дивизий национальными кадрами политсостава были обеспечены полностью. Так, на 14 марта 1943 г. из 500 слушателей военно-политического училища Закавказья курсантов-грузин было 90, азербайджанцев — 80, армян — 73, осетин — 8, что составляло 50 процентов общего числа слушателей. И на курсах усовершенствования политсостава запаса готовились преимущественно национальные кадры. Из 249 слушателей армян было 81, грузин — 73, азербайджанцев — 55¹⁰.

Для улучшения агитационно-пропагандистской работы значительно был укреплен и аппарат Политуправления Закавказья. В его состав вошли 19 политработников, знающих армянский, азербайджанский, грузинский языки¹¹. Был создан коллектив внештатных агитаторов и лекторов из командиров, политработников и выделенных ЦК КП(б) Грузии, Армении, Азербайджана общественных деятелей, ученых, писателей, работников искусств. К середине марта 1943 г. он объединял более 250 человек, в том числе из Грузии 102, из Армении — 65 лекторов. Среди них — Герой Советского Союза Н. Гахокидзе, академики И. А. Орбели, С. Н. Джанашия, Г. В. Хачапуридзе, профессора Л. Меликсетбек, Атабеков, А. Робакидзе и другие. Они выступали в частях с лекциями и докладами на русском, грузинском, армянском,

⁸ ЦАМО, ф. 32, оп. 11318, д. 63, л. 120.

⁹ Там же, ф. 209, оп. 989, ед. хр. 29, л. 36.

¹⁰ Там же, л. 37.

¹¹ В. И. Абрамов. Деятельность политорганов по воспитанию у личного состава высокого наступательного духа в ходе освобождения Северного Кавказа. (ноябрь 1942 — февраль 1943 г.), М., 1976, (канд. диссерт).

азербайджанском языках. Политуправление фронта провело 4-х дневный семинар начальников политотделов соединений и их заместителей, на котором были обсуждены вопросы воспитательной работы с красноармейцами и младшими командирами нерусской национальности. В его работе принял участие член Военного Совета фронта генерал-майор П. И. Ефимов¹².

Значительное место в агитационно-пропагандистской работе отводилось такому могучему оружию, как фронтовая печать. Фронтовая газета «Боец РККА», Северной группы войск — «Вперед за Родину» и Черноморской группы — «Вперед к победе», помимо русского, выходили на грузинском, армянском, азербайджанском, узбекском и других языках.

В национальных соединениях на родном бойцам языке издавались следующие газеты: в 392 — «Вперед к победе», в 414 — «Защитник Родины», 406 — «За Родину», 276 — «За победу», «Призыв Родины», 408 — «За Родину», 409 — «Боевое Знамя», 89 — «Красный воин», 416 — «Красноармеец» и так далее¹³.

Способствуя идейно-политическому единству личного состава, они мобилизовали воинов-закавказцев на решение боевых задач.

По постановлению ЦК КП(б) республик Закавказья отделы пропаганды и агитации издавали и направляли на фронт брошюры, книги, листовки. В письме в Политуправление фронта от 25 июня 1943 г. секретарь ЦК КП(б) Армении, по пропаганде сообщал, что серия популярных брошюр на армянском и русском языках «Из героического прошлого армянского народа», а также брошюр на армянском языке из произведений классиков армянской художественной литературы и советских писателей Армении издается и посылается на фронт. В ближайшие дни будет отправлена и агитлистовка, посвященная борьбе армянского народа против гитлеровских захватчиков¹⁴. В августе среди бойцов и командиров-армян Закфронта было распространено 400 экземпляров специального номера республиканской газеты «Советакан Айастан», посвященного единству всех армян в борьбе с немецко-фашистскими захватчиками¹⁵.

В ответ на просьбу Политуправления Закфронта ЦК КП(б) Грузии издал к 25-й годовщине Красной Армии иллюстрированную листовку, отражающую героический труд рабочих, колхозников и интеллигенции республики, а также подвиги сынов грузинского народа в борьбе с гитлеровскими захватчиками. Она была выпущена на русском, грузинском, армянском и азербайджанском языках¹⁶.

¹² ЦАМО, ф. 209, оп. 989, ед. хр. 29, л. 35.

¹³ В. И. Абрамов. Указ. работа.

¹⁴ Партархив Армянского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 1, оп. 32, д. 403, л. 183.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Партархив Грузинского филиала ИМЛ, ф. 14, оп. 1, д. 13134, л. 8.

В целях дальнейшего укрепления связи азербайджанского народа с бойцами и командирами азербайджанцами и усиления среди них политико-воспитательной работы бюро ЦК КП(б) Азербайджана своим постановлением от 14 августа 1943 г. обязало редакции республиканских газет «Коммунист» (на азербайджанском языке), «Бакинский рабочий» и «Коммунист» на армянском языке три раза в месяц выпускать специальные номера газет для бойцов-азербайджанцев со статьями руководящих партийных, советских работников, представителей интеллигенции, знатных людей республики. Кроме того, в помощь агитаторам и пропагандистам частей, Азербайджанскому филиалу Академии наук СССР было предложено организовать выпуск популярных брошюр, рассказывающих о дружбе народов Советского Союза¹⁷.

Огромную роль в повышении боевого духа сражающихся воинов сыграли письма-обращения трудящихся республик Закавказья. Газета «Правда» 27 февраля 1943 г. опубликовала письмо армянского народа фронтовикам-армянам, 27 апреля письмо азербайджанского народа к фронтовикам-азербайджанцам и 16 мая письмо грузин-бойцов к трудящимся Грузии.

В те дни инспектор политуправления Северо-Кавказского фронта майор Цуцкеридзе в докладной записке о состоянии партийно-политической работы в частях 414-й грузинской дивизии указывал: «Политический отдел провел большую работу вокруг письма, адресованного бойцами и командирами-грузинами Южного и Северо-Кавказского фронтов грузинскому народу. Подписывая письмо, они клялись умело и храбро драться за каждую пядь советской земли.

С бойцами были проведены беседы по вопросам: «Приказ командира — приказ Родины», «Железная дисциплина — залог победы над врагом» и другие, с сельским активом — о том, как они должны помогать вылавливать шпионов и диверсантов. После этого колхозники поймали трех шпионов, выброшенных с самолета в районе Бринковская, и передали командиру 1376 стрелкового полка майору Шавниашвили. Проведенные мероприятия показали высокое политико-моральное состояние личного состава дивизии»¹⁸.

План работы начальника политотдела 223-й азербайджанской дивизии предусматривал следующие пункты: «1. Перевести на азербайджанский язык полный текст письма азербайджанского народа.

2. Провести инструктивное совещание политработников и агитаторов подразделений по доведению содержания письма. Обсудить его на митингах.

3. Помочь бойцам и командирам в составлении ответных писем.

4. Провести доклады и беседы о Героях Советского Союза Сулей-

¹⁷ Партархив Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 1, оп. 129, л. 1

¹⁸ ЦАМО, ф. 51, оп. 958, д. 4, л. 314.

манове Идрисе, гвардии полковнике Асланове Ази, летчике Алиеве Гусейн Бала и других»¹⁹.

Обсуждение писем вылилось в могучую волну духовного единения фронта и тыла. Из документов политотдела 409-й армянской дивизии в политотдел 46-й армии: «С огромным политическим подъемом личный состав дивизии встретил письмо армянского народа и передовую статью газеты «Правда» от 27 февраля 1943 г., озаглавленную: «Слово армянского народа сынам армянам-фронтовикам». Прослушав письмо, минометчик 684 стрелкового полка Товмасян сказал: «Мы будем честно выполнять свой долг перед Родиной. Будем достойными потомками Давида Сасунского, будем брать пример с наших Героев Советского Союза Нельсона Степаняна, Барсегяна и других. В боях с врагом мы должны прославить себя и наше оружие»²⁰.

Заместитель командира 526 стрелкового полка майор Авалян сообщал начальнику политотдела 89-ой дивизии: «Сегодня состоялось собрание и митинг по обсуждению письма «Бойцам-армянам от армянского народа». Выступило 15 человек. Красноармеец Сумбат Геворкян заявил: «Освобождение нашей Родины от ненавистного врага — святой долг каждого советского гражданина. Отомстим врагам за насилие и уничтожение армян, русских, украинцев, белорусов — всех наших братьев и сестер. Братья-армяне! За кровь замученных немцами людей еще сильнее бейте врага»²¹.

Начальник политотдела 276-й грузинской дивизии докладывал в политический отдел 9-й армии: «Письмо грузин-бойцов встретило живой отклик со стороны бойцов нашего соединения. Активно прошли беседы, политинформации в 852 артиллерийском полку. Красноармеец 6-й батареи Ковзинадзе, награжденный орденом «Красной Звезды», свое выступление закончил словами: «Мы, грузины, сражаемся против немцев рука об руку, плечом к плечу со своими старшими братьями — русскими, украинцами и представителями других народов. Великая дружба народов СССР сплотила нас в единую и нерушимую семью, способную разгромить гитлеровскую Германию»²².

Коммунистическая партия принимала меры к постоянному улучшению всей партийно-политической работы, совершенствованию ее форм и методов, повышению ее воздействия на ход боевых действий, на укрепление морального духа войск.

24 мая 1943 года вышестоящие органы приняли постановление о реорганизации структуры партийных и комсомольских организаций в Красной Армии и усилении роли фронтовых, армейских и дивизионных газет. Первичные партийные и комсомольские организации, ранее существовавшие только в полках, теперь создавались и в

¹⁹ ЦАМО, ф. 1495, оп. I, д. 49, л. 12.

²⁰ Там же, ф. 46, А. оп. 9533, д. 150, л. 59.

²¹ Там же, ф. 526 сп. оп. 213092, д. 2, л. 13.

²² ЦАМО, ф. 1572, оп. I, д. 82, л. 151

батальонах, дивизионах и равных им подразделениях. Вместо секретарей парторганизаций был введен институт назначаемых парторгов, рот, батальонов и полков. Упразднялись заместители командиров рот (батарей) по политчасти. В войсках развернулась большая работа по перестройке партийных рядов, разъяснению постановления ЦК ВКП(б), проведению разнообразных организационных мероприятий. Были проведены совещания, семинары с руководящими командными и партийными кадрами, низовым активом. Повсеместно прошли партийные собрания соединений, частей и подразделений. Вот как эти вопросы были отражены в плане работы начальника политотдела 89-й дивизии подполковника Акопяна по реализации требований постановления ЦК ВКП(б) и соответствующей директивы ГлавПУРККА.

1. Провести совещание с заместителями командиров полков по политчасти, секретарями партбюро, агитаторами полков о порядке перестройки парторганизаций в дивизии.

2. Подобрать кандидатуры парторгов, комсorghов бюро батальонов, полков.

3. Побеседовать с освобожденными заместителями командиров рот по политчасти, определить возможности их использования на командных должностях.

4. Провести организационные собрания первичных батальонных партийных и комсомольских организаций.

5. Обсудить требования директивы на партийном активе дивизии»²³.

Начальник политотдела 276-й дивизии майор Зарнадзе 14 июня 1943 г. в донесении в политотдел 9-й армии сообщал: «13 июня проведен дивизионный партактив с повесткой дня: «Изменение структуры политорганов и задачи парторганизации по воспитанию личного состава». Он прошел с большим политическим интересом. Присутствовали 49 человек, выступило 8 товарищей. С 15 по 18 июня предусмотрено проведение партийно-комсомольских собраний. С 20 по 23 июня политотделом будет проведен семинар парторгов полков и батальонов, для чего разрабатываются специальные планы»²⁴.

Об огромном внимании к этому документу свидетельствует личное участие в проводимой работе представителей вышестоящих политорганов. Так, на совещании в политотделе 89-й дивизии 25 мая 1943 г., где детально было изучено постановление ЦК ВКП(б) и директива присутствовал и выступил начальник политотдела 58-й армии полковник Солонцов. Восьмого июня состоялся партийный актив соединения, на котором с конкретными указаниями выступил Член Военного Совета этой же армии полковник Усенко²⁵.

²³ ЦАМО, ф. 1251, оп. I, д. 68, л. 95.

²⁴ Там же, ф. 1572, оп. I, д. 82, л. 138.

²⁵ Там же, ф. 1251, оп. I д. 68, л. 91.

402-ю азербайджанскую дивизию посетил Член Военного Совета Зафронта генерал-майор П. Е. Ефимов, который дал положительную оценку политико-моральному состоянию личного состава, исполнительности и успехам в боевой подготовке. Отметив достигнутые результаты, он говорил, что в соединении уже созданы основные предпосылки для решения поставленных задач²⁶.

С активом в частях и соединениях прошли семинары, на которых обсуждались вопросы дальнейшего совершенствования идеологической и агитационно-пропагандистской работы. В них участвовали: начальник политотдела 58-й армии полковник Солонцов — в 414-й дивизии, секретарь партийной комиссии подполковник Сава — в 89-й. Они выступили на собраниях с докладами на тему: «Задачи первичной партийной организации по воспитанию личного состава». Эти собрания прошли с широким охватом коммунистов. В 414-й дивизии на них присутствовал 91 процент, в 89-й — 90 и в 77-й азербайджанской дивизии — 88 процентов членов и кандидатов ВКП(б). Собрания отличались большей критикой и самокритикой, повышением чувства ответственности коммунистов и комсомольцев за боевую готовность подразделений, за политическое воспитание бойцов²⁷.

Центром массово-политической работы становилась рота, батарея. Хорошо сказал об этом парторг пулеметной роты 105 стрелкового полка 77-й дивизии Мамедов: «Раньше мы надеялись, что в роте есть заместитель командира по политчасти, и работали недостаточно активно. Теперь же ответственность за воспитание коммунистов и всего личного состава ложиться на нас — парторгов. Поэтому нам нужно работать так, как того требует ЦК ВКП(б)»²⁸.

Первичные партийные организации в своей деятельности более конкретно занимались вопросами дисциплины, боевой работы, укрепления единоначалия. Из протокола № 3 партийного собрания 3-го стрелкового батальона 1371 стрелкового полка 414-й дивизии от 24 июля 1943 г.:

«Повестка дня: «Итоги работы партийного актива соединения о советской воинской дисциплине, морально-политическом состоянии и задачах парторганизаций».

Выступили: 1) Парторг 2-й роты Вергун. Коммунисты еще мало сделали для воспитания бойцов, проведения массовых бесед.

2) Лейтенант Закикашвили. Некоторые комсомольцы не борются с отстающими, сами допускают нарушения.

3) Командир 3 стрелковой роты старший лейтенант Квиркелия. Надо лучше изучить законы о воинской дисциплине, требования приказа № 227. Надо выше поднять значение командного и политического состава.

²⁶ ЦАМО, ф. 209, оп. 1019, д. 117, л. 463.

²⁷ Там же, ф. 51, оп. 985, д. 6, л. 218.

²⁸ Там же, ф. 1222, оп. I, д. 88, л. 71.

Постановили: 1. Каждому коммунисту развернуть самую широкую работу по укреплению воинской дисциплины, повышению революционной бдительности.

2. Всем коммунистам и агитаторам провести групповые и индивидуальные беседы на тему: «Приказ командира — приказ Родины», «Крепкая дисциплина — залог нашей победы над врагом»²⁹.

О возрастании роли первичных партийных организаций подразделений сообщалось и в спецдонесении от 2 августа 1943 г. «О практике работы партийной организации 2-го стрелкового батальона в новых условиях» заместителя командира 526 стрелкового полка в политотдел 89-й дивизии. В нем говорится: «После директивы № 24 партийно-политическая работа в подразделениях, где парторгом старший лейтенант Акопян С. Г., улучшилась. Партбюро оказывает всемерную помощь командованию в воспитании личного состава. Усилилась активность коммунистов. За 2 месяца в батальоне проведено 5 общих партийных собраний, где обсуждались вопросы боевой и политической подготовки, состояние агитационно-массовой работы. За это время было подано 20 заявлений о приеме в ряды ВКП(б). Повысилась примерность коммунистов, 12 из них получили благодарности. Из общего числа 82 членов и кандидатов ВКП(б) в батальоне 20 человек являются агитаторами и 3 человека редакторами боевых листков. Эти и другие успехи обеспечены тов. Акопяном С. Г., который в кратчайший срок смог достичь хороших результатов в партийно-политической работе»³⁰.

Организуя ее, партийно-политический аппарат много внимания уделял разъяснению и пропаганде приказов Верховного Главнокомандующего. Вот как она проводилась вокруг Первомайского приказа № 195. Начальник политотдела 276-й дивизии сообщал в политотдел 9-й армии: «Текст приказа был принят по радио 1-го мая и в 2 часа дня напечатан в дивизионной газете. Она вышла тиражом в 1000 экз. и к 18 часам была доставлена в части и подразделения дивизии. В целях обеспечения каждого красноармейца текстом приказа 12 мая он будет издан тиражом в 2009 экз. В частях соединения прошли митинги и собрания»³¹. Проводимые мероприятия поднимали боевой дух бойцов, усиливали их наступательный порыв, призывали к мщению врагу.

3 июня 1943 г. политотдел 416-й азербайджанской дивизии докладывал начальнику политотдела 44-й армии, что в дивизии состоялось собрание партийного актива, на котором обсужден ход изучения и реализации приказа № 195. Выступили 10 человек. Командир дивизии полковник Сызранов подчеркнул, что мерилом всей работы по выполнению требований приказа будет то, как «много мы истребим фашистов». А боец 4 роты 1368 стрелкового полка коммунист Ассадула Керимов сказал: «Когда я изучил приказ № 195, то попросил своего

²⁹ ЦАМО, ф. 1371, оп. 657161, д. 2, л. 51.

³⁰ ЦАМО, ф. 526, сп. оп. 213092, д. 2, л. 66.

³¹ Там же, ф. 1572, оп. 1, д. 82, л. 170.

командира послать меня на снайперские курсы. Моя просьба была удовлетворена. И вот на моем счету 8 убитых гитлеровцев. Этого, конечно, мало, но я стану настоящим снайпером»³².

В те же дни начальник политотдела 89-й дивизии в донесении начальнику политотдела 58-й армии писал: «В полках и спецподразделениях прошли митинги по реализации приказа № 195. Они отличались высоким политическим уровнем. Ими был охвачен весь личный состав дивизии, выступило 350 человек. На одном из них красноармеец 3-го стрелкового батальона 526-го полка Егор Арутюнян сказал: «Будем драться как наши братья под Орлом и Белгородом, будем метко бить врага, чтобы он захлебнулся в собственной крови». В резолюции митингов говорится, что пришло время решительных наступательных боев нашей победоносной Красной Армии, время показать всему миру ее сокрушительную мощь»³³.

Повысилась действенность периодической печати, целеустремленной стала агитационно-пропагандистская работа.

Инспекторы политуправления Северо-Кавказского фронта подполковник Поспелов и майор Дочвири в докладной записке информировали начальника политуправления генерал-майора Емельянова о том, что среди личного состава 414-й дивизии большой любовью пользуется дивизионная газета «Защитник Родины», издаваемая на грузинском языке. Она хорошо освещает опыт партийно-политической работы в боевой обстановке, опыт командиров по воспитанию бойцов, подвиги героев части. В донесении отмечался положительный пример связи политработников 1371-го стрелкового полка с трудящимися Грузии, налаживания переписки с семьями раненых и погибших бойцов и командиров, а также отличившихся в боях. В дивизии широко практикуется чтение лекций, с которыми в частях и подразделениях выступают командир дивизии, начальник политотдела, командиры полков и другие должностные лица. Так, начальник политотдела подполковник В. Джанджгава с 15 августа по 15 сентября прочитал 8 лекций на темы: «Провал летнего наступления немцев», «Текущий момент и наши задачи». Агитатор политотдела майор Бицадзе в августе прочитал 20 лекций на темы: «Политико-моральное состояние фашистской армии», «Партия Ленина — организатор победы» и другие³⁴.

Усиление работы парторганизаций по приему в партию и комсомол передовых бойцов, контроль за выполнением партийных поручений, воспитание молодых коммунистов, обеспечение авангардной роли актива отражено на страницах газеты 77-й дивизии «Во славу Родины» и 89-й — «Красный воин», которые посвятили, соответственно, 18 статей и корреспонденций в азербайджанской газете и 19 — в армянской. На страницах газет выступали парторги и комсорги. Действенность аги-

³² ЦАМО ф. 1738, оп. I, д. 77, л. 144.

³³ ЦАМО, ф. 1251, оп. I, д. 67, л. 192.

³⁴ Там же, ф. 51, оп. 958, д. 5, л. 230.

тационно-пропагандистской работы газеты 89-й дивизии видна в ее связи с красноармейскими массами и командирами. Например, только в 11 майских номерах «Красного воина» принимали участие 8 младших офицеров, 4 старшины, 1 парторг, 2 секретаря партбюро, 1 комсорг, 14 бойцов. Газету с большим интересом читали бойцы и командиры³⁵.

Политотдел 9-й армии отмечал, что борьба за честь подразделения и части является существенным фактором в проводимой агитационно-пропагандистской работе. В качестве примера, показывающего силу хорошо организованного воспитания бойцов в духе ответственности за боевую доблесть своего подразделения, приводится батарея 120 мм минометов 876 стрелкового полка 276-й дивизии. Там установилось правило ежедневно проводить взаимную информацию между расчетами о результатах истекшего боевого дня, которая воспринималась бойцами с исключительным интересом и серьезностью, общей радостью за успех, кому бы он не принадлежал. В этом проявляется особенная сплоченность и организованность боевого коллектива батареи, его готовность выполнить любую задачу командования. Далее указывалось, что в частях и соединениях армии большое внимание обращают на популяризацию среди бойцов нерусской национальности героических поступков и мужественного поведения в бою их соотечественников. Например, дивизионная газета «Призыв Родины» на своих страницах поместила поэму, посвященную Герою Советского Союза Н. Гогичаишвили³⁶.

В обеспечении успеха боя огромное значение имел личный пример коммунистов, политических работников. 14 и 15 февраля 1943 г. мужество и героизм проявили бойцы и командиры 3 стрелкового батальона 276 полка 77-й дивизии. Несмотря на ураганный пулеметный и минометный огонь врага они продвигались вперед. Особенно хорошо руководил их действиями заместитель командира батальона по политчасти политрук Эйвазов. В районе Красный Хуторок он лично повел батальон в атаку. Противник был отброшен, частью уничтожен, захвачено 6 станковых пулеметов врага³⁷.

13 марта по приказу командира 409-й дивизии был сформирован ударный батальон для подготовки к переправе через реку Протока. Для этого 675 полку были приданы подразделения из 677 и 684 стрелковых полков. Агитатор политотдела капитан Исаакян, временно исполняя обязанности заместителя командира полка по политчасти, немедленно расставил всех политработников, подробно проинструктировал их, связался с руководителями приданных подразделений и проверил доведение боевых задач до всего личного состава³⁸.

³⁵ ЦАМО, ф. 224, оп. 958, д. 58, л. 38.

³⁶ Там же, ф. 464, оп. 5721, д. 69, л. 610.

³⁷ ЦАМО, ф. 911, оп. 1, д. 87, л. 53.

³⁸ Там же, ф. 46 А, оп. 9533, Д. 150, л. 57.

Агитаторы играли большую роль в политическом обеспечении выполняемых задач командования. Они знали содержание приказа, обстановку боя, район предполагаемых действий, и, в соответствии с этим, вели конкретную работу с бойцами. В ходе боя широко практиковались методы возгласов, призывов, личные примеры храбрости и бесстрашия.

Так, агитатор 1371 стрелкового полка 414-й дивизии, член ВКП(б) Бреговдзе в боях за высоту 172.8 шел впереди и своими призывами и живым словом воодушевлял бойцов. Высота была взята. Агитатор Бреговдзе представлен к правительственной награде³⁹.

Вопросы личного примера коммунистов в решении стоящих задач были в центре внимания партийных организаций частей и подразделений. Из протокола № 4 от 6 августа 1943 г. собрания первичной парторганизации 1 стрелкового батальона, 1371 полка, 414-й дивизии. Повестка дня: «О боевой готовности батальона и задачах коммунистов по подготовке личного состава к боям». Докладчик — командир батальона старший лейтенант Н. Луцев.

Выступили: 1. Парторг 3 роты Коблиашвили. Рота к бою готова и каждый день улучшает и совершенствует свою подготовку.

2. Командир минометной роты Кантеладзе. Надо еще выше поднимать боевую выучку наших сержантов. Мы готовы выполнить боевую задачу.

3. Заместитель командира 1371 полка по политчасти майор Чиквидзе. Несмотря на улучшение наших дел, есть еще недостатки. Надо усилить авангардную роль коммунистов, повысить ответственность за состояние дел.

Постановили: Низовым парторганизациям усилить работу по боевой выучке личного состава, поднять действенность агитработы. Парторгу Джоглидзе обеспечить высокий уровень лекций, докладов, бесед; проводить инструктаж актива⁴⁰.

Выражая высокие чувства беззаветной любви и преданности Родине, многие бойцы и командиры решили навсегда связать свою судьбу с большевистской партией. В своих заявлениях они заверяли партийные организации в том, что будут драться с врагом до полной и окончательной победы, не щадя своей крови и самой жизни.

«В грозные для нашего Отечества дни я хочу быть в рядах большевистской партии. Мой орудийный расчет готов к бою. Я хочу жить, бороться и, если надо, умереть коммунистом» — писал в своем заявлении командир орудия 531 артиллерийского полка 89-й дивизии комсомолец Торосян⁴¹.

В заявлении красноармейца саперного батальона 223-й дивизии Исрафила Джафарова говорилось: «Хочу с партийным билетом участ-

³⁹ ЦАМО, ф. 1736, оп. 1, д. 47, л. 30.

⁴⁰ ЦАМО, ф. 1371, оп. 657161, д. 2, л. 7.

⁴¹ Там же, ф. 273, оп. 900, д. 8, л. 313.

зовать в боях и истреблять немецких гадов». Став коммунистом, он выполнил это обещание⁴².

Принятый в члены ВКП(б) лейтенант Далакишвили из 406-й грузинской дивизии, охранявшей советско-турецкую границу, заявил: «Заверяю партию, что до последнего дыхания, до последней капли крови буду защищать Родину от немецко-фашистских орд. Прошу командование дивизии перевести меня в действующую армию и этим самым помочь мне выполнить свой долг перед всеми народами СССР»⁴³.

В ходе наступления росли партийные ряды. С начала января по 20 марта 1943 г. в 409-й дивизии в члены и кандидаты ВКП(б) было принято 177 человек⁴⁴. За семь месяцев в 416-й дивизии коммунистами стали 1126 бойцов и командиров⁴⁵.

20 сентября 1943 г. начальник политического отдела 414-й дивизии подполковник Джанджгава В. С. сообщал в политотдел 18-й армии: «В соединении создан наступательный порыв и высокий боевой дух. Одним из важнейших доказательств этого служит рост рядов партийных организаций дивизии за счет передовых, испытанных в боях бойцов, сержантов и офицеров. В июне в партию было принято 73 человека, в июле — 83, в августе — 132 воина»⁴⁶.

В ожесточенных боях за освобождение Северного Кавказа и Кубани в рядах наступающих вместе с коммунистами шли комсомольцы, показывая образцы храбрости и героизма. Вот что говорилось в докладной помощника начальника политотдела 58-й армии по работе среди комсомольцев майора Лопатина: «Примером хорошей организации комсомольской работы в боевой обстановке может служить бюро 4 роты 400 полка 89-й дивизии. Ее комсомольская организация насчитывает 47 человек. Все они показывают пример в дисциплине, активно участвуют в агитационно-пропагандистской работе, занимают ведущую роль в боях. Комсомольская организация и ее секретарь Мартиросян пользуются в роте большим авторитетом и влиянием»⁴⁷.

Мужество и отвагу в боях показали комсомольцы 1376 полка 414-й дивизии. Так, красноармеец I минометной роты комсомолец-агитатор Курдошвили, оставшись у миномета один, до последнего вздоха вел неравный бой с вражескими автоматчиками. Минометным огнем он истребил около 40 фашистов и погиб смертью храбрых, не отступив перед врагом.

С 10 сентября по 9 октября 1943 г. проходила Новороссийско-Таманская наступательная операция, ставшая завершающим этапом

⁴² ЦАМО, ф. 392, оп. 8900, д. 49, л. 12.

⁴³ Там же, ф. 1730, оп. I, д. 49, л. 123.

⁴⁴ Там же, ф. 46 а, оп. 9533, д. 150, л. 57.

⁴⁵ Там же, ф. 1378, оп. I, д. 77, л. 58.

⁴⁶ Там же, ф. 1736, оп. I, д. 347, л. 18.

⁴⁷ Там же, ф. 224, оп. 958, д. 98, л. 14.

битвы за Кавказ. Здесь в составе 18-й армии участвовали 89-я армянская и 414-я грузинская дивизии. Операции предшествовала большая политическая и организационная работа по подготовке личного состава к выполнению поставленных задач. Были проведены партийные и комсомольские собрания, митинги, короткие сборы боевого актива, беседы о героических подвигах защитников Кавказа.

Подъему наступательного порыва бойцов и командиров способствовали письма Военного Совета Северо-Кавказского фронта в ЦК КП(б) Армении, Грузии, Азербайджана⁴⁸, в которых давалась высокая оценка боевым действиям посланцев этих республик, а также обращение Военного Совета к личному составу 89-й и 414-й дивизиям⁴⁹.

Успешному завершению боевых действий в немалой степени способствовала непрерывная партийно-политическая работа, инициатива партийного актива.

Высокую примерность коммунистов отметило партийное собрание первичной парторганизации 1-го батальона 1371-го стрелкового полка 414-й дивизии.

Из протокола № 6 от 9 октября 1943 года. Повестка дня: «Итоги боев и задачи коммунистов». (Докладчик Арутюнов). Выступили: 1. Шакарашвили. — Коммунисты и комсомольцы мужественно вели себя в бою, увлекали за собой бойцов и командиров. 2. Мирианашвили. — Минометная рота держалась хорошо. Коммунист Заикашвили возглавил взвод и обратил противника в бегство.

В принятой резолюции отмечались подвиги следующих товарищей. Парторг Коблиашвили в самый трудный момент атаки с возгласом «За Родину! Вперед!» повел роту на штурм населенного пункта Уташ. Член партии Волобуев вместе со взводом первым ворвался на сопку в боях за станицу Анапская, обеспечив продвижение вперед соседних подразделений. Коммунист Айказ Захарян показал пример в боях за Уташ, пал смертью героя. Молодой коммунист Папидзе, принятый в ряды ВКП(б) вместе с Чигоевым и Цапурия, в напряженный период боя за высоту 88.1, когда разрывом вражеских мин была повреждена телефонная связь, восстановил ее, дав возможность командованию батальона управлять боем⁵⁰.

В резолюции партийного актива 89-й дивизии от 17 октября 1943 г. «О роли партийных организаций в прошедших боях» отмечалось, что среди отличившихся бойцов, сержантов и офицеров соединения почетное место занимают коммунисты и комсомольцы, которым поручали самые трудные и важные задачи. Постоянную помощь со стороны коммунистов и комсомольцев чувствовали командиры рот и батальонов, видя в них свою надежную опору. В ходе наступательных операций повысилась и окрепла роль партийных организаций, возросла

⁴⁸ ЦАМО, ф. 371, оп. 6386, д. 14а, лл. 56, 60, 62.

⁴⁹ Там же, д. 103, л. 1—3.

⁵⁰ Там же, ф. 1371, оп. 657161, д. 2, л. 19.

тяга воинов в ряды ВКП(б). За сентябрь принято в партию 223, а за 15 дней октября уже 149 человек⁵¹.

Разгромив врага в предгорьях Кавказа, многие из национальных соединений закончили свой боевой путь далеко за его пределами. 89-я армянская Таманская Краснознаменная ордена Красной Звезды дивизия прошла по военным дорогам 7250 километров, завершив боевые действия в логове фашизма — Берлине. Девять воинов дивизии удостоены высокого звания Героя Советского Союза⁵².

Во взятии Берлина участвовала и 416-я азербайджанская Таганрогская Краснознаменная ордена Суворова 2-й степени дивизия.

276-я грузинская Темрюкская дважды Краснознаменная дивизия освобождала Чехословакию.

В героическом строю Красной Армии славный боевой путь прошли и национальные соединения Закавказских республик.

Была убедительно подтверждена жизненная необходимость создания кавказских национальных дивизий как наиболее активной формы участия народов Кавказа в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сбылось предвидение великого Ленина, который, говоря об усилении грузинской Красной Армии в 1921 г., отмечал, что национальные кадры могут «развернуться в армию, когда понадобится»⁵³.

Создание национальных формирований стало ярким примером интернационального характера борьбы советского народа с фашистским агрессором. «Сотни и тысячи бойцов и командиров грузин, армян, азербайджанцев награждены высокими правительственными наградами, а многие национальные части показали образцы самоотверженной и умелой борьбы с врагом»⁵⁴.

Представлена отделом новейшей истории Грузии Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили АН ГССР

⁵¹ ЦАМО, ф. 526 сп, оп. 213092, д. 1, л. 56.

⁵² Бурназян Г. С. Участие национальных соединений Закавказских республик в битве за Кавказ и последующих операциях Красной Армии в Великой Отечественной войне. Ростов-на-Дону, 1967, с. 180.

⁵³ Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 44, с. 388.

⁵⁴ ЦАМО, ф. 32, оп. 11318, д. 63, л. 273.

ლენინური ტიპის რევოლუციური და პარტიული მოღვაწე — ილია წივწივაძე

მდიდარი რევოლუციური და საბრძოლო ტრადიციების მქონე საქართველოს კომუნისტური პარტიის რიგებში მრავალი გამოჩენილი მოღვაწე აღიზარდა, რომელთაც თვალსაჩინო წვლილი შეიტანეს დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის მომზადებასა და ჩატარებაში, საბჭოთა ხელისუფლების მშენებლობაში. მათ შორის ერთ-ერთი საპატიო ადგილი უკავია ლენინური გვარდიის მამაც მებრძოლს, პარტიის წევრს 1903 წლიდან, რუსეთის მასშტაბის პროფესიონალ რევოლუციონერს, დიდი ლენინის ერთგულ მოწაფესა და თანამებრძოლს ილია ბენედიქტეს ძე წივწივაძეს.

„ამხანაგი ილია“ ასე უწოდებდნენ მას პარტიულ დოკუმენტებში, ასე მიმართავდნენ დიდი ლენინი და მისი თანამებრძოლები.

ღარიბი გლეხის შვილი ილია წივწივაძე დაიბადა 1881 წლის 2 აპრილს ქუთაისის გუბერნიის დაბა ხონში. სოფლის სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ სწავლა განაგრძო ქუთაისის სასულიერო სემინარიაში.

1900—1901 წლებში როგორც რუსეთის ცენტრში, ასევე მის განაპირა უბნებში ძლიერდება მუშებისა და სტუდენტობის რევოლუციური მოძრაობა, რომელსაც ეხმარება და მხარს უჭერს საშუალო სასწავლებლების პროგრესულად განწყობილი მოსწავლე-ახალგაზრდობა.

ოპოზიციური განწყობილება განსაკუთრებით საგრძნობია ქუთაისის ვაჟთა და ქალთა გიმნაზიებში, რეალურ სასწავლებელსა და ახლადგახსნილ სასულიერო სემინარიაში, რომელშიც სწავლობს ილია წივწივაძე. მოსწავლეები აწყობენ არალეგალურ წრეს, კითხულობენ რევოლუციურ ბროშურებსა და პროკლამაციებს, პროტესტს აცხადებენ სემინარიაში გამეფებული იეზუიტური რეჟიმის წინააღმდეგ.

სემინარიის არალეგალურ წრეში შედიან ი. წივწივაძე, გ. შილაკაძე, ვ. გორდელაძე, გ. გურგენიძე, ნ. მგელაძე (მიტრო), გ. ჯუღელი და სხვ. წრის წევრებს აქვთ პექტოგრაფი, რომელზეც ბეჭდავენ ჟურნალს.

რევოლუციური წრის წევრები თვითგანვითარებისათვის ყველაზე ნათელ, მიზანმიმართულ პროგრამას და პრაქტიკულ მითითებებს, აგრეთვე სათანადო ლიტერატურას იღებენ შიხა ცხაკაიასაგან.

ქაბუკების გული და გონება მიილტვის თავისუფლებისაკენ, რევოლუციური მუშებისაკენ.

სემინარიაში რევოლუციური გამოსვლების მოწყობის გამო ი. წივწივაძე და მისი ორმოცამდე თანამზრახველი ღამით დააპატიმრა პოლიციამ და ეტაპით გაგზავნა მშობლიურ სოფლებში.

„მოდლებისა და ბერების დამყაყებული ატმოსფეროდან განთავისუფლებულმა ახალგაზრდებმა მიაშურეს სამრეწველო ცენტრებს: ბათუმს, ჭიათურას, თბილისს, სადაც აბოზოჭრებული პროლეტარული სტიქია არყევდა

ძირმომპალი თვითმპყრობელობის კედლებს. ჩვენ გვიტაცებდა ეს სტიქია, ვოცნებობდით მასზე და უიმიოდ ვერ წარმოგვედგინა ჩვენი შემდგომი საქმიანობა. ჩემი ამხანაგების უმრავლესობამ თბილისი აირჩია სამოღვაწეოდ, მე კი 1903 წლის გაზაფხულზე ბათუმს გავემგზავრე¹ — იგონებს ი. წიფწივაძე.

1902 წლის მარტში ბობოქარი რევოლუციური გამოსვლებისათვის დაბეული ბათუმის პროლეტარიატი თანდათან ძალას იკრებდა, აღრმავებდა თავის კლასობრივ თვითშეგნებას, განამტკიცებდა მუშათა კლასის რიგებს.

რსდმპ ბათუმის ორგანიზაცია ერთ-ერთი ძლიერი და მებრძოლი რაზმი იყო. რსდმპ ბათუმის კომიტეტი აერთიანებდა გურიის რაიონსაც. თითქმის ყველა ქარხანაში მოქმედებდნენ სოლიდური პარტიული უჯრედები.

ი. წიფწივაძე მუშაობას იწყებს რსდმპ ბათუმის კომიტეტში, შედის რსდმპ რიგებში, ასრულებს კომიტეტის პარტიულ დავალებებს, კავშირი აქვს მანთაშევის, როტშილდისა და სხვა ქარხნების პარტიულ ორგანიზატორებთან, აწვდის მათ არალეგალურ ლიტერატურას, გადასცემს კომიტეტის დავალებებს, აცნობებს კრებების ჩატარების გრაფიკსა და ა. შ.

მგზნებარე პროპაგანდისტმა და აგიტატორმა მალე მოიხვეჭა რევოლუციური მუშების პატივისცემა და იგი რსდმპ ბათუმის კომიტეტის წევრად აირჩიეს. შემდეგ კი რსდმპ კავკასიის კავშირის ბათუმის კომიტეტმა მას არალეგალური სტამბის ხელმძღვანელობა დაავალა. მან სტამბისათვის პეტერბურგის (ახლა ი. ჭავჭავაძის) ქუჩაზე მკედელ ანდრონიკიდის სახლში დაიჭირა ბინა.

კონსპირაციის დასაცავად ი. წიფწივაძემ გააქეთა მაგიდა საიდუმლო უჯრებით, რომლებშიც ინახავდა სტამბის მოწყობილობას, ხოლო შრიფტის, ქალღლისა და პროკლამაციების შესანახავად იატაკქვეშ მოაწყო საიდუმლო საწყობი.

„არალეგალურ სტამბაში მუშაობა კატორღული, აუტანელია — იგონებდა ილია წიფწივაძე, — მაგრამ იმის ფიქრი, რომ შენ, პატარა ადამიანი, აქეთებ გრანდიოზულ ისტორიულ საქმეს, გიმსუბუქებს მუშაობას“².

არალეგალური ბოლშევიკური სტამბების ისტორიის მკვლევარი ზ. გეგეშიძე აღნიშნავს, რომ რსდმპ ბათუმის კომიტეტის სტამბაში, სადაც ი. წიფწივაძე მუშაობდა, „1903 წლის 15 ოქტომბრიდან 1 ნოემბრამდე მხოლოდ ქართულ ენაზე, დაიბეჭდა პროკლამაციები: 600 ეგზემპლარი საერთო ხასიათისა, 800 ეგზემპლარი „მეფოვეთა ინსტიტუტის“ შემოღების გამო, 1 000 ეგზემპლარი — გომელის ამბების შესახებ, 150 ეგზემპლარი — მანთაშევის ქარხნის მუშებისადმი.

1903 წლის 19 ნოემბერს ქ. ბათუმში მოეწყო ჯარში ახალწვეულთა დემონსტრაცია. ამ ამბავთან დაკავშირებით რსდმპ კავკასიის კავშირის ბათუმის კომიტეტი არალეგალურ სტამბაში ბეჭდავს და ავრცელებს 1 500 ეგზემპლარ პროკლამაციას. 1903 წლის 13 დეკემბერს არალეგალურმა სტამბამ გამოსცა პროკლამაცია დეკაბრისტების აჯანყების 78-ე წლისთავის გამო.

1904 წლის დამდეგიდან რუსეთ-იაპონიის ომის დაწყების გამო ბათუმის კომიტეტმა მრავალი პროკლამაცია გამოსცა. ბათუმის კომიტეტის სტამბა მომსახურებას უწევდა რსდმპ კავკასიის კავშირის გურიის სოფლის მუშათა კო-

¹ მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალის პარტიული არქივი (შემდგომ პარტიული არქივი (თბ.), ფ. № 8, აღწ. № 2; ნაწ. I, ს. № 52, ფურც. 129.

² პარტიული არქივი (თბ.), ფ. № 8, აღწ. № 2, ნაწ. I, ს. № 52, ფურც. 136.

მიტეტსაც. აქ 1903 წელს დაიბეჭდა გურიის კომიტეტის პროკლამაციები. 1904 წლის 17 იანვრიდან 18 მარტამდე ბათუმის არალეგალურ სტამბაში ქართულ და რუსულ ენებზე 16950-მდე პროკლამაცია დაიბეჭდა³.

სტამბაში პირველ ხანებში მარტო ილია წივწივაძე მუშაობდა. შემდეგ მის დამხმარედ გააგზავნეს პროპაგანდისტები ნიკო (მიტრო) მგელაძე, გიორგი შილაკაძე და ისიდორე თალაკვაძე.

1903 წლიდან ბათუმის კომიტეტის შემადგენლობაში ჭარბობდნენ მენშევიკები, რომლებიც პარტიული მუშაობის არალეგალურ ფორმებს უარყოფდნენ და არ იცავდნენ კონსპირაციას.

ბათუმის კომიტეტის მიერ კონსპირაციული მუშაობის წესების უგულებელყოფამ ჟანდარმერიასა და პოლიციას ხელი შეუწყო არალეგალური სტამბის აღმოჩენის საქმეში. ილია წივწივაძემ და მისმა ამხანაგებმა გაქცევით უშველეს თავს. დააპატიმრეს მხოლოდ გ. შილაკაძე და ი. ახალაძე.

ი. წივწივაძე თბილისს გაემგზავრა თბილისის კომიტეტის განკარგულებაში. რამდენიმე ხნის შემდეგ მან მოაწყო პარტიის თბილისის კომიტეტის არალეგალური სტამბა. 1904 წლის შემოდგომაზე იგი დააპატიმრეს და მეტეხის ციხეში ჩასვეს. აქ მან დიდი ხნით შიმშილობა გამოაცხადა. შემდეგ იგი ქუთაისის ციხეში გადაჰყავთ.

1905 წლის 17 ოქტომბრის მანიფესტის შემდეგ ილია წივწივაძე გაათავისუფლეს. დაუცხრომელი რევოლუციონერი აქტიურად მონაწილეობს ამიერკავკასიის მებრძოლი რაზმების შექმნასა და მათ საბრძოლო მოქმედებაში. 1905—1907 წლების რევოლუციის დროს პარტიის ქუთაისის, ჭიათურის, შემდეგ კი თბილისის ორგანიზაციების პროპაგანდისტ-ორგანიზატორია.

1907 წლის 6 მარტს ხელისუფალთა განკარგულებით შეწყდა ბოლშევიკური გაზეთის „ჩვენი ცხოვრება“ გამოცემა. თბილისელმა ბოლშევიკებმა ი. სტალინის ხელმძღვანელობით შეძლეს მიეღოთ ნებართვა ახალი ლეგალური ბოლშევიკური გაზეთის „დროს“ გამოცემის შესახებ. ამ ნებართვის საფუძველზე 1907 წლის 11 მარტიდან გამოდის გაზეთი „დრო“, რომლის რედაქტორ-გამომცემელია ილია წივწივაძე.

ამ გაზეთმა საქართველოში რუსეთის პირველი რევოლუციის პერიოდში გამოცემული ბოლშევიკური ლეგალური გაზეთებიდან ყველაზე მეტ ხანს იარსება. სულ გამოვიდა მისი 31 ნომერი.

ამის შემდეგ გაზეთ „დროს“ გამოცემა თბილისის გუბერნატორის განკარგულებით აიკრძალა.

ი. წივწივაძე კავშირს ამყარებს კამოს მებრძოლ ჯგუფთან, ლუკმა პურის მოსაპოვებლად კი კონდუქტორად მუშაობს.

1911 წლის შემოდგომაზე ი. წივწივაძე პარტიულ-პოლიტიკურ მოღვაწეობას ეწევა თბილისში, ქუთაისში, ჭიათურაში, მაგრამ მეფის ოხრანკა დასაჭერად დასდევს მამაც რევოლუციონერს.

იმ მიზნით, რომ თავგზა აებნია ჯაშუშებისათვის, ილია წივწივაძე იძულებული გახდა დროებით შეეწყვიტა რევოლუციური მოღვაწეობა კავკასიაში და გაემგზავრა მოსკოვს, სადაც შანიავსკის სახელობის სახალხო უნივერსიტეტის მსმენლად მოეწყო. 1911 წლის დამლევს მოსკოვში იგი დაუკავ-

³ ზ. გეგეშიძე, საქართველოს ბოლშევიკური ორგანიზაციების არალეგალური სტამბები 1900—1920 წ., თბ., 1965, გვ. 125—126.

შირდა ლეფორტოვის ბოლშევიკურ ჯგუფს და მოაწყო არალეგალური სტამბა. სხვა უმაღლეს სასწავლებლებთან შედარებით ყველაზე დემოკრატიული იყო ა. შანავესკის სახელობის უნივერსიტეტისა და კომერციული ინსტიტუტის წმენდების სოციალური შემადგენლობა. ვ. ი. ლენინი დემოკრატიულ სტუდენტობას თვლიდა რევოლუციური დემოკრატიის რაზმად, პროლეტარიატის მოკავშირედ თავისუფლებისათვის ბრძოლაში.

რევოლუციურ-პარტიული მუშაობა ტარდებოდა სტუდენტთა ნიკრე-რიცხოვან ჯგუფებთან, რომლებიც მოქმედებდნენ ცალკეული უმაღლესი სასწავლებლების ბოლშევიკური ორგანიზაციების ხელმძღვანელობით იატაკქვეშ.

ომის წლებში მათი შემადგენლობა ხშირად იცვლებოდა უმთავრესად ბოლშევიკების წინააღმდეგ მიმართული მკაცრი რეპრესიების წყალობით. რეპრესირებულთა ადგილს იკავებდნენ ახალი მებრძოლები. ბოლშევიკური სტუდენტობის კადრებს შეადგენდნენ როგორც გამოცდილი პარტიული მუშაკები, ასევე ახალგაზრდები. მათ შორის იყვნენ მოსკოვის უნივერსიტეტის სტუდენტები უ. ბურნაქსკი, ნ. ზიმინი, ე. ეშბა, შანავესკის უნივერსიტეტის სტუდენტები გ. ვერიოვკინი, კ. კოზლოვი, ა. რინდიჩი, პ. ცელმინი, ი. წივწივაძე და სხვები⁴.

ბოლშევიკური სტუდენტური ჯგუფები მუშაობდნენ მოსკოვის ბოლშევიკური ორგანიზაციის ხელმძღვანელობით. მათ მჭიდრო კავშირი ჰქონდათ დამყარებული მ. ი. ულიანოვასთან.

„სოციალ-დემოკრატიას უწინარეს ყოვლისა ეკისრება მოვალეობა — გამააჟსკარავოს ომის ... ჭეშმარიტი მნიშვნელობა და უღმობლად ამხილოს სიცრუე, სოფიზმები და „პატრიოტული“ ფრაზები, რასაც ომის დასაცავად ავრცელებენ გაბატონებული კლასები, მემამულეები და ბურჟუაზია“ — წერდა ვ. ი. ლენინი თავის სტატიაში „ომი და რუსეთის სოციალ-დემოკრატია“⁵.

„სოციალისტურად განწყობილმა ახალგაზრდობის ჯგუფმა“, რომელშიც შედიოდნენ ი. წივწივაძე და სხვა ბოლშევიკი-სტუდენტები შანავესკის უნივერსიტეტიდან და მოსკოვის უნივერსიტეტიდან, გამოსცა ფურცლები, რომლებშიც ხაზგასმით იყო აღნიშნული, რომ ჯგუფი „რჩება ერთგული დემოკრატიული იდეალებისადმი და ითხოვს არ გააიგივონ სტუდენტობის იმ ელემენტებთან, რომლებმაც 9 და 10 ოქტომბერს მოწყობილ მანიფესტაციებში გამოხატეს თავიანთი ერთგულქვეშევრდომული გრძნობები“.

ამ ფურცლების ეგზემპლარები აღმოაჩინეს მოსკოვის უნივერსიტეტის სხვადასხვა ფაკულტეტზე. მოსკოვის უნივერსიტეტის რექტორი ქალაქის თავს წერილობით მოახსენებდა, რომ რევოლუციური ფურცლების ზეგავლენით იურიდიული ფაკულტეტის სტუდენტები აპირებენ კრების მოწყობას.

„სოციალისტურად განწყობილი ახალგაზრდობის ჯგუფის“ ფურცლები ვრცელდებოდა აგრეთვე კომერციულ ინსტიტუტსა და ქალთა უმაღლეს კურსებზე.

1914 წლის 5 ნოემბერს მეფის ხელისუფლებმა დააპატიმრეს IV სახელმწიფო საოათბიროს ბოლშევიკი დეპუტატები, რასაც პეტროგრადის, მოსკოვისა და სხვა ქალაქების მუშებმა გაფიცვებითა და მიტინგებით უპასუხეს.

⁴ Очерки истории Московской организации КПСС, книга 1, 1883—ноябрь 1917, М., 1979, გვ. 328.

⁵ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 21, გვ. 15.

ციხის კედლებში დამწყვდეული მამაცი რევოლუციონერების იდეების დასაცავად გაბედულად გაილაშქრეს შანიაესკის უნივერსიტეტის ასალგაზრდა მარქსისტმა სტუდენტებმა. კადეტი პროფესორის ვიშესლაცევის გამოხდომებს მარქსის მოძღვრების წინააღმდეგ 1914 წლის 10 ნოემბერს უნივერსიტეტის მსმენელების სოციალისტურმა ჯგუფმა უპასუხა საპროტესტო დემონსტრაციით, მისი ლექციების ბოიკოტით. სწორედ ეს ინციდენტი გახდა ბოლშევიკი სტუდენტების ი. წივწივაძის, გ. პილაევის, პ. ცელმინისა და სხვათა დაპატიმრების საბაბი.

სამ თვემდე დაჰყვეს ბოლშევიკმა სტუდენტებმა ი. წივწივაძემ, გ. პილაევმა, პ. ცელმინმა და სხვებმა საპრობილეში. ხელისუფალნი იძულებული გახდნენ გაეთავისუფლებინათ ციხიდან სამხილის უკმარობის გამო.

ილია წივწივაძე განთავისუფლებისთანავე ჩაება რევოლუციურ საქმიანობაში. მოსკოვში იმხანად რაიონების ანუ ქვერაიონების უფლებით მოქმედებდნენ რსდმპ(ბ) ე. წ. პრესნიას (1914—1915 წწ.), ტვერსკის (1915 წ.) და ჩრდილოეთის (1915—1917 წლის თებერვალი) ჯგუფები. მოსკოვის კომიტეტის წევრების დაპატიმრების დროს ეს ჯგუფები ზოგჯერ მოსკოვის კომიტეტის ფუნქციებსაც კი ასრულებდნენ.

ტვერსკის ჯგუფის დამაარსებლები და მისი აქტიური წევრები იყვნენ ცნობილი ლატვიელი ბოლშევიკები მ. ლაცისი, ე. ბერზინი, ი. გრუნტი, ი. კიზელშტეინი, ქართველი ბოლშევიკი ი. წივწივაძე და სხვ. ისინი აქტიურად ებრძოდნენ მენშევიკურად განწყობილ ელემენტებს, რომლებიც ილაშქრებდნენ ჯგუფის ძირითად წევრთა რევოლუციური მოქმედების წინააღმდეგ⁶.

ი. წივწივაძე აქტიურად მონაწილეობდა ტვერსკის ჯგუფის მუშაობაში. ტვერსკის ჯგუფის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი, შემდგომში ცნობილი პარტიული და სახელმწიფო მოღვაწე მარტინ ლაცისი იგონებდა: „მე დაუუკავშირდი ამხანაგ ილიას, რომელიც იმხანად ცენტროსოიუზში მსახურობდა და როგორღაც ერთხელ სიტყვა ჩამოაგდო არალეგალური სტამბის მოწყობის შესაძლებლობაზე. ილია წივწივაძე შემპირდა საბეჭდი დაზგის, ლილვაკისა და საღებავის შოვნას. მე კი შევუდექი შრიფტის ჩასართავი ჩარჩოს დამზადებას. თავისთავად ცხადია, ყველაფერი ეს კეთდებოდა კუსტარული წესით — ჩარჩოს ვთლიდით ფიცრებისაგან ჯიბის დანით“⁷.

ილია წივწივაძემ ყველაზე აქტიური მონაწილეობა მიიღო სტამბის დაარსებაში.

სტამბა ეწისახურობოდა არა მარტო ტვერსკის ჯგუფის წევრებს, არამედ სხვა ქალაქებისათვისაც ბეჭდავდა ფურცლებს.

ილია წივწივაძე ავრცელებდა საპირველმისო ფურცლებს, აქტიურად მონაწილეობდა ბოლშევიკების საერთო საქალაქო კონფერენციის მომზადებაში. მაგრამ რამდენადაც პროვოკატორმა გასცა 1915 წლის 6 ივნისს იგი 5 წლით გადაასახლეს ირკუტსკის გუბერნიაში, სადაც მას თებერვლის რევოლუციამ ზოუსწრო.

გადასახლებიდან ილია წივწივაძე მოსკოვში დაბრუნდა და კვლავ აქტიურად ჩაება პარტიულ მუშაობაში. იგი მტკიცედ დადგა რევოლუციის განვი-

6 Очерки истории Московской организации КПСС, книга I, 1883—ноябрь, 1917, М., 1979, гл. 331.

7 Календарь-справочник историко-революционных дат, М., «Политическая литература», 1966, гл. 87—88.

თარების ლენინურ პოზიციებზე. მან მხურვალედ დაუჭირა მხარი ლენინის „აპრილის თეზისებს“.

1917 წლის აპრილში ილია წივწივაძეს ირჩევენ რუსეთის სოციალ-დემოკრატიული მუშათა პარტიის (ბოლშევიკების) მოსკოვის კომიტეტის ბიუროს წევრად და ზამოსკვორეცკის რაიკომის პასუხისმგებელ ორგანიზატორად.

1917 წლის 3 მაისს გაიმართა მოსკოვის კომიტეტის მორიგი სხდომა, რომელმაც განიხილა ორგანიზაციული საკითხები, აგიტატორთა და პროპაგანდისტთა კურსების მომწყობი კომისიის შემადგენლობაში სხვებთან ერთად აირჩიეს ი. წივწივაძე⁸.

1917 წლის 13 მაისს ი. წივწივაძის თავმჯდომარეობით გაიმართა რსდმპ(ბ) ზამოსკვორეცკის რაიკომის სხდომა, რომელზეც აირჩიეს აღმასრულებელი კომიტეტი ი. წივწივაძის, ებშტეინის (ლიაკონოვისა) და რაიკომის მდივნის ე. ნ. ფაიდიშის შემადგენლობით⁹.

ამავე სხდომაზე. ი. წივწივაძეს დაევალა იარაღის შენახვის საკითხის მოგვარება: ამხანაგებისათვის იმის განმარტება, რომ მოუთმენელია პარტიული იარაღის დაფანტვა. მასვე დაევალა მიხელსონის ქარხნის პარტიულ უჯრედში მოხსენების გაკეთება პარტიული დისციპლინისა და პარტიული იარაღის შენახვის თაობაზე¹⁰.

ზამოსკვორეჩიის პროლეტარიატი სოციალისტური რევოლუციის ყველა ეტაპზე უდიდეს როლს ასრულებდა მუშათა მოძრაობაში და ყოველთვის მოსკოვის პროლეტარიატის ავანგარდში იღვავდა.

როგორც პარტიის მოსკოვის კომიტეტის ბიუროს წევრი და ზამოსკვორეჩიის რაიკომის პასუხისმგებელი ორგანიზატორი ი. წივწივაძე ზამოსკვორეჩიეში მჩქეფარე რევოლუციურ მუშაობას. ეწევა მუშათა და გლეხთა მასების გადმოსაბირებლად ბოლშევიკების მხარეზე და სოციალისტური რევოლუციის მოსამზადებლად. ამ პერიოდში იგი გააფთრებით იბრძვის შემთანხმებლების — მენშევიკებისა და ესერების, აგრეთვე „თავისუფლების სესხის“ მათი კამპანიის წინააღმდეგ.

ი. წივწივაძე განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა ზამოსკვორეჩიის ბოლშევიკური ორგანიზაციების განმტკიცებას.

1917 წლის 1 სექტემბერს პარტიის მოსკოვის კომიტეტის სხდომაზე, რომელიც მიმდინარე მომენტის საკითხს მიეძღვნა, ი. წივწივაძემ განაცხადა: „აუცილებლად საჭიროა საყოველთაო შეიარაღება და რაზმების შექმნა იქ, სადაც უკვე გვაქვს იარაღი... უნდა ვიმოქმედოთ რევოლუციურად, და არა კანონის საფუძველზე, რევოლუცია ჯერ არ დამთავრებულა“¹¹.

მოსკოვის კომიტეტმა შექმნა სამეული პ. შტერნბერგის, ა. ვედერნიკოვისა და ი. წივწივაძის შემადგენლობით, რომელსაც დაევალა მებრძოლი რაზმების შექმნა და მათი სამხედრო გაწვრთნა. ი. წივწივაძე ინსტრუქტაჟს უწევს საწარმოთა პარტიულ ორგანიზაციებს წითელი გვარდიის შექმნის საკითხში, ეხმარება მუშათა სამხედრო სწავლებაში.

⁸ სკკპ მოსკოვის საქალაქო კომიტეტისა და მოსკოვის კომიტეტის ისტორიის ინსტიტუტის არქივი (პარტიული არქივი (მოსკ.), მპა), ფ. 3, აღწ. 1, ს. 46, ფურც. 107.

⁹ პარტიული არქივი (მოსკ.) ფ. 67, აღწ. 1, ს. 1, ფურც. 1.

¹⁰ იქვე, ფურც. 2.

¹¹ პარტიული არქივი (მოსკ.) ფ. 3, აღწ. 1, ს. 4, ფურც. 95.

პარტიის მოსკოვის კომიტეტის 1917 წლის 20 ოქტომბრის სხდომამ დაამტკიცა კომიტეტის სამდივნო მ. ვლადიმირსკის, ი. წივწივაძისა და ო. პიატნიცის შემადგენლობით¹².

მოსკოვის კომიტეტის 1917 წლის 22 ოქტომბრის სხდომამ მიიღო სპეციალური დადგენილება ორგანიზაციულ საკითხებზე. მის ერთ-ერთ პუნქტში აღნიშნული იყო, რომ მოსკოვის კომიტეტთან იქმნება მთელი რიგი კომისიები: სამეურნეო, პროფკავშირული და კოოპერაციული მოძრაობისა, მუნიციპალური, საბჭოების, სამხედრო და წითელი გვარდიისა, მოხსენებების, რეზოლუციებისა და თეზისების შემმუშავებელი კომისია. არჩეულ იქნა ამ კომისიების შემადგენლობა და მათ საქმიანობაზე პასუხისმგებელი პირები. ი. წივწივაძე აირჩიეს მოხსენებების, რეზოლუციებისა და თეზისების შემმუშავებელი კომისიის წევრად და მის საქმიანობაზე პასუხისმგებელ პირად. სხდომის დადგენილებაში სპეციალურ პუნქტად ჩაიწერა შემდეგი: „იქმნება მებრძოლი ორგანო ხუთი პიროვნებისაგან, რომელშიც შედიან სამდივნო (ო. პიატნიცკი, ი. წივწივაძე და მ. ვლადიმირსკი), სამხედრო ბიუროსა და წითელი გვარდიის კომისიის წევრები“¹³.

ეს იყო უკვე კონკრეტული ნაბიჯები შეიარაღებული აჯანყების პრაქტიკულად მომზადების გზაზე.

პეტროგრადში შეიარაღებული აჯანყების გამარჯვების შემდეგ, 25 ოქტომბერს დილით, მოსკოვში გაიმართა მოსკოვის კომიტეტის სხდომა, რომელმაც განიხილა საბჭოს საბრძოლო ცენტრის საკითხი. სხდომაზე ი. წივწივაძემ ხაზგასმით აღნიშნა, რომ „უწინარეს ყოვლისა საჭიროა ჯარისკაცთა კომიტეტის ხელახალი არჩევნები, რათა უმრავლესობა გავინაღდოთ ჯარისკაცთა დეპუტატების საბჭოში“¹⁴. თავისი წინადადება მან ასე დაასაბუთა: „საბრძოლო ცენტრის მოწყობის კამპანიასთან ერთად უნდა ვაწარმოოთ კამპანია ხელახალი არჩევნებისათვის. სხვა ცენტრის მოწყობა შეუძლებელია. ძალები უნდა დავრახმოთ ჯარისკაცთა დეპუტატების საბჭოს გარშემო“¹⁵.

28 ოქტომბერს პოლიტექნიკურ მუზეუმში გაიმართა ლეგიონების, ასეულების, მეთაურების ჯარისკაცთა კომიტეტების საგარნიზონო საერთო კრება, რომელმაც ჯარისკაცთა დეპუტატების საბჭოს ესერულ-მენშევიკური აღმასკომი რევოლუციის მოღალატედ გამოაცხადა. ჯარისკაცთა დეპუტატების ახალმა დროებითმა აღმასკომმა განაცხადა, რომ „მხარს უჭერს სამხედრო-რევოლუციურ კომიტეტს და შეასრულებს მხოლოდ მის განკარგულებებს“¹⁶. ეს იყო ბოლშევიკების პოლიტიკის დიდი წარმატება, რომელმაც გააადვილა შეიარაღებული აჯანყების გამარჯვება მოსკოვში.

ზამოსკვორეცკის სამხედრო-რევოლუციური კომიტეტის გაძლიერების მიზნით მის შემადგენლობაში აირჩიეს ცენტრიდან მოვლინებული რევოლუციურ ბრძოლებში გამობრძმედილი ბოლშევიკები პ. კ. შტერნბერგი, ი. ბ. წივწივაძე და ბ. მ. ვოლინი. ფაქტობრივად ეს სამეული ხელმძღვანელობდა საბრ-

¹² პარტიული არქივი (მოსკ.), ფ. 3, აღწ. 1, ს. 4, ფურც. 108.

¹³ პარტიული არქივი (მოსკ.), ფ. 3, აღწ. 1, ს. 4, ფურც. 110.

¹⁴ პარტიული არქივი (მოსკ.), ფ. 3, აღწ. 1, ს. 4, ფურც. 111.

¹⁵ იქვე, ფურც. 112.

¹⁶ Очерки истории Московской организации КПСС, книга I, 1883 — ноябрь 1917, М., 1979, гл. 501.

ძოლო ოპერაციებს ზამოსკვორეჩიში. ისინი ხელს აწერდნენ სამხედრო რეგკომის ბრძანებებს.

თავის წიგნში „ფიქრები წარსულზე“ გამოჩენილი საბჭოთა მეცნიერი, ოქტომბრის რევოლუციის აქტიური მონაწილე, აკადემიკოსი კ. ოსტროვიტინოვი წერს: „ილია წიფწივაძე აქტიურად მონაწილეობდა ზამოსკვორეცის სამხედრო რევოლუციური კომიტეტის მუშაობაში. ჩემი აზრით, იგი უფრო მეტად დაკავებული იყო აჯანყებასთან დაკავშირებული რთული პარტიული საკითხების გადაწყვეტით, მაგრამ ამასთან ერთად აქტიურად მონაწილეობდა სამხედრო რეგკომის სუფთა ოპერატიულ საქმიანობაშიც — მისი ხელმოწერით გამოდიოდა რეგკომის განკარგულებები“¹⁷.

ჩვენს წინაშეა ზამოსკვორეცის სამხედრო რეგკომის 1917 წლის 3 ნოემბრის განკარგულება სიმონოვის ტყვია-წამლის საწყობისადმი კატეგორიული მოთხოვნით — ზამოსკვორეცის სამხედრო რეგკომის საჭიროებისათვის სასწრაფოდ მიაწოდოს ტყვიამფრქვევის 100 ათასი ვაზნა, შაშხანების 40 ყუთი, ბერდანეების 20 ათასი, ავსტრიული 2 000, კოლტის 2 000 ცალი ვაზნა. განკარგულებას ხელს აწერენ — „სამხედრო რეგკომის თავმჯდომარის მაგიერ ილია“; მდივანი მ. კახიანი¹⁸.

საინტერესოა ხელმოწერა — თავმჯდომარის მაგიერ ილია. ასე აწერდა ხელს მხოლოდ ი. წიფწივაძე — რსდმ(ბ) მოსკოვის კომიტეტის მდივანი და ბიუროს წევრი, მოსკოვში ოქტომბრის ბრძოლების აქტიური მონაწილე.

ამ დოკუმენტში კი მოსკოვის როგოჟის რაიონის სამხედრო რეგკომი 1917 წლის 31 ოქტომბერს მოითხოვს სასწრაფოდ გაუგზავნონ 30 ყუთი შაშხანის ვაზნა. აქაც საინტერესოა ხელმოწერა: კომისრის მაგიერ ილია¹⁹.

ეს დოკუმენტი იმ მხრივაც არის საყურადღებო, რომ იგი ადასტურებს ი. წიფწივაძის აქტიურ მონაწილეობას მოსკოვის სხვა რაიონების რეგკომების საქმიანობაში. როგორც განკარგულებიდან ირკვევა, იგი ამ შემთხვევაში ასრულებს როგოჟის რაიონის კომისრის მოვალეობას.

ი. წიფწივაძე ხელს აწერს მთელ რიგ განკარგულებებს, მათ შორის 1917 წლის 3 ნოემბრის საბრძოლო ბრძანებას, რომელშიც ნათქვამია: „ბატარეას ყირიმის ხიდთან — კრემლში ჩვენი ჯარებია. შეწყვიტეთ ბრძოლა!“²⁰.

ყირიმის ხიდთან განლაგებულმა ბატარეამ შეასრულა ეს ბრძანება.

ოქტომბრის ბრძოლების დღეებში ი. წიფწივაძე ცეცხლის მოწინავე ხაზზე იყო და უშუალოდ ხელმძღვანელობდა წითელგვარდიელთა საბრძოლო ოპერაციებს ოსტოჟენკაზე (ახლა მეტროსტროვესკაიის ქუჩა).

ოქტომბრის გამარჯვების შემდეგ ილია წიფწივაძე 1917—20 წლებში მოსკოვის კომიტეტის ბიუროს წევრი და მოსკოვის საქალაქო საბჭოს პრეზიდიუმის წევრი, მოსკოვის კომიტეტის ეროვნულ უმცირესობათა განყოფილების გამგე და მოსკოვის საქალაქო საბჭოს საქმეთა მმართველია, შემდგომ მოსკოვის საბჭოს საგამომძიებლო კომისიის თავმჯდომარედ და მოსკოვის რევოლუციური ტრიბუნალის თავმჯდომარის მოადგილედ ირჩევენ.

¹⁷ К. В. Островитянов. Думы о прошлом, М., 1967, гл. 243.

¹⁸ მოსკოვის ოლქის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი (ცგამო) ფ. 66, აღწ. 3, ს. 1090 გ, ფურც. 662.

¹⁹ იქვე, ფურც. 476.

²⁰ ოქტომბრის რევოლუციის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი (ცგაორი) ფ. 1, აღწ. 1, ს. 3, ფურც. 286.

1917—1920 წლებში ი. წივწივაძეს ირჩევენ მოსკოვის ყველა პარტიული კონფერენციის დელეგატად. რსფსრ-ს საბჭოების V, VI და VII ყრილობების დელეგატად. რუსეთის საბჭოების VII ყრილობაზე ი. წივწივაძე სრულიად რუსეთის ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის წევრად აირჩიეს.

ი. წივწივაძე არჩეული იყო რკპ(ბ) VII, VIII და IX ყრილობების დელეგატად.

ი. ბ. წივწივაძის აქტიურ პარტიულ-პოლიტიკურ და საზოგადოებრივ მოღვაწეობაზე საინტერესო ცნობას გვაწვდის ჟურნალ „პარტინაია ჟიზნის“ 1984 წლის ივლისის ნომერში დაბეჭდილი საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური სარევიზიო კომისიის თავმჯდომარის გ. სიზოვის სტატია: „ავამდლოთ სარევიზიო კომისიების აქტიურობა“, რომელშიც ეკითხულობთ: „რევოლუციამდე და დიდი ოქტომბრის გამარჯვების პირველ წლებში პარტიას საკმაოდ შეზღუდული საშუალებები ჰქონდა. თითოეული კაპიკი დათვლილი იყო. იმ დროს არსებული წესის თანახმად, პარტიის ყოველ ყრილობაზე ირჩევენ სარევიზიო კომისიებს, რომლებიც რევიზიას ატარებდნენ მხოლოდ ყრილობების ჩატარების პერიოდში. 1919 წელს, რუსეთის კომუნისტური პარტიის (ბოლშევიკების) VIII ყრილობაზე, პირველად არჩეულ იქნა მუდმივი სარევიზიო კომისია სამი ამხანაგის: დ. კურსკის, ა. ლუნაჩარსკისა და ი. წივწივაძის შემადგენლობით. მუდმივი სარევიზიო კომისიის არჩევა განპირობებული იყო პარტიის ცენტრალური კომიტეტის მუდმივად მზარდი ფულადი და მატერიალური საშუალებების პერიოდული რევიზიების ჩატარების აუცილებლობით“²¹.

ი. წივწივაძე მონაწილეობდა 1920 წლის ივლის-აგვისტოში გამართული III კომუნისტური ინტერნაციონალის II კონგრესის მუშაობაში.

ამ პერიოდში მას ახლო ურთიერთობა ჰქონდა ვ. ი. ლენინთან. იგი ხშირად ხვდებოდა დიდ ბელადს, ასრულებდა მის დავალებებს, მუშაობდა ლენინის მიერ გამოყოფილ კომისიებში, მოსკოვის პარტიულ კონფერენციებსა და კომიტეტის სხდომებზე იცავდა ლენინის დებულებებს. ი. წივწივაძე ლენინთან ერთად ათვალიერებდა მოსკოვის რაიონებს, მშენებლობებს და ა. შ. ამ შეხვედრებმა წარუშლელი შთაბეჭდილება მოახდინა მასზე. ღრმა პრინციპულობა, ამხანაგებისადმი გულისხმიერება, შეუპოვრობა და სიმტკიცე დასახული მიზნების მისაღწევად, დიდი ბელადის სხვა თვისებები მისაბამი მაგალითი გახდა ილია წივწივაძისათვის. ილიჩთან შეხვედრების შესახებ მან დავით ტოვა მოგონებები, რომლებიც შევიდა ლენინიანის ოქროს ფონდში²².

ლენინგრაძელი მწერლის ვ. დმიტრევსკის წიგნში „გამარჯვების ათი საფეხური“ დაბეჭდილია უნიკალური ფოტოსურათი, რომელიც გადაღებულია 1920 წლის 21 მარტს რკპ(ბ) IX ყრილობაზე.

ამ ფოტოსურათზე ვ. ი. ლენინთან ერთად აღბეჭდილი არიან ო. პიატნიცი, ი. წივწივაძე და პარტიის IX ყრილობის სხვა დელეგატები.

სკკპ ცენტრალურ კომიტეტთან არსებულ მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტში დაცულია ვ. ი. ლენინის წერილი ი. წივწივაძისადმი, რომელიც დათარიღებულია 1919 წლის 5 მაისით. ამ ბარათით ვლადიმერ ილიას ძე ლენინი

21 Журн. «Партийная жизнь», июль 1984 г., № 13, გვ. 27.

22 ი. ბ. წივწივაძის მოგონებები ვ. ი. ლენინზე „სილიადე, უბრალოება, გულისხმიერება“ ქართულ ენაზე გამოქვეყნებულია წიგნში „ქართველ რევოლუციონერთა მოგონებანი ელადი-მერ ილიას ძე ლენინზე“, თბ., 1970, გვ. 95—102.

რეკომენდაციას უწევს ძველ, გამოცდილ პარტიელს ფილიპ ილიას ძე ბოდროვს, რომელსაც მოსკოვში სურს მუშაობის დაწყება²³.

აი კიდევ რამდენიმე სტრიქონი ვ. ი. ლენინის ბიოგრაფიული ქრონიკიდან:

1918 წლის 24 ნოემბერს ვ. ი. ლენინი ესაუბრა იუსტიციის სამინისტროს საგამომძიებლო კომისიის თავმჯდომარეს ი. წივწივაძეს ინჟინერ-გამომგონებლის თ. ბოგატირევის საქმეზე. ბელადი ითხოვს სასწრაფოდ მიაწოდონ შუამდგომლობა ბოგატირევის განთავისუფლებისა და მისთვის სამეცნიერო მუშაობისათვის პირობების შესაქმნელად²⁴.

1919 წლის 18 იანვარს ვ. ი. ლენინი მონაწილეობს რკპ(ბ) მოსკოვის საერთო საქალაქო კონფერენციის მუშაობაში, რომელიც მოწვეულია ცენტრალური და ადგილობრივი საბჭოთა დაწესებულებების, პარტიისა და საბჭოების ურთიერთობის შესახებ საკითხის განსახილველად. იგი ეცნობა რკპ(ბ) მოსკოვის კომიტეტის რეზოლუციის პროექტს, რომელიც კონფერენციაზე შეიტანა ი. ბ. წივწივაძემ და რეზოლუციის პროექტს, რომელიც წამოაყენა ანტიპარტიულმა ჯგუფმა ე. იგნატოვის მეთაურობით. ეს უკანასკნელი მოითხოვდა საბჭოთა კონსტიტუციის ძირფესვიანად გადასინჯვას, სახალხო კომისართა საბჭოს გაუქმებასა და პარტიის ხელმძღვანელი როლის შეზღუდვას საბჭოებთან ურთიერთობაში.

ი. წივწივაძემ თავის მოხსენებაში საკადრისი პასუხი გასცა ანტიპარტიული ჯგუფის წევრებს. კონფერენციაზე სიტყვით გამოვიდა ვ. ი. ლენინი, რომელმაც მკაცრად გააკრიტიკა იგნატოვის ჯგუფის რეზოლუციის პროექტი²⁵.

მოსკოვის საერთო საქალაქო კონფერენციამ მიიღო ი. წივწივაძის მიერ შეტანილი რეზოლუცია, რომელშიც ნათქვამია: „კონფერენცია გადაჭრით გმობს ყოველგვარ ცდას შეზღუდონ პარტიის უფლებები და კომპეტენციები საბჭოთა ფრაქციისადმი ურთიერთობაში, რომელიც წარმოადგენს ერთ-ერთ პარტიულ უჯრედს“²⁶.

1921 წელს რკპ(ბ) ცენტრალურმა კომიტეტმა ი. წივწივაძე გამოგზავნა საბჭოთა საქართველოში, სადაც მუშაობდა პასუხსაგებ პოსტებზე — სახალხო კომისართა საბჭოს საქმეთა მმართველად, თბილისის საქალაქო საბჭოს აღმასკომის თავმჯდომარის მოადგილედ და კომუნალური მეურნეობის განყოფილების გამგედ. ი. წივწივაძე აქტიურად მონაწილეობდა საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების განმტკიცებისათვის, რესპუბლიკისა და მისი დედაქალაქის სამეურნეო და კულტურული აღმშენებლობისათვის გაჩაღებულ ბრძოლაში.

1922 წლის დამლევიდან ი. წივწივაძე კვლავ მოსკოვშია პასუხსაგებ პარტიულ, საბჭოთა და სამეურნეო სამუშაოებზე. 1929 წლამდე მოსკოვის საბჭოში ხელმძღვანელობდა საბჭოთა ქვეყნის დედაქალაქის ერთ-ერთ ყველაზე რთულ უბანს — მოსკოვის კომუნალურ მეურნეობას.

როგორც მოსკოვის კომუნალური მეურნეობის ხელმძღვანელს ი. წივწივაძეს თვალსაჩინო წვლილი მიუძღვის დედაქალაქის სამეურნეო მშენებლობაში, იმ გრანდიოზული ამოცანების გადაწყვეტაში, რომელიც მოსკოვის საბჭოს დაუსახა ვ. ი. ლენინმა. ი. წივწივაძე ორგანიზატორის ტალანტს, თავის მჩქე-

²³ В. И. Ленин, Полное собрание сочинений, V изд., т. 50, гл. 303.

²⁴ В. И. Ленин, Биографическая хроника, т. 6, гл. 247.

²⁵ იქვე, გვ. 442.

²⁶ პარტიული არქივი (მოსკ.), ფ. 3 (ასლი), აღწ. 1, ს. 94, ფურც. 3.

ფარე ენერგიას ახმარს დედაქალაქის კეთილმოწყობას, კომუნალური მომსახურების გაუმჯობესებას, დედაქალაქელთა საყოფაცხოვრებო პირობების გაუმჯობესებისათვის ზრუნვას. ი. წივწივაძე მივლენილი იყო უცხოეთის მსხვილ ცენტრებში — ლონდონში, მანჩესტერში, კოპენჰაგენში, ბერლინში, დრეზდენში, პარიზსა და სხვა ქალაქებში, სადაც გაეცნო საქალაქო მეურნეობის, ტრანსპორტის მუშაობას, საქმიანი კონტაქტები დაამყარა უცხოეთის ფირმებთან.

ყველასათვის როდია ცნობილი ის ფაქტი, რომ ვ. ი. ლენინის ორი დროებითი აკლდამის მშენებლობის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი და ინიციატორი იყო ილია წივწივაძე, რომელიც იმხანად მოსკოვის საქალაქო საბჭოს აღმასკომის კომუნალური მეურნეობის განყოფილებას განაგებდა. ი. წივწივაძე ვ. ბონჩ-ბრუვეიჩთან და ტ. საპრონოვთან ერთად 1924 წლის 24 იანვარს აირჩიეს აკლდამის ასაშენებელი სპეციალური კომისიის წევრად. კომისიის ხელმძღვანელობით წითელ მოედანზე 50 საათის განმავლობაში 25—30 გრადუსიან ყინვაში აშენდა ფიჭვის აკლდამა. შემდგომ დღის წესრიგში დადგა დროებითი მაგზოლეუმის მშენებლობის დასრულების საკითხი. აგრეთვე სამზადისი მუდმივი მაგზოლეუმის ასაგებად. ეს საკითხები ცენტრალურმა კომისიამ 10-ჯერ განიხილა თავის სხდომებზე.

1924 წლის 21 თებერვალს ლ. კრასინმა და ი. წივწივაძემ გააკეთეს მოხსენებები აკლდამისა და მაგზოლეუმის მშენებლობის დასრულების თაობაზე. ცენტრალურმა კომისიამ დაამტკიცა ა. ვ. შჩუსევის მიერ წარმოდგენილი დროებითი მაგზოლეუმის საბოლოო ვარიანტი მასში შეტანილი ცვლილებებით.

სულ მალე აშენდა მუხის აკლდამა, რომლის მოხდენილი არქიტექტურა ძალიან მოეწონა და შეუყვარდა ხალხს. ამიტომაც მისი არქიტექტურა ძირითადად შენარჩუნებულია დღევანდელ მაგზოლეუმში.

ი. წივწივაძის ქალიშვილის ქეთევან წივწივაძე-ჩერნოვას ოჯახში ინახება უნიკალური ალბომი, რომლის გარეკანზე კკითხულობთ „მოსკოვში, წითელ მოედანზე, სსრ კავშირის სახალხო კომისართა საბჭოს აწ განსვენებული თავმჯდომარის ვ. ი. ლენინის საფლავთან დროებითი მაგზოლეუმის მშენებლობის სამუშაოთა წარმოების ალბომი.

მაგზოლეუმის პროექტის ავტორი აკადემიკოსი ა. ვ. შჩუსევი. მშენებელი — მოსკოვის კომუნალური მეურნეობა.

1924 წლის იანვარი-მაისი“.

ალბომში ასახულია დროებითი მაგზოლეუმის მშენებლობის სხვადასხვა მომენტი.

1929 წელს ი. წივწივაძე დაინიშნა ხორცის მრეწველობის სააქციო საზოგადოების თავმჯდომარედ, 1930—1934 წლებში მუშაობდა მოსკოვის ოლქის საგზაო-სატრანსპორტო სამმართველოს უფროსად, 1934 წელს პარტიის ცენტრალური კომიტეტის გადაწყვეტილებით ი. წივწივაძე გადაიყვანეს სსრ კავშირის თავდაცვის სახალხო კომისარიატში.

მისი ინიციატივით მრავალ კეთილშობილურ საქმეს ჩაეყარა საფუძველი: გაფართოვდა ბიუროსა და ქარხნის საწარმოო ბაზა, მათი შემადგენლობა შე-

იგსო ახალგაზრდა მაღალკვალიფიციური სპეციალისტებით, რომლებმაც ხელი შეუწვეს ტექნიკის ახალი მიმართულებების ათვისებასა და განვითარებას.

კომუნისტის ფართო პორიზონტმა, სახელმწიფოებრივმა მიდგომამ წამოჭრილ პრობლემათა გადაჭრისადმი, პარტიისა და საბჭოთა ხალხისადმი ერთგულებამ დამსახურებული ავტორიტეტი მოუხვეჭეს ი. წივწივაძეს.

ი. წივწივაძე არჩეული იყო ძველ ბოლშევიკთა საზოგადოების სარევიზიო კომისიის წევრად. სიცოცხლის უკანასკნელ დღემდე იგი მთელ თავის ცოდნას, გამოცდილებას, ძალ-ღონესა და უნარს ახმარდა კომუნიზმის მშენებლობის საქმეს.

ი. წივწივაძე გარდაიცვალა 1941 წლის 3 ოქტომბერს. ერთგული ლენინების ცხოვრება და მოღვაწეობა შესანიშნავი მაგალითია ახალგაზრდა კომუნისტებისა და ყველა საბჭოთა მოქალაქისათვის.

Ф. ДАНЕЛИЯ

РЕВОЛЮЦИОННЫЙ И ПАРТИЙНЫЙ ДЕЯТЕЛЬ ЛЕНИНСКОГО ТИПА ИЛЬЯ ВЕНЕДИКТОВИЧ ЦИВЦИВАДЗЕ (1881—1941 гг.)

Р е з ю м е

Человек железной воли, кипучей революционной энергии и темперамента, блестящий пропагандист и опытный конспиратор — таким был по рассказам современников Илья Венедиктович Цивцивадзе — член партии с 1903 года, профессиональный революционер, активный участник Великой Октябрьской социалистической революции, верный ученик великого Ленина.

В статье прослежены основные этапы жизни и деятельности этого незаурядного партийного и государственного деятеля, являющего собой яркий пример беззаветного служения делу Коммунистической партии, Родине, народу.

წარმოადგინა სკკპ ცენტრალურ კომიტეტთან არსებული მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალმა

В. Б. КОВАЛЕВСКАЯ

РОЛЬ СКИФОВ В ЭТНОГЕНЕЗЕ МЕСТНЫХ СЕВЕРОКАВКАЗСКИХ ПЛЕМЕН

Кобанский могильник, открытый в Осетии в 1869 г., дал название самой блестящей и яркой археологической культуре Кавказа и сразу же привлек внимание русских и иностранных ученых к доисторическим древностям Кавказа. Материалы из него поступили в Тифлисский музей, где позднее были изучены и описаны Г. Д. Филимоновым, который в 1877 г., в преддверии намечавшегося на 1881 г. V Археологического съезда в Тифлисе, приступил к раскопкам на Кобанском могильнике¹, продолженным в последующем году В. Б. Антоновичем². За истекшее столетие изучению кобанской культуры (а правильнее, культурно-исторической общности) было посвящено такое количество общих и частных исследований, что один только историографический обзор мог бы представить собой отдельную монографию. В плане рассматриваемой нами темы мы обратили особое внимание на взаимоотношения носителей кобанской культуры с ираноязычными кочевниками и оценку преемственности кобанских культурных традиций в различных сферах жизни местного населения. Культурологический аспект наших построений вызывает необходимость кратко остановиться на состоянии теоретических разработок по этому вопросу, вызвавших оживленную дискуссию на страницах журнала «Советская этнография» и получивших обобщение в монографии Ю. В. Бромлей³.

Принимая то, что «культура — комплекс исторически обусловленных форм хранения и передачи социальной информации»⁴, мы ни в коей мере не умаляем значения типологических характеристик культуры для решения историко-культурных задач, поскольку это основной путь любого археологического исследования. Культура является целостной, развивающейся и открытой системой, причем развитие это происходит путем сохранения традиций, делающих культуру устойчивой, и внесения в нее инноваций, делающих культуру гиб-

¹ Г. Д. Филимонов. О доисторической культуре в Осетии. М., 1878, с. 2—6.

² В. Б. Антонович. Дневник раскопок, веденных на Кавказе осенью 1879 г. — «Труды предварительных комитетов V Археологического съезда в Тифлисе», т. I. М., 1882, с. 242—246.

³ Ю. В. Бромлей. Очерки теории этноса. М., 1983.

⁴ У. Н. Рижинайтис. Семантика и культура. В кн.: Культура в свете философии. Тбилиси, 1979, с. 286—320.

кой; последние на протяжении некоего промежутка времени (одного-двух поколений)⁵ превращаются в традицию.

Культурную традицию мы рассматриваем как стереотипизацию социально организованного группового опыта людей. Она включает в себя обычаи, ритуалы, технические навыки, регламентированные установления в производстве и искусстве. Безусловно, что обновление специальных научно-технических знаний (например, переход к железному оружию и орудиям труда в памятниках кобанской культуры) происходит значительно быстрее, чем изменения традиционных форм быта, что объясняется ориентированностью культурных традиций на устойчивые стабильные свойства среды, в частности на тип избранной носителем культуры экологической ниши и социального окружения⁶. Традиции могут быть универсальными (например, сам факт погребения умершего) или локальными (способы погребения, тип погребального сооружения или украшения и т. д.).

По своему происхождению культура может быть гомогенной (единой по происхождению) или гетерогенной (смешанной). По соотношению культурной традиции и инноваций культура может иметь все градации от «абсолютно консервативной» до «абсолютно новаторской»; правда, к сожалению, в настоящее время не предложено каких-либо коэффициентов для оценки этого явления, кроме качественных характеристик актуализации культурного наследия⁷. Культуры или хронологические этапы можно было бы сравнивать между собой, выделив устойчивое ядро значимых различительных навыков, подсчитывая их в каждом конкретном случае и ранжируя сходство (принимая за градации уровни в процентах повторяемости). Другой характеристикой культуры может быть степень ее разнообразия, т. е. количество включенных в нее типов вещей. В том случае, если наблюдается большое число признаков с малой частотой каждого из них (что может объясняться поиском форм или большим количеством инноваций) при недостаточно стереотипизированном опыте, выражающемся в достаточно жестких установлениях культурной традиции — следует называть такую культуру «обширной», как принято в культурологии.

Тогда же, когда культурные признаки обладают большой частотой и силой связи между собой, т. е., когда сложился очень устойчивый и определенный их набор, можно говорить о «глубокой культуре».

Инновации могут возникать в культуре путем эволюционного развития или же революционно, путем заимствования, будь то новый

⁵ С. А. Арутюнов. Обычаи, ритуал, традиция. СЭ, 1981, № 2.

⁶ Э. С. Маркарян. Узловые проблемы теории культурной традиции. СЭ, 1981, № 2, с. 79—80.

⁷ Более подробную разработку этого вопроса см.: В. Б. Ковалевская. Кавказ и алавы. Века и народы. М., 1984, с. 62—69.

технический прием или новый тип вещей, например, более эффективный вид вооружения и т. д., новая мода или новая ценностная ориентация. Разные элементы культуры обновляются в разном ритме, причем этот ритм зависит от культурно-исторического периода (смены эпохальных мод) и характера сношений носителей данной культуры с окружающими.

Необходимо максимально дифференцировать те параметры, по которым происходит сравнение, причем прав Клод Леви-Строс, что необходимо «расчленив культуру на искусственно выделяемые элементы и установить не между самими культурами, а между элементами одного типа внутри различных культур... взаимоотношения родства и прогрессивной дифференциации»⁸. Методическим примером подобного сопоставления является сравнение признаков жилого домостроительства древнекобанского поселения с обобщенным материалом по жилым и хозяйственным постройкам северокавказских горцев недавнего прошлого⁹.

В проблеме «Скифия и Кавказ» можно выделить два аспекта. С одной стороны это изучение культуры собственно скифов-кочевников, памятники которых изучены в северокавказских степях и на Ставропольской возвышенности, с другой стороны — характер и интенсивность связей между скифами и северокавказскими горцами.

Для археологических памятников скифского периода нам следует сначала рассмотреть по отдельным элементам культуры: 1) сохранение древнекобанской традиции, 2) воздействие (его степень, специфику) скифской культуры на местную кавказскую среду и 3) воздействие кобанской культуры на культуру скифов-кочевников, а вслед за этим оценить силу, глубину и направление этих взаимовлияний и характер взаимоотношений между скифами и кавказцами, причем во всех случаях мы акцентируем специфику рассматриваемого явления для различных географических зон Кавказа (гор, предгорий, равнин и степей).

Нам важно только отметить, что большинство исследователей рассмотренного нами выше времени скифских переднеазиатских походов видит северокавказские степи не только плацдармом, но «домом», местообитанием собственно «скифов в начальный период их истории»¹⁰, где «находились их кочевья и могилы», причем «количество архаических скифских памятников не уступает известным в Причерноморской степи, а по степени концентрации, а часто и по богатству даже превосходит их»¹¹. Для нашей темы представляет ин-

⁸ К. Леви-Строс. Структурная антропология. М., 1983, с. 10.

⁹ В. Б. Ковалевская. Древние традиции домостроительства горцев Северного Кавказа. СЭ, 1984, № 6, с. 88—98.

¹⁰ В. Г. Петренко. Скифская культура на Северном Кавказе. Археологический сборник, 23, Л., 1983, с. 43.

¹¹ В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин. Скифия VII—IV вв. до н. э. Киев, 1983, с. 69, 71.

терес, что Северный Кавказ — это не периферия скифского кочевого мира, а метрополия, и связи скифов на северокавказской почве не далекие и спорадические, а отношения ближайших соседей — кочевники владеют равнинами, пользуются горными проходами и продвигаются в предгорья, оседлые земледельцы занимают горы, осваивая постепенно предгорья. Связывают их, кроме того, как мы можем судить по письменным источникам и что подтверждается данными археологии¹², и союзные отношения — возможное участие кавказцев в скифских военных походах; следовательно, ведущая роль скифов в этих взаимоотношениях безусловна.

В материальной культуре кобанских племен скифского периода прослеживается устойчивое ядро традиционных черт, характерных для древнекобанской культуры, и свидетельствующее о культурной преемственности. Она включает в себя такие существенные признаки, как принципы домостроительства, некоторые типы погребальных сооружений, детали погребального обряда, использование того же могильника и жизнь на том же поселении. Дальнейшее развитие традиционных форм оружия (копья, стрелы, кинжалы), украшений (бронзовые ожерелья, булавки весловидные и с зооморфными навершиями, подвески в виде головок козлов и баранов и т. д.). Рассмотрим эти черты более конкретно. Жилые постройки VII—VI вв. до н. э. объединяет с постройками VIII—VII вв. до н. э. выбор места, неукрепленность, использование камня, и конструктивные приемы, характер полов (земляные и вымощенные каменными плитами), небольшой размер живущего в нем коллектива (18—25 человек).

Погребальный обряд унифицируется: преобладают традиционные индивидуальные, скорченные захоронения, при неустойчивой ориентации. Интересно, что в некоторых случаях традиционный погребальный обряд используется по отношению к детским или женским (носители традиции) или наиболее ранним в пределах данного могильника захоронениям. Так, например, в Уллубаганалы все мальчики были положены на правый бок (что было специфичным для древнекобанского периода), и только у них прослеживалась арханческая черта — ножные бронзовые браслеты; анализируя с этой же точки зрения все взрослые погребения, мы можем констатировать, что в более раннее время (в конце VII в. до н. э.) на 9 погребений, положенных скорченно, на правом боку, приходится только одно погребение на левом боку, тогда как в группе погребений начала VI в. до н. э. на 5 погребений, положенных на левый бок, приходится два на правом боку, причем одно из них является наиболее ранним¹³. Процент

¹² И. Н. Погребова. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. М., 1984, с. 34.

¹³ В. Б. Ковалевская. Кавказ и аланы... табл. на с. 46. Очень интересный экскурс о положении на правом и левом боку см. в кн.: Н. П. Членова. Оленные камни как исторический источник. Новосибирск, 1984, с. 60—74.

каменных ящиков из 4-х плит, составлявший для района Кавминвод в древнекобанский период 60%, опускается там же в скифский период до 5%, тогда как каменные гробницы с 30% поднимаются до 62%. Интересно, что в могильнике VII—VI вв. до н. э. Уллубаганалы каменные ящики использовались только для детских захоронений и самого раннего женского (№ 22), причем наиболее раннее детское погребение представляло собой сочетание этих двух типов: небольшой каменный ящик, перекрытый плитой, впущенный в грунтовую яму, выложенную булыжными камнями поверху по периметру¹⁴. Расположение там же двух семейных групп погребений вокруг чашечных камней, которые ранее оформляли вход в крытый двор помещения древнекобанского дома — поселка VIII—VII вв. до н. э., так же как и отсутствие погребений, нарушивших жилую его часть (при том, что стена дома используется в качестве ограды могильника), подчеркивают преемственность населения и небольшой хронологический разрыв между временем разрушения дома-усады и началом использования могильника. Женские украшения — бронзовые литые ожерелья, закреплявшиеся на груди бронзовыми ажурными пуговицами, золотые или серебряные височные кольца в полтора оборота, бронзовые зооморфные амулеты, булавки, цепочки, использование раковин каури продолжают древнекобанскую традицию, так же, как и отсутствие оружия в женских погребениях. В мужских погребениях найдены единичные находки местных кобанских форм оружия — копья, кинжалы¹⁵ и костяные стрелы. Не все из рассмотренных нами черт, документирующих развитие местной традиции, одинаково безоговорочно могут быть нами приняты. Так, например, замена каменных ящиков каменными гробницами (к сожалению, в научной литературе при публикации не всегда эти типы сооружений четко отделены друг от друга) обычно в исследованиях по Кавказу воспринимается как чисто местная эволюция погребальных сооружений, когда каменный квадратный ящик из четырех плит сменяет ящик (?) гробница (?) из 6 плит или гробница, где наряду с вертикально стоящими плитами использовалась кладка из горизонтально лежащих плит. Но следует иметь в виду, что в Передней Азии, например, в Тепе Гургане, уже в конце «железного века II» появляются каменные гробницы (причем тоже на поселении, примерно тех же размеров) с кладкой из горизонтально положенных камней по периметру и продолжают бытовать по VII в. до н. э. Поэтому появление подобных гробниц в памятниках скифского периода можно рассматривать скорее как

¹⁴ Там же, фото на с. 36—38.

¹⁵ На основании лабораторных анализов Н. Н. Тереховой (подробнее см. ниже) можно судить о высоком качестве исполнения кинжала местной формы из погр. № 3 Уллубаганалы, изготовленного из тщательно прокованной стальной заготовки, закаленной в мягкой среде и обладающего, таким образом, твердым лезвием при вязкой сердцевине.

4. „ՅձԵԵՂ“, ՆԵՇՆՈՐՈՍԵՆ ԵԶՐԱՅ, 1985, № 3

переднеазиатское влияние, явившиеся следствием скифских походов. Более однозначно решается вопрос о целом ряде инноваций этого периода, которые непосредственно связываются исследованиями со скифским или савроматским импульсом. Это относится, прежде всего, к появлению западной ориентировки и вытянутых погребений, составляющих по подсчетам В. Б. Виноградова около 10%¹⁶, увеличению процента курганов и групповых захоронений. Трудно согласиться с тем, что появление грунтовых погребений является «чисто хронологическим следствием эволюции местного обряда»¹⁷, так как нет никаких внутренних оснований к этому; с другой стороны, в этот же период времени грунтовые захоронения оказались широко распространены в Закавказье и Передней Азии, так же как и в Скифии¹⁸, поэтому этот переход отражает те закономерности, которые появились в это и предшествующее время на широкой территории грунтовых погребений (обложенные камнем поверху или нет, заполненных землей, камнями или несколькими рядами камней) в качестве скифского импульса. Рассмотрение ареалов грунтовых захоронений также свидетельствует о связях со степным миром. Для раннего времени (до IV в. до н. э.) они занимают Терско-Сунженскую равнину и предгорья (резко увеличиваясь в количестве по направлению к востоку в связи с влиянием каякентско-хорочоевской культуры и ограничиваясь на западе верховьями Баксана и средним течением его левых притоков. Далее на запад грунтовые погребения встречены эпизодически на Куме (в районе Минеральных Вод), Подкумке (район Кисловодска), Эшкаконе и Кубани. В горные районы они заходят только по Чегему и Дарьяльскому ущелью. Сопоставление этих ареалов для VI—IV вв. до н. э. с сарматским и раннесредневековым периодами показывает, что с течением времени этот тип погребальных сооружений превратился в традиционный и сдвинулся с горы по нескольким речным путям — по Кубани вплоть до самых ее верховьев и Теберды; вверх по Чегему и Черeku, Уруху и Терeku, при этом грунтовые захоронения начинают отсутствовать в равнинной части Центрального Кавказа.

Относительно массового распространения железных вещей в кобанских памятниках следует сказать, что еще Б. А. Куфтин датировал полное вытеснение бронзового оружия железным в Передней Азии и на Кавказе VII веком до н. э.¹⁹ Позднее Е. И. Крупнов, раз-

¹⁶ В. Б. Виноградов. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время (VII—IV вв. до н. э.). Грозный, 1972, с. 91.

¹⁷ В. Б. Виноградов, А. П. Рунич, Н. Н. Михайлов. Новое о кобанской культуре Центрального Предкавказья. Археолого-этнографический сборник, т. IV, Грозный, 1976, с. 53.

¹⁸ В. Ю. Мурзин. Скифская архаика Северного Причерноморья. Киев, 1984, с. 49.

¹⁹ Б. А. Куфтин. Урартский «колумбарий» у подножия Арарата и куро-араксский энеолит. Вестник Музея Грузии, т. XIII, Тбилиси, 1943, с. 68.

живая положения Б. Б. Пиотровского, справедливо подчеркнул, что «наиболее массовому внедрению железа на Северном Кавказе... мы... обязаны скифам»²⁰. Действительно, в культурном слое древнекобанского поселения VIII—VII вв. до н. э. Уллубаганалы мы не находим ни одного фрагмента железных орудий труда, оружия или каких бы то ни было железных изделий, в могильнике и поселении VII—VI вв. до н. э.; там же найдены уже все типы оружия из высококачественной стали. Здесь мы видим пример того, как в переломный исторический момент, при подвижности и участии больших групп населения в совместных военных действиях особое значение приобретают изменения в потестарно-политической культуре, что прежде всего выразилось в инновациях — в появлении более эффективных железных (точнее, высококачественных стальных) орудий труда и всех основных видов оружия (кроме стрел) и конского снаряжения. Анализ технологии изготовления стальных изделий Северного Кавказа VII—VI вв. привел Н. Н. Терехову²¹, анализировавшую этот материал, к выводу о том, что примененные продуманные методы обработки металла (цементация, пакетование, закалка, горячая ковка, вваривание стальной полосы, сварка из 2—3 полос и т. д.) и высокий процент стальных железных орудий и оружия свидетельствуют о глубоком и давнем знании мастерами всех этих очень сложных для эпохи раннего железа приемов: последнее должно было иметь длительную традицию, что для Северного Кавказа не документируется археологически. Это не влияние чужой культуры, не перенос каких-то навыков и достижений в обработке железа (что сохранялось в качестве профессиональной тайны), а, скорее всего, переселение на Северный Кавказ мастеров, причем не в момент возвращения скифов из Передней Азии, как показывает хронология могильника, а несколько раньше, во время переднеазиатских походов. По уровню профессионализма и своим качествам кузнечные изделия из позднекобанских памятников VII—V вв. до н. э. выше, чем одновременные им изделия из Тли и из собственно скифских памятников Северного Причерноморья и близки к закавказским. «По-видимому, — пишет Н. Н. Терехова, — многие традиции северо-кавказских мастеров, и в первую очередь широкое использование приемов термообработки, восходят к технике высокоразвитых железообрабатывающих центров Закавказья»²². Работы грузинских исследователей²³ позволяют нам предста-

²⁰ Е. И. Крупнов. Раннежелезный век Северного Кавказа. — Ученые записки Дагестанского филиала АН СССР, т. 14, Махачкала, 1965, с. 336.

²¹ Н. Н. Терехова. Кузнечная техника у племен кобанской культуры Северного Кавказа в раннескифский период. СА, 1983, № 3, с. 110—128.

²² Там же, с. 127.

²³ Р. М. Абрамишвили. К вопросу об освоении железа на территории Восточной Грузии (XIV—VI вв. до н. э.). Автореф. канд. дисс. Тбилиси, 1962. Г. В. Иванишвили. Исследование процесса получения структуры и некоторых свойств железа древней Грузии. Автореф. канд. дисс., Тбилиси, 1976; Ф. Н. Тава-

вить себе предысторию этого развития, на фоне существования мощных очагов (до 200 пунктов в Грузии) железообработки (доклад Д. А. Хакхутишвили от 12 июля 1984 года на Международном конгрессе по ассириологии в г. Ленинграде). С чем можно было бы сопоставить эти интереснейшие технологические наблюдения? На наш взгляд, они могут подтверждать и конкретизировать выводы Г. П. Романовой, изучавшей палеоантропологический материал и пришедшей к выводу о включении мигрантов в среду жителей, оставивших могильник Уллубаганалы, сведения Леонти Мровели о переселении на Северный Кавказ после первого скифского переднеазиатского похода в VII в. до н. э. «жителей Картли и Армении», лингвистические наблюдения В. И. Абаева о том, что название стали пришло в вейнахские языки от скифов, т. е. мы можем сопоставить три группы источников (антропологические, исторические и лингвистические) с собственно археологическими. А толчком и движущей силой этих процессов является участие местного кобанского населения в скифских походах и взаимоотношения их со скифами.

Причем в тех случаях, когда мы имеем наиболее представительную количественно серию анализов Н. Н. Тереховой (15 ножей из Уллубаганалы, разбитых на две группы по сложности технологических приемов), то можем сопоставить эти наблюдения с датой погребения или антропологической принадлежностью погребенных. Связи удастся установить не с хронологией: цельностальные ножи оказываются как можно было бы ожидать, не в более ранних, а в более поздних погребениях, а более сложные, сварные, — в более ранних, но зато симптоматична связь более сложных по технологии ножей с погребениями с долихокранными черепами кавказских горцев, а более простых — с брахикранными-степняками. Следовательно, если не с производством, то во всяком случае с преимущественным использованием более высококачественных железных изделий оказываются связаны кобанцы. Из вышеизложенного вытекает, что на рубеже VII—VI вв. до н. э. на Эшкаконе впервые появились и оказались, очевидно, инкорпорированы в местную среду переселившиеся из Закавказья ремесленники — сталелитейщики и, как показывает распределение разного типа железных орудий и оружия в погребениях, искать их следует среди погребений с долихокранными черепами. Вместе с тем резонно предположить, что погребения этих мастеров должны были бы отличаться какими-нибудь особенностями. Такие особенности у них есть — не отличаясь по форме погребальных сооружений и деталям погребального обряда, по наличию заупокойной пищи или ассортименту керамики, они выделяются отсутствием оружия (Погребения №№ 7, 12, 13, 16). В этой группе мужских погребений разного

дзе, Т. Н. Сакварелидзе, Ц. Н. Абесадзе, Т. А. Двали. К истории производства железа в древней Грузии. В кн.: Реставрация, консервация, технология музейных экспонатов. Тбилиси, 1977, с. 51—61.

возраста без вооружения, но с достаточно богатым (а иногда и своеобразным) инвентарем мы не можем видеть неполноправных (а потому и не вооруженных) членов рассматриваемого нами коллектива, так как они погребены с бронзовыми чашами (ритуальными или пиршественными), такой же керамикой (по набору, размерам и качеству), в хорошо оформленных камнем могилах. Значит, принцип их объединения (и отличия) — это иная социальная роль. Коль скоро это не воины, то можно предполагать, что они занимались либо хозяйством (вспомним катиаров и траспиев, земледельцев и коневодов в скифском обществе), либо ремеслом. То, что в трех случаях из четырех они оказываются представителями кавкасионского типа, а все воинские погребения — степного, лишний раз заставляет вспомнить два факта из истории скифов: отношение их к ремесленной деятельности как деятельности низшего рода²⁴ и использование завоеванных племен (собственно, даже в том случае, если они являются скифскими) в качестве непосредственных производителей²⁵. При таком разделении функций в пределах этого небольшого поселка по антропологическому признаку на воинов-степняков и основных производителей — кобанцев можно было бы поставить вопрос о приглашении первых на основании населения функций защиты, если бы наиболее «богатыми» не были бы именно погребения степняков²⁶. Близость антропологического типа местного населения Северного Кавказа и Закавказья такова²⁷, что мы можем предполагать наличие последних среди погребенных. С другой стороны, знакомство кобанских мастеров с высокой технологией изготовления стальных орудий и оружия может объясняться их пребыванием в составе скифских отрядов в Передней Азии и Закавказье, когда на протяжении нескольких поколений они имели возможность приобрести эти навыки у местных закавказских ремесленников.

Как все-таки воспринимать скифское оружие? Как моду, как импульс для местного производства по импортным образцам, как признак присутствия самих скифов среди кобанцев, как элемент престижности? На что в связи с такой постановкой вопроса следует обратить внимание? Прежде всего, следует этот вопрос рассмотреть структурно — исследовать не только распределение каждого из типов вооружения по одиночке, т. е. знать частоту позднекобанских погребений с той или иной категорией оружия, но и учесть все виды соче-

²⁴ Э. А. Грантовский. Проблемы изучения общественного строя скифов. Вестник Древней Истории, 1980, № 4, с. 153.

²⁵ Д. С. Раевский. Очерки идеологии скифо-сакских племен. М., 1977, с. 154—155.

²⁶ В. Б. Ковалевская. Кавказ и Аланы..., с. 38—57.

²⁷ М. Г. Абдушелишвили. Взаимосвязь населения Грузии и Северного Кавказа по данным антропологии. В кн.: Душетская научная конференция, посвященная проблеме взаимоотношения между горными и равнинными регионами. Тбилиси, 1984, с. 173—174.

таний их между собой, поскольку последнее и может дать необходимую информацию как о социальном статусе, так и об этнической принадлежности погребенного. Геродот перечислял разные виды оружия у кавказских и переднеазиатских народов, подчеркивал сходство и отличия. «Саки же (скифское племя)... носили штаны, а вооружены были сакскими луками и кинжалами. Кроме того, у них были еще сагарисы — боевые секиры (Herod. VII 64). Очень интересно описание скифской клятвы, при которой в глиняную чашу погружали меч, стрелы, секиру и копье (Herod. IV, 70), что представляет для нас особую ценность, т. к. указывает на традиционный скифский набор оружия, причем, как показал анализ археологического материала, мечи и кинжалы более социально значимы, чем луки и копья²⁸. Чем полнее по своему составу представлен набор оружия, тем выше, видимо, ранг воина.

Оценить относительную значимость разных видов оружия в плане социальной ранжированности (стратификации) воинов возможно, лишь располагая убедительным материалом для столь ранних периодов — трудно сказать, в одну ли группу входили, предположим, воины, вооруженные только луком со стрелами, или только акинаком; письменные источники не помогают нам в решении этих вопросов. Способом проверки наших выводов по оценке полноты набора вооружения является суммирование данных всех иных находок в том или ином погребении, оценка труда, потраченного на сооружение погребения, наличие золотых или ценных импортных вещей и т. д. К интересным наблюдениям указанный подход привел К. Рансборга, рассмотревшего 944 погребения с 10 000 вещей эпохи ранней бронзы из Дании²⁹, распределенных по пяти локальным вариантам и трем хронологическим периодам. Весь материал из погребений, разделенных дополнительно на мужские и женские, характеризовался весом бронзовых вещей в каждом погребении (в нашем случае мы предпочитаем брать количество вещей) и фактом наличия золота. Анализ этого цифрового материала (с привлечением методов математической статистики) показал, что могут быть выделены определенные группы погребений (четыре для мужских, три для женских), причем социальный статус мужчин относительно выше, чем у женщин (это же наблюдается на Кавказе); погребения, содержащие золото, богаче и по содержанию бронзовых вещей, следовательно, вес (а также и количество) находок может служить основанием для подобного рода расчетов.

Уязвимость наших выводов заключается в небольшом объеме привлекаемых для подсчетов данных, но достоинство материала состоит в его целостности (могильник, пусть он и невелик, но раскопан

²⁸ А. И. Мелюкова. Вооружение скифов. М., 1964, с. 46.

²⁹ K. Randsborg Wealth and social structure as reflected in bronze age burials—a quantitative approach. In: The explanation in culture change. 1972, с. 565—573.

полностью и является срезом сложной динамической системы)³⁰. Нами выделены группы, ранжированные на основании полноты набора вооружения у воинов (наличие коня или уздечки, лука со стрелами, иногда копья, топора-секиры, кинака или кинжала местного типа, боевого ножа; или по количеству вещей в мужских погребениях без оружия и в женских погребениях. Они проверены сопоставлением с материалами из северо-кавказских могильников примерно того же времени: Тли в Южной Осетии (15 комплексов скифского времени), Лугового (66 комплексов), Исти-Су (10 комплексов), Комаровского (5 комплексов), Моздокского (2 кургана) и комплексов VII—VI вв. до н. э., происходящих из района Кавказских Минеральных вод 42 комплекса, частично опубликованных, но в большей части известных по полевым отчетам и изученных в фондах музеев Северного Кавказа).

Эти материалы из 140 воинских комплексов, проанализированных теми же методами, показали, что для VII—VI вв. до н. э. в среде воинов, принадлежащих к носителям кобанской культуры, наблюдалось уже достаточно четкое вертикальное членение на ряд групп-рангов. Надо полагать, что здесь стимулирующим для процесса стратификации фактором явились частые войны и освоение железа³¹. В дальнейшем само это членение общества стимулировало быстрое распространение инноваций³², в данном случае — широкое вхождение в традиционную культуру (а набор оружия обычно весьма традиционен) железных, правильнее сказать, стальных орудий труда и оружия, более эффективных и престижных.

Важно оценить, как сопряжены между собой и с конскими погребениями (процент которых колеблется от 2,5 до 13) различные категории местных и скифских форм оружия. Всадники на Северном Кавказе в позднекобанское время могли быть как лучниками (несколько чаще), так и копейщиками, причем первые чаще были вооружены акинаками и (или) секирами. Намечается повышенная сопряженность в погребениях копий с оселками и серповидными ножами (при пониженной — с секирами и акинаками), следовательно, выделяется две группы: в одной преобладает скифское оружие, в другой — оружие местных форм, то же, что мы наблюдаем в Передней Азии и Закавказье. Поэтому определенную информацию можно извлечь из данных по частоте погребений, содержащих ту или иную категорию оружия. В Луговом могильнике копейщики составляют 37%, а в Исти-Су — 40%, тогда как погребения, содержащие копья,

³⁰ Как справедливо говорил Колин Ренфру, «отдельное погребение может научить нас малому, но анализ всего могильника начинает нам говорить о рангах индивидуумов и о делении общества на группы»

³¹ А. М. Хазанов. Классообразование: факторы и механизмы. Исследования по общей этнографии. М., 1979, с. 131—140.

³² С. А. Арутюнов. Этнографическая наука и изучение культурной динамики. СЭ, 1981, № 2, с. 47—48.

составляют всего 8% на Эшкаконе и 14% в районе Кавказских Минеральных вод.

Сведения Леонти Мровели о военной помощи скифов жителям Мцхеты, так же как и поселение их в Саркине («место железа») ³³, находит свое подтверждение в воинском характере погребений с брахикранными черепами и богатым набором скифского оружия на Северном Кавказе. Причем по своему социальному рангу в этом смешанном по антропологическому составу обществе, которое в VII—VI вв. до н. э. оставило могильник Уллубоганалы, скифы являются воинами, а местное кобанское население занимается производственной деятельностью, в частности, ремеслом. Эти же отношения, по-видимому, характеризовали экономические, политические и культурные взаимоотношения скифов и кобанцев в пору переднеазитских походов. Резонно предположить, что именно из состава местных кобанцев с их высоким уровнем ремесла (гончарного и бронзолитейного) рекрутировались те ремесленники, которые, находясь в составе скифского войска, снабжали воинов высококачественным оружием, особенно если учесть «непристизжность» ремесла у скифов-кочевников. Они отливали тысячи бронзовых стрел, прототипы которых мы находим на Северном Кавказе, ставшие в это время по образному выражению Б. Н. Гракова «национальным символом скифа» ³⁴, и, как правило, свидетельствующие о присутствии собственно скифов ³⁵. Погребения с находками стрел и колчанов лежат в пределах 18—25% для памятников VII—VI вв. до н. э. Северного Кавказа, колеблясь от 11% (для горно-предгорных) до 61% (равнинные районы Центрального Предкавказья по подсчетам В. Б. Виноградова ³⁶). Контактируя с закавказскими сталелитейщиками, получив от них секреты и надежно сохранив их тайну, кобанские кузницы участвовали в создании новых типов скифского стального оружия акинаки «келермесского типа» — стальные, с цементацией готового изделия, закаленные в мягкой среде — по последним исследованиям генетически возводятся к биметаллическим кинжалам предшествующего периода Северного Кавказа ³⁷. Боевые железные топоры-секиры возникли в VIII—VII вв. до н. э. в Закавказье на базе бронзовых топоров колхидо-кобанского типа ³⁸, и в VII—VI вв. до н. э. в сложившемся виде бытуют как в па-

³³ В. Б. Ковалевская. Скифы, Мидия, Иран..., с. 69.

до н. э. в Закавказье на базе бронзовых топоров колхидо-кобанского

³⁴ Б. Н. Граков. Легенда о скифском царе Арианте. (Геородот, кн. IV, кл. 81). — В кн.: История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968, с. 112.

³⁵ Е. В. Черненко. Скифские лучники. Киев, 1981, с. 3.

³⁶ В. Б. Виноградов. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время (VII—IV вв. до н. э.). Грозный, 1972, с. 94—95.

³⁷ Е. В. Черненко. Персидские и скифские мечи. — Конференция «Искусство и археология Ирана и его связи с искусством народов СССР с древнейших времен». Тезисы докладов. М., 1979, с. 90—91.

³⁸ М. Н. Погребова. Железные топоры скифского типа в Закавказье. СА, 1969, № 2.

мятников Закавказья³⁹, так и Северного Кавказа, где они составляют до 33%. Технологически они очень сложны — использована железная заготовка с поверхностной цементацией, которую сгибали и сваривали, а затем проковывали. Подтверждением гипотезы о кобанских ремесленниках в составе скифского войска в эпоху переднеазиатских походов может служить картографирование кобанских находок в Закавказье, сделанное М. Н. Погребовой, и показавшее, что они тесно коррелированы с находками скифских вещей⁴⁰. Находки скифских котлов не только в степных, но и в предгорных районах Северного Кавказа свидетельствуют о связях с миром степняков⁴¹ и сохраняются в быту кавказских горцев до наших дней, так же как находки круглых подносов на трех ножках из Нартана⁴² и скифских зеркал⁴³ и некоторых типов серег (в частности, составляющие более 60% для Чечено-Ингушетии серьги V—VII типов по классификации В. И. Козенковой)⁴⁴. В скифском зверином стиле исследователи выделяют элементы искусства колхидо-кобанской культуры⁴⁵, а чисто скифские предметы звериного стиля на Северном Кавказе, по подсчетам В. Б. Виноградова, составляют 8—10% при том, что преобладают «скифоидные», в которых наблюдается переоформление скифских импульсов с учетом кобанской традиции⁴⁶. Число скифских импульсов в позднекобанской культуре можно увеличить за счет ряда деталей погребального обряда. Так, нами подробно был описан обряд посмертного «умерщвления» погребенного на примере северокавказских могильников⁴⁷. Бытование этого обряда не ранее VII—VI вв до н. э. и только в тех пунктах, где наблюдается концентрация скифских находок (Уллубаганалы, Султан-Гора III, Куланурква, Северное кладбище Кобани, ряд комплексов в районе Кавказских Минеральных Вод) или в собственно скифских степных памятниках⁴⁸, так же, как параллели в данных Геродота (Herod. IV, 71) и осетинских на-

³⁹ М. С. Пирцхалава. К вопросу о распределении памятников скифской культуры в материальной культуре Древней Грузии. В кн.: Вопросы археологии Грузии (на груз. языке). Тбилиси, 1978, с. 38—41.

⁴⁰ М. Н. Погребова. Закавказье и его связи, с. 34—35, 37.

⁴¹ В. Б. Виноградов. Центральный и Северо-Восточный..., с. 138.

⁴² В. М. Батчаев, С. И. Вайнштейн. К проблеме кочевнического комплекса в традиционной культуре горцев Кавказа (Балкария и Карачай). В кн.: Этнография и современность (Материалы Всесоюзной этнографической сессии, посвященной 60-летию образования СССР). Нальчик, 1984, с. 153—160.

⁴³ В. Б. Виноградов. Центральный и Северо-Восточный..., с. 42, 135.

⁴⁴ В. И. Козенкова. Типология и хронологическая классификация предметов кобанской культуры. Восточный вариант. М., 1982, с. 34—35.

⁴⁵ Л. И. Панцхава, Я. А. Киквидзе, Г. Б. Авалишвили. О некоторых элементах колхидо-кобанской бронзы в искусстве скифского звериного стиля. Вестник Гос. Музея Грузии. XXXIII—В Тбилиси, 1978, с. 72.

⁴⁶ В. Б. Виноградов. Центральный и Северо-Восточный..., с. 179.

⁴⁷ В. Б. Ковалевская. Кавказ и аланы..., с. 35—38.

⁴⁸ В. С. Ольховский. Раннескифские погребальные сооружения по Геродоту и археологическим данным. — СА, 1978, № 4.

родных сказках⁴⁹, позволяет видеть причину этой детали погребального обряда в скифских культах. Это же относится к факту захоронения отрубленной головы с направленным острием к основанию черепа акинаком с большим подкинжальным ножом (тоже мотив второго убийства), корчагой (без сосуда для питья, неотъемлемой детали погребального инвентаря всех взрослых погребений) в аккуратной неглубокой каменной гробнице, на границе между поселением и могильником VII—VI вв. до н. э. на Эшкочане. Анализируя этот факт, мы должны отметить наблюдающуюся оппозицию: отрубленная голова — кинжал (или меч) — заупокойное питье (жертва); сопоставляя их со сведениями Геродота о военных обычаях скифов — о голове врага в качестве трофея, чаши из их черепов, скальпы на уздечках коней (Herod. IV, 24,64—65, V 104—115), нартскими сказаниями о шубах из скальпов, изображениями на торевтике⁵⁰, этнографий осетин о «божьих судах»⁵¹ — мы приходим к выводу, что структурно эти сравниваемые между собой факты (в частности, погреб. № 15 и изображения змееногой богини с отрубленной головой и мечом в руке из Куль-Обы и изображение скифа на золотой пластинке IV вв. до н. э. с отрубленной головой, насаженной на меч) изоморфны, поскольку состоят из одних элементов, что и является залогом правомерности их сопоставления. Следовательно и этот факт может быть рассмотрен как проявление скифских военных обычаев. В этом же контексте следует рассматривать наличие бронзовых чаш в мужских погребениях Уллубаганалы, и главное их преимущественное положение у подбородка, у кистей согнутых рук. Здесь напрашивается аналогия как с чашами нартского эпоса «уацамонга», «нартамонга» (part-amongae), «чаша, указующая героя», волшебная чаша, которая сама поднимается к губам⁵², так и с золотой чашей (кубком, пиалой) для возлияния богам⁵³, столь типичной находке в собственно скифских погребениях⁵⁴. Причем, подчеркивая роль скифского представления о значении чаш-кубков для характеристики воинского достоинства, мы ни в коей мере не отрицаем их местного кавказского производства (и в Тли и в Уллубаганалы, например, 40% погребений содержат чаши).

Подытоживая, мы должны отметить, что исторические свидетельства, палеоантропология, данные лингвистики и археологический ма-

⁴⁹ Осетинские народные сказки. М., 1973, с. 516.

⁵⁰ В. А. Ильинская. Золотая пластина с изображением скифов из коллекции Романовича. — СА, 1978, № 3, с. 90—100.

⁵¹ Э. А. Грантовский. Проблема изучения общественного строя скифов ВДМ, № 4, 1980, с. 128—155; Его же. О некоторых материалах по общественному строю скифов. В кн.: Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура). М., 1981, с. 59—79.

⁵² М. Дюнезиль. Осетинский эпос и мифология. М., 1976, с. 144—145.

⁵³ Д. С. Раевский. Очерки идеологии скифо-сакских племен. М., 1977, с. 130

⁵⁴ А. И. Мелюкова. Скифия и фракийский мир. М., 1979, с. 183.

теринал свидетельствуют о смешанном составе кобанского населения в VII—VI вв. до н. э. Степень же смешения позволяет видеть качественное отличие памятников этого периода от предшествующего («классическая Кобань») и необходимость выделения в кобанской культурно-исторической общности трех последовательно бытовавших культур, из которых только первая отличалась гомогенностью, тогда как в двух последующих гетерогенных (условно названных «скифо-кобанской» и «сарматско-кобанской») мы видим сочетание древнекобанских традиций с иранскими инновациями, причем соотношение между ними различно для различных географических зон Северного Кавказа.

Представлена Отделом Древней истории Института истории археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили АН СССР

Н. Л. НАНИТАШВИЛИ

ГЕРМАНСКИЙ КАПИТАЛ В ПЕРВОМ ГРУЗИНСКОМ ЧУГУНОЛИТЕЙНОМ ЗАВОДЕ

После Крымской войны, консул Баденского герцогства в Одессе коммерсант по совместительству Либб получил разрешение Закавказской казенной палаты на разведочные работы в Тифлисской губернии, в Болнисском ущелье, недалеко от Тбилиси, для обнаружения месторождений железной руды¹.

Следует отметить, что в этих местах Грузии население еще с древнейших времен занималось разработкой различных металлов, о чем свидетельствуют данные многочисленных раскопок. Местное население давно знало о многочисленных месторождениях и богатствах недр в Болнисском ущелье, но добывало и разрабатывало различные металлы примитивным способом. Царь Ираклий II попытался развить металлургическое производство Грузии по европейскому образцу с целью создания производственной базы для литья пушек и другого военного снаряжения. Ему удалось наладить и значительно улучшить производство металла. Однако добыча руды и производство металла в Грузии вновь основывалось на ручном труде, без всяких механизмов. Металлургическое производство не получило в позднефеодальной Грузии дальнейшего развития также из-за бесконечных набегов северокавказских феодалов и нашествия в конце XVIII века полчищ иранского шаха Ага Мухамед-хана, основательно разрушивших металлургические промыслы Грузии.

После присоединения Грузии к России царское правительство в начале XIX в. пыталось развить местное металлургическое производство, однако оно оказалось убыточным и стало обузой для казны. Царское правительство, особенно после Крымской войны, вновь заинтересовалось развитием металлургического производства Грузии. Царизм со второй половины XIX в. приступил к интенсивному экономическому освоению всего Закавказья, но этот процесс не был завершён в конце столетия. При незавершенности даже в центральной России буржуазных преобразований, при опутанности всего ее политического и хозяйственного строя живучими и цепкими остатками крепостничества, развитие капитализма на окраинах России шло очень медленно. Из-за относительной слабости русской и местной буржуазии царская бюрократия была вынуждена насаждать капитализм в Закавказье сверху. Царская администрация в Закавказье при этом играла ведущую роль.

¹ Achmeteli Michael, Die wirtschaftliche Bedeutung Transkaukasiens. Dissertation. Jena, 1924, с. 21. Центральный государственный исторический архив СССР (в дальнейшем ЦГИА СССР), Фонд 37, оп. 65. д. 1988, л. 396.

в развитии торговли, банковского дела, транспорта и основных отраслей промышленности. Не имея достаточных собственных средств для быстрого экономического освоения края, царское правительство поощряло приток иностранного капитала и иммиграцию иноземных предпринимателей в Грузию и в Закавказье вообще. Царизм и местная бюрократия, игнорируя возможности местной буржуазии и покровительствуя иностранному капиталу, фактически способствовали расхищению иностранцами природных богатств национальных окраин России и обнищанию населения, тем самым царская администрация способствовала одностороннему развитию экономики в странах Закавказья, направленного в сторону усиления экономической зависимости от русского и иностранного капитала.

Притоку в Закавказье иностранных вложений и частных лиц с незначительным капиталом, а иногда и вовсе без капитала способствовали распространившиеся в Европе слухи о сказочных природных богатствах и о заманчивых перспективах, которые сулит Кавказ. То было время, когда, как указывал В. И. Ленин, «в Южную Россию целыми массами переселялись и переселяются иностранные капиталы, инженеры и рабочие»². Иностранцы, по характеристике В. И. Ленина, «строят в России отделения своих фабрик и заводов и основывают компании для новых предприятий в России. Они жадно набрасываются на молодую страну, в которой правительство так благосклонно и угодливо к капиталу, как нигде, в которой они находят рабочих менее объединенных, менее способных к отпору, чем на Западе, в которой жизненный уровень рабочих, а потому и их заработная плата гораздо ниже, так что иностранные капиталисты могут получать громадные, неслыханные у себя на родине барыши»³.

Недавно приехавший в Грузию баденский коммерсант Либб, обнаружив богатые залежи железа (в среднем 50% содержания железа в несколько миллионов тонн запаса⁴), в 1858 г. обратился к горному начальству Кавказа с просьбой разрешить ему построить в Болнисском ущелье шахты, а в соседнем селении Чатах чугуно-литейный завод, рассчитанный на крупное по тогдашним условиям производство в 150 тыс. пудов чугуна в год. Либб просил также выделить для постройки шахт и завода положенное законом количество земли и леса. Он обязался составить товарищество из местных и иностранных предпринимателей и собрать необходимый капитал⁵.

Либбу действительно удалось заинтересовать местных состоятельных людей и создать товарищество, в которое вошли такие авторитетные деловые люди, как действительный советник Юм Федорович Вит-

² В. И. Ленин, ПСС, т. 3, с. 488.

³ В. И. Ленин, ПСС, т. 2, с. 93.

⁴ М. Achmeteli, Ук. раб. с. 61.

⁵ ЦГИАГ. ф. 264, оп. 1, д. 515, л. 91—98.

те⁶, князь Абхазов, другой помещик—Шаншиев, а также недавно приехавший прусский подданный, горный инженер (гюттенмейстер) Герман Бернулли и другие. Был собран крупный по тогдашним условиям капитал свыше 100 тыс. руб., после чего кавказские власти согласились предоставить Лиибу казенные земли и леса, отведенные ему в количестве 2096 десятин для устройства шахт и завода на посессионном праве⁷. В 1860 году Лииб приступил к строительству Чатахского завода. Однако собранный капитал оказался недостаточным, и товарищество Лииба вынуждено было влезть в долги в надежде уплатить их из обещаемых заводом в будущем прибылей. Причем товарищество задолжало не только частным вкладчикам и держателям, но и Управлению горной частью Кавказа. Долг последнему составлял 105 тысяч рублей⁸.

Почти все оборудование Чатахского завода было доставлено из Германии. Оттуда же были приглашены мастера и другие специалисты⁹.

21 сентября 1862 г. Лииб умер. Из проведенной после его смерти описи заводского имущества выяснилось, что в это время на заводских сооружениях имелось: кузница, металлолитейная мастерская, обжигательная печь, доменная печь, слесарная и т. д. На постройку рудников и завода, прокладку дорог и мостов, доставку из-за границы оборудования, приглашение инженеров и мастеров было израсходовано 160321 руб.; на заготовку угля, дров, руды и различных строительных материалов — 21765 руб.; итого — 182086 руб. В заводской кассе не оказалось ни одной копейки, а между тем завод задолжал мастерам, рабочим и подрядчикам 8000 руб.¹⁰ Выяснилось также, что Лииб собственного капитала в Чатахский завод не вложил. Чатахский завод вместе с процентами и необходимым оборотным капиталом обошелся товариществу в 217086 руб.¹¹.

По приказу наместника Кавказа Барятинского от 25 марта 1863 г. договор с Лиибом был аннулирован¹², и завод со всеми заводскими и рудничными устройствами и отведенными казенными лесами и земля-

6 Ю. Ф. Витте был отцом известного государственного деятеля, министра финансов С. Ю. Витте. Ю. Витте приехал в Тифлис из Новороссийска (где он управлял иностранными колониями, когда Воронцов был там генерал-губернатором) вместе с Воронцовым, назначенным наместником Кавказа. Ю. Витте был назначен директором департамента государственных имуществ на Кавказе и одновременно занимался торгово-промышленной деятельностью, но разорился, оставив свою семью в долгах.

7 В 1857 г. Российской империей был принят закон об отводе казенных земель посессионным заводам под горный промысел. Земли в нужном количестве отводились для разработки рудника, установления рудничных механизмов, заводских строений, поселений рабочих и т. п. В случае отсутствия поблизости каменного угля заводу должен был отводиться лес.

8 ЦГИАГ, ф. 264, оп. 1, д. 515, л. 93.

9 Radde, Vier Vorträge über den Kaukasus, Gotha, 1874, с. 50.

10 ЦГИА СССР, ф. 37, оп. 65, д. 1968, с. 29.

11 Там же, л. 30.

12 ЦГИАГ, ф. 264, оп. 1, д. 515, л. 93.

ми был передан в наследственное владение на посессионном праве члену Товарищества статскому советнику Витте и прусскому подданному Бернулли.

Дело в том, что из всех членов товарищества Витте и Бернулли вложили больше всех средств: первый вложил около 40 тыс. руб., а второй — свыше 35 тыс. рублей¹³. Да и кредиторы завода благодаря авторитету этих двух лиц шли на риск и вкладывали свой капитал в Чатахский завод. Третье место среди вкладчиков занимал князь Абхазов, вложивший 31724 руб.

Новые владельцы завода обязались срочно закончить его строительство, чтобы в конце 1865 года завод был в состоянии производить все виды изделия железа, кроме листового. В течение десяти лет (1863—1873 гг.) завод освобождался от уплаты горной подати¹⁴.

В третьем пункте нового купчего договора говорилось, что «казенный долг завода в сумме 105 тысяч рублей переводится под обеспечение всего находящегося на заводе движимого и недвижимого имущества на господ Витте и Бернулли». Новые владельцы завода могли переуступать свои права другим лицам и принимать их к себе в товарищество по собственному усмотрению. Оба они обязывались с 1 января 1863 года ежегодно выплачивать пожизненную пенсию 2 тыс. руб. вдове и матери Либба¹⁵.

Директором завода стал Бернулли, который, кстати, позже, в 1866—1870 гг. построил в западном Азербайджане и Кедабекский металлургический завод фирмы «Сименс и Гальске»¹⁶.

Чатахский завод начал давать продукцию с 1863 г.¹⁷ Однако все усилия руководства товарищества наладить бесперебойную работу завода оказались тщетными. Не помогли заводу новые вложенные капиталы, которые оказались недостаточными¹⁸. В течение десяти лет (1863—1873 гг.) наибольшая производительность Чатахского завода достигала 38339 пудов чугуна в год¹⁹, вместо запланированных 150 тыс. пудов. Главными причинами затруднения Чатахского завода были следующие обстоятельства: дороговизна, низкий спрос на чугун в Закавказье, бездорожье, вьючная перевозка и т. п.²⁰.

Любопытно отметить, что один из владельцев завода, Ю. Витте, безуспешно попытался заинтересовать Чатахским заводом основателей фирмы «Сименс и Гальске»²¹. Но в 1868 г. умер и Витте, и начался

¹³ ЦГИАГ, ф. 264, оп. 1, д. 516, л. 11.

¹⁴ ЦГИА СССР, ф. 37, оп. 65, д. 1968, с. 30.

¹⁵ ЦГИАГ, ф. 264, оп. 1, д. 516 л. 93.

¹⁶ Наниташвили Н. Л. Германский капитал в Закавказье. Деятельность фирмы «Сименс и Гальске» 1860—1917 гг., Тб, 1982 г., с. 166—190.

¹⁷ Benneckenstein Horst, Transkaukasien—Expansionsziel des deutschen Imperialismus vor dem ersten Weltkrieg. Studien zum deutschen Imperialismus vor 1914. Herausgegeben von Fritz Klein, Akademie—Verlag. B. 1976;

¹⁸ ЦГИАГ, ф. 264, оп. 1, д. 515, л. 93.

¹⁹ Там же, л. 33.

²⁰ ЦГИАГ, ф. 264, оп. 1, д. 208, л. 23—35.

²¹ E h r e b e r g R. Die Unternehmungen der Brüder Siemens. Bd. I. Jena, 1906. S. 386.

переполох среди членов товарищества, частных кредиторов, да и всего работающего на заводе персонала. К этому времени имущество завода и постройки оценивались уже на сумму 435 963 руб., а долг—в 100467 рублей²². В 1871—1872 гг. долг Чатахского завода возрос до 202282 руб., а имущество завода и постройки оценивались на сумму 441258 руб.²³ Как видно из этих данных, долг завода удвоился, а рост имущества завода был незначительным.

Частные кредиторы Чатахского завода обратились с просьбой к наместнику Кавказа спасти их от разорения. В 1869 г. завод был снабжён казенными заказами на сумму в 90 тыс. руб. На заводе был учрежден особый надзор Горного управления по исполнению заказов. В результате производительность завода значительно выросла: в 1868—1870 гг. ежегодная добыча железных руд составила свыше 200 тыс. пудов, а отлито было 58190 пуд. разных чугунных изделий. Однако в 1870 г., после выполнения государственного заказа и из-за отсутствия новых заказов, завод был остановлен²⁴.

Чтобы вывести завод из затруднений, кавказские власти обратились с ходатайством к императору дать заводу определенные льготы. Наместник Кавказа Барятинский во время приезда императора Александра II в Грузию обратился к нему с этой просьбой, подробно изложив полезность для края чугунного завода²⁵. В 1871 году ходатайство наместника было удовлетворено императором. Оно предусматривало предоставление Чатахскому заводу с 1 июля 1871 года сроком на 24 года помощи от казны преимущественно заказами изделий на сумму 150 тысяч рублей в год²⁶. Если правительству не нужны были заказы на такую сумму, то завод должен был получать из средств кавказского казначейства ежегодное денежное пособие по 10 тысяч рублей от каждой взамен недостающих заказов 50 тысяч рублей. Если правительственные заказы совсем отсутствовали, то завод соответственно получал ежегодно 30 тыс. рублей²⁷.

На заводе устанавливался надзор Горного управления до завершения строительства и выплаты в течение 23-х лет 200 тыс. беспроцентного долга. Владельцы завода были обязаны в течение одного года собрать капитал в размере 600 тыс. рублей, с одной стороны, для уплаты лежащих на заводе частных долгов и, с другой — для полного налаживания производства. Этот капитал предстояло получить путем создания акционерной компании или посредством банковских кредитов.

Директор и главный владелец завода Бернулли с этой целью ездил в Берлин. После длительных переговоров в 1872 году он заклю-

²² ЦГИА СССР, ф. 37, оп. 65, д. 1968, л. 31.

²³ Там же, д. 1968, л. 40—48.

²⁴ Там же, д. 1968, л. 32—34.

²⁵ ЦГИАГ, ф. 264, д. 515, л. 93.

²⁶ ЦГИА СССР, ф. 1268, оп. 17, д. 113, 1872 г., л. 1—2.

²⁷ ЦГИАГ, ф. 264, д. 516, л. 22.

чил соглашение с берлинским банкирским домом «Александр, Бейн и компания». Условия соглашения предполагали учредить в Германии акционерное общество с номинальным капиталом в 1200 тыс. рублей²⁸ для расширения и эксплуатации Чатахского завода и его рудников.

Этот капитал составлялся из облигаций, выпускаемых на сумму 600 тыс. рублей под ответственность банка и акции—еще на 600 тыс. руб.—под будущие доходы завода для расчета с его кредиторами. Вышеназванный банкирский дом принимал эти облигации в 600 тыс. рублей по курсу за 75% их номинальной цены, уплачивая заводу 450 тыс. руб. не позже 1 июня 1873 года. Но соглашение получало силу только в случае его письменного одобрения царским правительством. Соглашение предусматривало в течение 22 с половиной лет, начиная с 1 января 1873 года, безусловную ежегодную выплату русским правительством названным банкирам, их правопреемникам или поверенным субсидию, назначенную правительством заводу в размере в 30 тыс. руб. золотом или серебром. Эта субсидия должна была предоставляться по желанию русского правительства полугодовыми платежами каждого 1 числа июня месяца в сумме 15 тыс. руб. или же одним ежегодным платежом в 30 тыс. руб.

После получения такого удостоверения берлинские банкиры «Александр, Бейн и компания» брали на себя обязательства выплачивать проценты владельцам вышеуказанных облигаций, выпускаемых на 600 тыс. руб., и удовлетворить кредиторов и владельцев завода по номинальной сумме из капиталов банкиров.

Уплата заводом 200 тыс. рублей казенного долга была обусловлена тем, чтобы она производилась после вычета из годовичного дохода завода в пользу банкиров 27500 руб. для погашения облигационного капитала в течение 22 с половиной лет. За такой же период берлинские банкиры должны были ежегодно получать от русского правительства вышеуказанные субсидии в 30 тыс. рублей золотом или серебром. Но это еще не все. Предоставляя Чатахскому заводу облигационный заем по 75% на 100, т. е. капитал вместо 600 тыс. руб. в 450 тыс. руб., берлинские банкиры рассчитывали вернуть его с лихвой, а именно в виде ежегодного удержания из заводских доходов еще на 27500 руб., т. е. 6%. В дальнейшем, в случае успеха предприятий, германские банкиры собирались вознаградить себя еще и акциями.

В этом соглашении почти не учитывались интересы завода и его бывших кредиторов. Условия германских банкиров были невыгодны и для русской казны, т. к. требовали от русского правительства в течение 22 с половиной лет ежегодной уплаты субсидий в 30 тыс. рублей не заводу, как это было предусмотрено «высочайшим указом», а банкирам или же их правопреемникам. Эти условия обязывали правительство выплачивать субсидии банкирам даже в том случае, если Чатахский завод прекратил бы свою работу. Кроме того, возврат казенного

²⁸ ЦГИАГ, ф. 264, д. 515, лл. 23—27.

долга, составлявшего 200 тыс. рублей, по условиям соглашения был отодвинут на второй план и должен был производиться из остатка от чистой прибыли завода за вычетом прежде всего 27500 рублей на погашение облигационного займа. В таких условиях уплата казенного долга или рассрочилась бы за пределы 23 лет, назначенных по высочайше утвержденной записке, или же совсем прекратилась бы в случае получения дохода менее 6 на вложенный капитал. Давая субсидии Чатахскому заводу, царское правительство рассчитывало вывести его из затруднений, но в расчет правительства никак не входила передача этих субсидий берлинским банкирам, тем более, что они только исходили из своих интересов, не принимая в расчет интересы завода. Кроме того, вместо капитала в 600 тыс. рублей, определенного высочайше утвержденным условием, предлагался капитал в 450 тыс. рублей, получаемый через размещение облигаций на 600 тыс. рублей, а также уплата частных долгов ничем не обеспечиваемыми акциями также на 600 тыс. рублей²⁹.

Неудивительно, что условия берлинских банкиров были отклонены. Вследствие провала соглашения владельцы Чатахского завода в течение условленного года не смогли выполнить поставленного правительством условия, после чего им было отказано в обещанном пособии. Завод, имевший огромную задолженность как правительству, так и частным лицам, оказался на грани банкротства.

Чатахский завод задолжал разным частным кредиторам 301727 рублей, служащим и рабочим в виде жалованья и сдельной оплаты — почти 41 тыс. руб., разным правительственным учреждениям и заказчикам от задаточных денег за невыполненные заказы — 9608 рублей. Общий долг завода составлял 352336 рублей³⁰.

В 1873 г. окончился льготный десятилетний срок Чатахскому заводу от платежа в казну горной подати. С этого времени завод должен был обложиться податью. Однако, в 1873 г. завод прекратил работу, т. к. не имел заказов. Завод в это время получил правительственный заказ только на сумму 4900 руб³¹.

В начале 1873 года британский подданный, проживающий в то время в Тбилиси, Вильям Претимэн, войдя в переговоры с владельцами и кредиторами Чатахского завода, предложил им следующие условия: за приобретение завода в свою собственность и передачу ему посессионных прав он готов был заплатить 200 тыс. рублей для того, чтобы этой суммой были удовлетворены посессоры Витте и Бернулли и кредиторы. Он требовал также предварительно уплатить весь долг как служащим на заводе лицам и рабочим за неполученное ими жалованье, так и разным правительственным учреждениям и лицам, от кото-

²⁹ ЦГИАГ, ф. 264, д. 515, л. 28.

³⁰ Там же, л. 10.

³¹ ЦГИА СССР, ф. 37, оп. 65, д. 1968, л. 34.

рых завод получил задаточные деньги на заказ разных изделий, но не выполнил их³².

Кроме упомянутой задолженности, завод должен был вознаградить прежних владельцев Бернулли и наследников Витте за их посессионные права, а также вдову Лииб за потерю своей пожизненной пенсии.

Таким образом, предлагаемая В. Претимэном сумма была недостаточна для уплаты всех долгов и вознаграждения владельцев.

Чтобы вывести завод и его держателей из полного банкротства, в дело вмешалось Горное управление. Было созвано общее собрание кредиторов завода или их поверенных. Объяснив тяжелое положение завода и возможность полного банкротства, руководители управления убедили их удовлетвориться уплатой по 40 коп. за рубль, чтобы не потерять весь свой капитал. Не видя другого выхода, они вынуждены были согласиться.

Таким образом, в случае покупки завода Претимэну пришлось бы заплатить вместо 302 тыс. рублей 120800 рублей. Что касается других долгов завода — за зарплату и за сдельную работу на заводе служащим и рабочим 41 тыс. руб., а также задаточные деньги 9607 рублей, всего около 51 тысячи рублей, Претимэн должен был заплатить полностью, т. е. без уменьшения на 60%. Всего он должен был бы выплатить заводские долги на сумму 171293 руб., а остальные 28707 разделить между наследниками Витте, Лииб и Бернулли в вознаграждение их за посессионное право. Вместе с тем поверенный Витте, Горбунов и директор завода Бернулли подали прошение в Управление горной частью, чтобы и казна согласилась получить от кредитора завода Абхазова, на капитал которого правительство наложило секвестр, вместо 31724 руб. вложенных им в Чатахский завод, только 60% суммы. Дело было в том, что князь Абхазов в 1854—1863 годах служил на должности управляющего бывшими церковными имениями в Телавском и Сигнахском уездах, ставшими затем казенными. Здесь он у крестьян в доход казны собрал 91646 рублей и растратил. По решению окружного суда на движимое и недвижимое имущества Абхазова был наложен секвестр³⁴.

Претимэн в своем заявлении в Управление горной части указывал, что по высочайше дарованным Чатахскому заводу условиям владельцы завода должны получать ежегодно в продолжении 23-х лет субсидии в 30 тыс. руб. серебром или же заказы на 150 тыс. рублей и в течение этого же времени уплатить правительственный долг около 190 тыс. рублей без процентов. Он же предлагал, чтобы указанную субсидию или заказы завод получал бы в течение 20 лет, начиная с 1 января 1876 года. В течение этого же времени он готов был уплатить беспроцентный казенный долг, который имел завод, в размере 189617 руб.

³² ЦГИАГ, ф. 264, оп. I, д. 515, л. 29.

³³ Там же, л. II.

³⁴ Там же, л. 65—66.

33 коп. По подсчету Претимэна, указанная сумма равнялась ежегодным платежам на 20 лет по 9480 руб. 86 коп. Он предполагал, что если эту сумму он не будет вносить ежегодно и своевременно, то правительство сделало бы вычеты из полагавшегося заводу с «высочайшего соизволения» денежного пособия. Он обязывался не останавливать работу на заводе в течение первых 20 лет, на время более года, по каким бы то ни было причинам, кроме разрушения построек от извержения, землетрясения, наводнения, пожара, неприятельского вторжения и т. п.

Претимэн обязывался окончить устройство завода для ежегодной выплавки на нем 150 тыс. пудов железа с 30 декабря 1875 года.

Взамен сокращения срока пособия заводу на 2 года, что составляло для казны экономию в 60 тыс. рублей, Претимэн просил разрешения на беспощинный ввоз до 30 декабря 1875 года машин и оборудования, необходимых для модернизации Чатахского завода, пока он не будет в состоянии производить ежегодно 150 тыс. пудов чугуна.

Далее Претимэн предлагал, чтобы казенное имение Чатахского завода, состоявшее из 2096 десятин, перешло в его полную собственность, за что он предлагал 40 тыс. рублей серебром. Вместе с тем он обязывался платить лишь те же подати, какие платили частные чугуноплавильные заводы в России, т. е. на полторы коп. с пуда произведенного чугуна. До «высочайшего утверждения» Претимэн просил кавказские власти сообщить ему свое мнение о его просьбе. Претимэну дали знать, что главное управление наместника Кавказа согласно с его условиями³⁵.

После этого 10 июля 1873 года Претимэн с одной стороны, а директор завода Бернулли и поверенный Витте Горбунов — с другой, заключили договор. Условие договора предусматривало передачу бывшими владельцами завода Претимэну отведенной казной земли и леса 2096 десятин, здание завода и всех без исключения построек, включая и находящиеся на земле помещика Шаншиева, отданной заводу в аренду, но купленной у него Претимэном. Претимэн обязался заплатить владельцам завода из 200 тыс. рублей 48 тыс. не позже 1 сентября, к 1 ноября 1873 года—52 тыс. рублей, затем до 20 декабря того же года — еще 100 тыс. рублей.

При подписании договора Претимэн выдал владельцам завода 8 тыс. рублей в виде задатка. Если же Претимэн не смог бы уплатить в какой-либо из этих сроков обещанную сумму, то условие о продаже завода должно было считаться нарушенным и теряло всякую силу и действие. Претимэн терял и сумму задатка.

Бернулли и Горбунов со своей стороны обязались принять на себя все лежащие на заводе частные долги, а также удовлетворить Лииб на ее права на пенсию и освободить Претимэна или его правопреемников от всяких претензий со стороны бывших владельцев, держателей, кредиторов и т. п.

³⁵ ЦГИАГ, ф. 264, оп. 1, д. 515.

Претимэн брал на себя и своих правопреемников обязательство на уплату и обеспечение казенного долга до 190 тыс. рублей.

Вместе с передачей Претимэну завода со всеми его постройками и казенными земельными отводами Бернулли и Горбунов передавали также предоставленные им права на получение казенной субсидии с обязательством соблюдать в точности все изложенные в ней правила³⁶.

Претимэн не уплатил в назначенный срок (1 ноября 1873 г.) 100 тыс. руб., в связи с чем Бернулли обратился в Управление горной частью с прошением, где указывал, что срок уплаты Претимэну должен быть продлен до 1 мая, но не далее 1 июля 1874 года, с тем чтобы он заплатил все 192 тыс. руб. (с вычетом задатка 8 тыс. руб.), вместе с процентами (по 5 на 100 в год), и чтобы половину расхода на содержание завода с 1 января по 4 мая 1874 года он принял на свой счет, другую же половину этого расхода брали на себя Бернулли и поверенный Витте. Они просили также правительственного пособия заводу на основании «высочайшего повеления»³⁷. Однако, как выяснилось, Претимэн подыскивал хорошего покупателя в Англии, чтобы заработать лишнее, однако это ему не удалось и он отказался быть откупщиком завода.

1 ноября 1875 года Чатахский завод прекратил всякую работу. Из-за невыполнения владельцами завода обязательства перед казной и невыплаты горной подати казна два раза назначала публичные торги завода с целью передачи его другому владельцу, однако на торгах предлагали незначительную сумму. После этого завод стал собственностью казны, но работы на нём так и не были возобновлены³⁸.

В 1881 году с согласия бывших владельцев завода казна передала его в посессионное владение крупному кредитору, местному дворянину Шабурову с обязательством, что он в течение трех лет возобновил бы работу на заводе и в течение 10 лет покрыл бы все долги частных кредиторов³⁹. Казна, со своей стороны, сложила с завода и с его бывших владельцев все казенные долги, составляющие 247 тыс. рублей⁴⁰.

Наиболее существенным условием нового договора было то, что до передачи покупщику завода он обязывался удовлетворить из своих средств все претензии частных кредиторов завода (до 400 тыс. руб.), затем по передаче ему завода, состоявшейся в октябре 1885 года. Шабуров в течение трех лет, т. е. до 1888 года, должен был возобновить работу на заводе, а в течение следующих двух лет окончить все сооружения для производства не менее 100 тыс. пуд. железа ежегодно. В договоре с Шабуровым казна выговорила себе право в случае невыполне-

³⁶ ЦГИАГ, ф. 264, оп. 1, д. 515.

³⁷ Там же, л. 132.

³⁸ ЦГИАГ, ф. 264, оп. 1, д. 5732, л. 111.

³⁹ ЦГИА СССР, ф. 37, оп. 65, д. 1988, л. 396—481.

⁴⁰ ЦГИАГ, ф. 264, оп. 1, д. 1299, л. 109.

ния Шабуровым каких-либо из принятых на себя обязательств вновь отобрать завод⁴¹.

Шабуров умер в 1888 году, а его вдове по просьбе ее мужа еще при жизни постановлением Комитета министров, «высочайше утвержденным» в июле 1889 года, была дана отсрочка к выполнению упомянутого выше обязательства на три года, т. е. до 18 октября 1891 года, с тем, чтобы к концу этого срока была не только восстановлена работа по выплавке чугуна, но было открыто и производство железа из местного чугуна, а в последующие два года окончены все необходимые сооружения для производства ежегодно не менее 100 тыс. пудов железа.

Однако вдова Шабурова обязательства своего мужа не выполнила и до истечения установленного срока обратилась с просьбой о новой отсрочке на три года, объясняя при этом, что ее муж потратил все свое состояние на Чатахский завод, оставив долг около 1,2 млн. рублей⁴².

Одновременно, 30 сентября 1891 года, с заявлением к главноначальствующему гражданской частью на Кавказе, генералу Шереметьеву, обратился австрийский подданный инженер Иосиф Богач с просьбой продать ему Чатахский завод за 80 тыс. рублей с уплатой в рассрочку на 10 лет. И. Богач обещал в кратчайший срок пустить в эксплуатацию завод и производить чугун, железо, сталь и ферромарганец на следующих условиях: в срок на более двух лет учредить акционерное общество, сделать изыскание железной дороги от Навтлуга через Чатах до Александрополя, хозяйственную съёмку лесов и план хозяйства и войти в соглашение с дворянином Шаншиевым по предмету пользования землей, на которой возведена главная часть здания завода⁴³. Причем И. Богач намечал следующий план эксплуатации завода. Руда Чатахского имения, по исследованию Богача, имела три сорта: первый сорт с 62% содержанием металла, второй — от 35 до 40, третий — 25%. Богач считал, что леса в имении весьма недостаточны для сколько-нибудь значительного производства чугуна и железа. Поэтому он предлагал на месте обрабатывать (обогащать и переплавлять) руду лишь низких сортов, не выдерживающих перевозки; для обработки же богатой и средней руды он предлагал устроить чугуноплавильный завод близ Поты, куда и доставлялась бы означенная руда по железной дороге для переплавки и обработки на донецком коксе и ткибульском каменном угле.

По описи Чатахского завода от 1892 года на заводских сооружениях имелись: кузница, металлолитейная мастерская, обжигательная печь, передвижной кран, чугунный затор, доменные печи, водопроводная канава, вагранки, литейный двор, слесарная и т. д.⁴⁴. Однако как здания, так и оборудования требовали ремонта.

⁴¹ ЦГИА СССР, ф. 37, оп. 65, д. 1988, л. 96, 198.

⁴² ЦГИА СССР, ф. 37, оп. 65, д. 1988, л. 396.

⁴³ Там же.

⁴⁴ ЦГИА СССР, ф. 37, оп. 65, д. 1988, л. 360.

⁴⁵ Там же, л. 429.

Министерство финансов согласилось на условия Богача, и он сделался новым владельцем завода. Однако Богач так и не смог составить акционерное общество. С целью рекламы он выпустил брошюру о Чатахском заводе, но желающих войти в дело так и не нашлось.

Богач связался с петербургским акционерным обществом «Дамурдаг», владевшим сталелитейным и механическим заводами и имевшим капитал в 3,5 млн. рублей. Богач хотел этой акционерной компании уступить Чатахский завод. Однако министр финансов Витте дал совершенно правильную квалификацию Богачу, что «этот промысел был приобретен Богачем с целями исключительно спекулятивными»⁴⁶. В 1899 году из-за просрочки очередной платы Чатахский завод был возвращен казне⁴⁷.

Соглашение с Богачем было аннулировано. Чатахский завод так и не нашел настоящего предпринимателя, ибо спрос на чугунные и железные изделия в Закавказье был еще очень низким. Таким образом, это полезное для Грузии предприятие германского подданного Лииба после его смерти не было пущено в эксплуатацию.

На примере Чатахского чугунолитейного завода можно сделать вывод, что иммигрировавший германский капитал добивался в Закавказье успеха только в том случае, если не порывал связь со своими материнскими предприятиями или фирмами в Германии и получал от них поддержку, как это было, например, с фирмой «Сименс», превратившейся из мелкого предприятия в крупнейший концерн мира.

Если иммигрировавший капитал или частные лица действовали на свой риск, с незначительным капиталом, не имея связи или поддержки со стороны германских фирм или банков, то они, как правило, терпели неудачу. При тех огромных затратах, которых требовало строительство металлургического завода и связанные с ним мероприятия, деятельность иммигрировавшегося капитала и предпринимателей-иммигрантов неминуемо кончалось банкротством.

Такой вывод автор данной работы делает не только на примере владельцев Чатахского завода, но на примере ряда других мелких предпринимателей-иммигрантов, которые возникли в 60—80-х годах, но не имели успеха и не могли подняться до уровня фирмы «Сименс», т. е. или разорались, или же оставались по-прежнему мелкими предпринимателями. Другими причинами неудачи мелких иностранных предпринимателей были бедорожье и чрезвычайно низкий спрос на промышленные изделия в Закавказье вплоть до 80-х годов XIX века. Если отдельными иностранными мелкими или крупными предпринимателями или фирмами были достигнуты успехи, то это лишь после прокладки Закавказской железной дороги и благодаря расширению ёмкости всероссийского рынка.

Представлена отделом новой истории Грузии Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили АН ГССР

⁴⁶ Там же, л. 481.

⁴⁷ Там же, л. 682.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი

ვალერიან გაბაშვილი

მახლობელი აღმოსავლეთის ეკონომიკა XI—XII საუკუნეებში

XI—XII საუკუნეები მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ისტორიაში აღინიშნა თვალსაჩინო ეკონომიკური აღმავლობით, ვითარდება სოფლის მეურნეობა, ქალაქები, საქალაქო ცხოვრება, ქალაქური კულტურა. თვალსაჩინო როლს ასრულებდნენ დიდვაჭრები, რომელთა წრიდან ინიშნებოდნენ ქალაქის რაიები (ქართული წყაროების: „ქალაქის ბერები“) საქალაქო მმართველობის სარბიელზე.

სოფლის მეურნეობის განვითარება და ხალხმრავალი ქალაქების სასოფლო პროდუქტებით მომარაგება იძლეოდა გიგანტი ქალაქების არსებობის შესაძლებლობას, მოსახლეობის რიცხვი ასეთ ქალაქებში აღწევდა 400 000, ზოგჯერ კი 600 000. ამგვარი გიგანტი ქალაქები არ არსებობდა არც დასავლეთ, არც აღმოსავლეთ ევროპაში¹.

X—XII საუკუნეებში აღმოსავლეთის ბევრ ქვეყანაში სოფლის მეურნეობასთან ერთად განვითარების მაღალ საფეხურს აღწევს ხელოსნობა და ვაჭრობა.

აღმოსავლური წყაროები (არაბული, სპარსული...) გვიჩვენებენ ფეოდალური ეკონომიკის აღმავლობა-დაწინაურებას X—XII სს. თითქმის მთელ მანძილზე.

ფეოდალური ეკონომიკა თანაბრად იყო განვითარებული წინა აზიაში, ირანსა და შუა აზიაში, ჩრდილოეთ აფრიკის ქვეყნებსა და მუსლიმანურ ესპანეთში, ამიერკავკასიასა და მცირე აზიაში.

მსოფლიო ვაჭრობის მთავარ ცენტრებად ითვლებოდა ხმელთაშუაზღვის და ინდოეთის ოკეანეს ქვეყნები.

ექსპორტის საგანს წარმოადგენდა როგორც სოფლის მეურნეობის სპეციალიზებული პროდუქტია (ბამბა, მატყლი, შაქარი, ზაფრანა, სანელებლები...), ისე სახელოსნო ნაწარმი.

ამას არ შეიძლებოდა გავლენა არ მოეხდინა ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების საერთო აღმავლობაზე.

X—XII საუკუნეები აღმოსავლეთის ისტორიაში აღინიშნა ქალაქების სიმრავლით, საქალაქო ცხოვრების გართულებით.

ქალაქების სიმრავლე დამახასიათებელი იყო იმავე პერიოდის საქართველოსათვის.

¹ XIII ს-ის პიზაში ცხოვრობდა 15 000 ადამიანი, რომში 1527 წელს 55035, ხალხმრავალი იყო მხოლოდ ვენეცია, 1509 წლისათვის მოსახლეობამ 100 000 გადააქარბა. კიდევ უფრო მცირე იყო მოსახლეობა რუსეთის ქალაქებში, მოსკოვსა და პეტერბურგს გარდა აქ (რიგა, ასტრახანი, კრონშტადტი, იაროსლავი) 25—30 ათასი ცხოვრობდა. XI—XII სს. ბალღადში, ბასრასა და ქუფაში კი მოსახლეობის რაოდენობა 600 000 აღემატებოდა. ამ მხრივ აღმოსავლეთის ქალაქებს კონსტანტინოპოლი თუ გაუტოლდებოდა.

ამდენადვე X—XII სს. აღმოსავლური ფეოდალური ეკონომიკის ნიშანდობლივ თავისებურებათა შესწავლა უშუალოდ და ორგანულად უკავშირდება საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის არა ერთ მნიშვნელოვან საკითხს.

ეკონომიკური განვითარების თვალსაზრისით აღმოსავლეთი IX—XI საუკუნეებში გაცილებით უსწრებდა წინ დას. ევროპას.

თავისთავად იგულისხმება რომ X—XII საუკუნეების აღმოსავლური ქალაქები უფრო დაწინაურებულ-განვითარებული იყვნენ, ვიდრე იმდროინდელ დას. ევროპის ქვეყნებში.

გამონაკლისს ამ მხრივ შეადგენდნენ მხოლოდ იტალიის ქალაქები (პიზა, ამალფი, გენუა, ვენეცია...), რომელნიც მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებული ხმელთაშუაზღვის საერთაშორისო ვაჭრობასთან.

ხმელთაშუაზღვაზე კი, როგორც ცნობილია, დიდი ხნის განმავლობაში არაბები ბატონობდნენ.

აღმოსავლური ქალაქები ვითარდებოდნენ ფეოდალური საწარმოო ძალეების სწრაფი აღმავლობის პირობებში.

აღმოსავლური ქალაქების ინტენსიურ განვითარებას აღნიშნავენ ბურჟუაზიული ურბანისტი-ისტორიკოსები, არ უარყოფენ აღმოსავლური ქალაქების უპირატესობას თანამედროვე დას. ევროპის ქალაქებთან შედარებით, მაგრამ ისინი, თითქმის უკლებლივ, ამ მოვლენას უკავშირებენ არა ფეოდალურ, არამედ ბურჟუაზიულ საზოგადოებას.

ამიტომ საჭიროდ მიგვაჩნია ამ საკითხზე ხანგრძლივად შევაჩეროთ ჩვენი ყურადღება.

ბურჟუაზიული მკვლევრები მიუთითებენ ეკონომიკური და სოციალური ცხოვრების მაღალ დონეს წინა აზიაში², აღმოსავლური ქალაქების როლს ისლამურ ცივილიზაციაში³, მაგრამ ფეოდალურ ურთიერთობათაგან სრულიად დამოუკიდებლად, ფეოდალური კონტექსტის გარეშე.

ისინი ასახელებენ მსხვილ, საშუალო და წვრილ ბურჟუაზიას მონღოლებამდელი მახლობელი, შუა და შორეული აღმოსავლეთის ქალაქებში⁴.

მსხვილი ბურჟუაზიის წარმომადგენლებად მიჩნეული არიან დიდვაჭრები (აღმოსავლური წყაროების „თეჯარ“), ამიტომაც რომ მათ ისინი კაპიტალისტებსაც უწოდებენ.

ბურჟუაზიული ორიენტალისტი-ისტორიკოსები კაპიტალიზმს ნახულობენ თვით ისლამამდელ მექაში⁵.

² Cl. Cahen, *Histoire économique et sociale de l'Orient Musulman*. *Studia Islamica*, 1955, გვ. 93—116

³ Cl. Cahen, *Zur Geschichte der städtischen Gesellschaft im islamischen Orient des Mittelalters*, *Saeculum*, B. IX, *Medieval Islam*, გვ. 121.

⁴ S. D. Goitein, *The rise of the bourgeoisie in the Middle East*, *Journal of World History*, 1956. გოიტენის დასახელებულ ნაშრომზე გამოქვეყნდა არაბისტი-ისტორიკოსის ე. ბელიაევის რეცენზია, რომელსაც გოიტენმა პოლემიკური ტონით უპასუხა და კვლავ მტკიცედ დაცვა თავისი შეხედულებანი. E. A. Beliaev, *Observations on S. D. Goitein's Article „The Rise of the Middle Eastern Bourgeoisie in the Early Islamic Times“*, „*Cahiers d'histoire mondiale*“, Paris, 1957, vol. I, გვ. 233.

⁵ H. Lammens, *La Meque à la vîe de l'hégire*. *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, IX, fasc. 3. Beyruth, 1934.

კაპიტალისტურ საზოგადოებად არის მიჩნეული ომავლთა და აბასელთა სახალიფოების არაბული საზოგადოებაც.

ჯერ კიდევ 1934 წელს „ბანკირების“ და „პროლეტარების“ არსებობას ისლამამდელ მექაში ამტკიცებდა ლამენსი. მისთვის მექა წარმოადგენდა „ვაჟართა რესპუბლიკას“.

ამგვარ შეხედულებებს ბურჟუაზიული ორიენტალისტი-ისტორიკოსები ავრცელებენ ფეოდალური პერიოდის უკლებლივ ყველა საუკუნის ქალაქებსა და ქალაქის საზოგადოებრივ ფენებზე.

მსგავსი შეხედულებები დაფუძნებულია ე. წ. მოდერნისტულ-კაპიტალისტურ თეორიებზე, რომელიც გამოიყენება არა მარტო ფეოდალური აღმოსავლეთის, არამედ ძველი აღმოსავლეთის მიმართაც.

ამგვარსავე მოსაზრებას იცავს და ავითარებს ზოგიერთი ისეთი ისტორიკოსიც, რომელიც მარქსიზმთან ასე თუ ისე ახლო დგას ან ცდილობს ისტორიული ხასიათის კვლევა-ძიებაში გამოიყენოს მარქსისტულ-ლენინური მეთოდოლოგია.

ასე მაგალითად, ფრანგი ორიენტალისტი მაქსიმ როდინსონი იმეორებს ლამენსის შეხედულებებს და აღნიშნავს, რომ საზოგადოება, რომლის წიაღშიც ისლამი წარმოიქმნა (ე. ი. მექური საზოგადოება) უკვე კაპიტალისტური გაჭრობის კერას წარმოადგენდა. თუმცა იქვე მითითებულია, რომ მექა, ამ მხრივ, წარმოადგენდა კუნძულს დანარჩენ არაბულ სამყაროში⁶.

მისივე აზრით, ომავლთა წარმატება VII—VIII სს. ნიშნავდა კაპიტალიზმის გამარჯვებას არაბეთში⁷.

აბასელების დროიდან, განაგრძობს როდინსონი, იწყება ეკონომიკური განვითარების კლასიკური პერიოდი მუხლიმანურ სახელმწიფოთა ისტორიაში⁸.

სწორედ ამ დროს, დასძენს იგი, სპეციალიზაციას ადგილი ჰქონდა როგორც მრეწველობაში, ისე სოფლის მეურნეობაში⁹.

კიდევ მეტი: IX—X სს. წინა აზიის ქალაქებში იგი პოულობს მანუფაქტურასაც. მისი სიტყვით შინდასაქმებულთა გარდა მრავალი მუშა მუშაობდა სახელოსნოებშიც. კაპიტალისტური ტიპის სახელოსნოდ მიაჩნია მას „თირაზი“¹⁰. „თირაზი“ კი, როგორც ცნობილია, დაკავშირებული იყო მონური შრომის გადანაშთთან სახელმწიფო სახელოსნოებში.

როდინსონი ყურადღებას აქცევს იმასაც, რომ აღმოსავლეთისათვის ცნობილი იყო დაქირავებული შრომაც¹¹. მაგრამ, რა თქმა უნდა, ვერაფრით ვერ ამტკიცებს იმდროინდელი დაქირავებული შრომის კაპიტალისტურ ხასიათს.

ასევე დამაჯერებელი არაა მისი სხვა მტკიცებანი.

ასე მაგალითად, ყოვლად შეუწყნარებელია იმის მტკიცება, რომ მუსლიმანურ აღმოსავლეთში განვითარებული იყო საფინანსო კაპიტალი. მეტიც: ავტორის აზრით, საფინანსო კაპიტალი ცნობილი იყო ჯერ კიდევ მექურ საზო-

⁶ Maxsime Rodinson. Islam et capitalisme, Paris, 1966, გვ. 45.

⁷ „La réussite du clan des Omayyads signifie la victoire du capitalisme en Arab.b“, იქვე, გვ. 46.

⁸ იქვე, გვ. 47.

⁹ იქვე, გვ. 71.

¹⁰ იქვე, გვ. 67—68.

¹¹ იქვე, გვ. 68.

გადობაში და საამისო არგუმენტად მითითებულია ის, რომ ლამენსი ასახელებს მრავალრიცხოვან და აქტიურ „მექელ ბანკირებს“¹².

ამგვარ შეხედულებათა საილუსტრაციოდ ხაზგასმულია საკრედიტო და საბანკო საქმის განვითარება მახლობელ აღმოსავლეთში და მისი განსაკუთრებული როლი „კაპიტალისტური სექტორის“ განმტკიცების საქმეში¹³.

საკრედიტო და საბანკო საქმის განვითარება აღმოსავლეთში როდინსონს მეტისმეტად მარტივად აქვს ახსნილი.

მისი აზრით, რაკი ისლამი კრძალავდა მევახშეობას ამით სარგებლობდნენ მხოლოდ ებრაელები და ქრისტიანები, რომელნიც სათავეში ედგნენ საკრედიტო და საბანკო დაწესებულებებს¹⁴.

ქრისტიანების და ებრაელების როლი წინა აზიის საერთაშორისო ვაჭრობაში დიდი ხანია ცნობილია და პირველწყაროების სათანადო ფაქტებით ნაჩვენებ-დასაბუთებული. მაგრამ არ ჩანს, რომ ამ ელემენტების მოღვაწეობა, თუნდაც მეტისმეტად ინტენსიური, აპირობებდეს კაპიტალისტური საზოგადოების არსებობას აღმოსავლეთში.

საკრედიტო და საბანკო საქმის აღმოცენება-განვითარება შეპირობებული იყო არა იმით, რომ ისლამი კრძალავდა მევახშეობას, არამედ ვაჭრობის საერთაშორისო მასშტაბების გაფართოებით.

საამისო პირობებს ქმნიდა ინტენსიურ ვაჭრობასთან დაკავშირებული ფაქტორები.

ამას მოითხოვდა შორეული ქვეყნების სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირების კრედიტით უზრუნველყოფის საჭიროება, გრძელი და ძნელად სავალი გზა (უდაბნოები, ნახევარუდაბნოები, შარა-გზის ყაჩაღების თავდასხმები, ზღვის მეკობრეთა თარეში...), უცხოეთის ქალაქებში ვაჭრის დიდი ხნით (ხშირად 6 ან 7 წლის განმავლობაში) დაყოვნება, ფეოდალთა თვითნებობა სამთავროთა და სახელმწიფოთა საზღვრებზე (საზღვრის ცნება იმ დროს არ არსებობდა, მაგრამ არსებობდა მრავალრიცხოვან სამთავროთა მრავალრიცხოვანი საბაჟოები). სავაჭრო ოპერაციების საერთო თანამშრომლობით დაფინანსება, ფულის გადამზრდავებელთა (ზარაფების) ინსტიტუტის არსებობა და მისთანანი.

როდინსონი აღმოსავლეთში მარტო საფინანსო კაპიტალის არსებობის აღნიშვნით არ კმაყოფილდება.

მას აღნიშნული აქვს „საერთო ბაზრის“ არსებობაც მუსლიმანურ აღმოსავლეთში.

მისი მტკიცებით, მუსლიმანურ სამყაროს „საერთო ბაზარი“ უფრო მეტად კაპიტალისტური იყო, ვიდრე რომის იმპერიისა¹⁵. „საერთო ბაზარს“ აღმოსავლეთში, განაგრძობს ავტორი, საფუძვლეს უქმნიდა ისლამის სამხედრო წარმატებანი, ერთიანი მუსლიმანური იმპერიის ხანგრძლივი დროის განმავლობაში არსებობა, იდეოლოგიური ერთიანობის ძლიერი გავლენა და სხვა მსგავსი ფაქტორები.

¹² M. Rodinson, დასახ. ნაშრომი, გვ. 52.

¹³ გამოთქმა „კაპიტალისტური სექტორი“ როდინსონის მიერ გამოყენებულია იმის გამო, რომ იგი იძულებულია აღიაროს ის, რომ კაპიტალიზმი აღმოსავლეთში ყოველმომცველი მაინც არ იყო.

¹⁴ იქვე. დამოწმებულია: L. Massignon, L'influence de l'Islam au Moyen Age sur la fondation et l'essor des Banques Juives, Bulletin d'etudes orientales, 1, 1931, გვ. 3—12.

¹⁵ M. Rodinson, დასახ. ნაშრომი, გვ. 72.

ამგვარ მტკიცებათა საფუძველზე კეთდება შესაბამისი დასკვნა: მუსლიმანური სამყარო არა მარტო იცნობდა კაპიტალისტურ სექტორს, არამედ ეს სექტორი ნამდვილად უფრო განვითარებული იყო, ვიდრე დას. ევროპული, რომელიც აღმოსავლურს წინ უსწრებს მხოლოდ XVI საუკუნიდან დაწყებული¹⁶.

XI—XII სს. აღმოსავლეთში როდინსონი პოულობს მხოლოდ და მხოლოდ „კაპიტალისტურ სექტორს“.

მისი სიტყვით, ზოგიერთი მარქსისტი ავტორი ჭეშმარიტებასთან და მარქსის შეხედულებასთან უფრო ახლო დგას, როდესაც აღმოსავლურ ფეოდალიზმს¹⁷ ცვლის „წარმოების აზიური წესით“¹⁸.

მაგრამ რა საერთო შეიძლება ჰქონდეს წინა აზიის „კაპიტალისტურ საზოგადოებას“ ასევე მცდარად გაგებულ „წარმოების აზიურ წესთან“?

ამის გამო ავტორი არაფერს ამბობს.

მისი ნაშრომის მთავარი აზრი ისაა, რომ ისლამი როგორც რელიგია სავსებით უთავსდება კაპიტალიზმს და რომ ისლამი ფაქტობრივად მექელმა ბანკირებმა წარმოქმნეს.

მაგრამ, ამავე დროს, როდინსონი არა ერთგან აღნიშნავს წყაროებით დადასტურებულ ფაქტებს: ქალაქების აღმავლობა-დაწინაურებას, საქალაქო ეკონომიკის განვითარებას, სოფლის მეურნეობის რეგიონალურ სპეციალიზაციას IX—X სს. წინა აზიის მთელ რიგ ქვეყნებში და ეკონომიკური და სოციალური ცხოვრების სხვა ღირსშესანიშნავ მოვლენებს.

არა ერთგანაა ხაზგასმით ნაჩვენები ინტენსიური ხელოსნობა და ვაჭრობა. სავაჭრო ოპერაციების მასშტაბები, საკრედიტო და საბანკო დაწესებულებათა საქმიანობა, საქონლის ნაირსახეობანი, ექსპორტი და იმპორტი და სხვ.

სავსებით მართებულად გამახვილებულია ყურადღება სატრანზიტო ვაჭრობის გაფართოებაზე, საერთაშორისო ვაჭრობის ინტენსიურობაზე.

მართლაც, საშინაო ვაჭრობასთან შედარებით X—XII სს. აღმოსავლეთშიც (ისევე, როგორც შუა საუკუნეების დასავლეთში) საგარეო ვაჭრობა იყო განვითარებული, საგარეო ვაჭრობა ჰქმნიდა მოგების მთავარ წყაროებს, საგარეო ვაჭრობა ერთმანეთს ეკონომიურად უკავშირებდა მახლობელ და შორეულ ქვეყნებს. ეგვიპტე ინტენსიურად ვაჭრობდა ინდოეთთან (ამას ცხადყო-

¹⁶ M. Rodinson, დასახ. ნაშრომი, გვ. 72.

¹⁷ როდინსონი უარყოფს აღმოსავლეთში „ფეოდალიზმს“ არსებობას იმ სახით, რა სახითაც ის დასავლეთში არსებობდა. თუმცა უშენიშნოდ ეს მაინც არაა ნათქვამი. მხოლოდ ზოგიერთ შემთხვევაში, ამბობს იგი, აღმოსავლური აგარაული ურთიერთობა, რომელიც ხორციელდება ინდივიდუუმებისა და სახელმწიფოს მეშვეობით, უახლოვდება ევროპულ ფეოდალიზმს (M. Rodinson, დასახ. ნაშრომი, გვ. 82). საუკეთესო სინთეზს საკითხების ამ ასპექტში, დასძენს ამას მკვლევარი, წარმოადგენს კლოდ კენის ნაშრომი „იქტას“ ინსტიტუტზე (დამოწმებულია; Cl. Cahen, Contribution à l'histoire de l'iqta, Annales, Economiques, Societes, Civilisations, 1953, გვ. 25, 52). მაგრამ კლოდ კენიც ისევე უარყოფს ფეოდალიზმის არსებობას მახლობელ აღმოსავლეთში, როგორც როდინსონი. ისიც, თავის მხრივ, მოუთითებს მსხვილი და საშუალო ბურჟუაზიის არსებობას წინა აზიის ქალაქებში. დაწვრილებით იხ. ჩვენი რეცენზია კლოდ კენის ნაშრომზე: „სახალხო მოძრაობანი და საქალაქო ავტონომიზმი შუა საუკუნეების მუსლიმანურ აზიაში“, კრებ. „მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები“, თბ., 1963.

¹⁸ M. Rodinson, დასახ. ნაშრომი, გვ. 76.

ფენ გენიზას მრავალრიცხოვანი დოკუმენტები და მასალები), ამიერკავკასიას და ირანს სერავდნენ სავაჭრო-სატრანზიტო გზები, რომელთა საშუალებით ხორციელდებოდა სავაჭრო კავშირები დასავლეთსა და აღმოსავლეთს შორის. ასევე ინტენსიური სავაჭრო ურთიერთობით იყო დაკავშირებული მახლობელი აღმოსავლეთი შორეულ აღმოსავლეთთან, წარმოებდა გაცხოველებული საზღვაო ვაჭრობა ჩინეთსა და აზიისა და აფრიკის ქვეყნებს შორის. სპარსელი და არაბი დიდვაჭრების ახალშენები არსებობდა ინდოეთში, სამხრეთ ჩინეთში. სპარსეთის ყურე მოფენილი იყო განთქმული სავაჭრო ქალაქებით და ნავსადგურებით. წყაროებიდან კარგადაა ცნობილი მილიონერი ვაჭრები, რომელთა ქარავნები და ხომალდები ყველა მიმართულებით მიდი-მოდიოდნენ.

მაგრამ რა დასკვნა შეიძლება გამოვიტანოთ აქედან?

საკითხის ამ მხარისათვის არ შეიძლება ჯეროვანი ყურადღება არ მიექცია თვითონ როდინსონს. ამ შემთხვევაში იგი გამოთქვამს ისეთ აზრს, რაც ერთ-ბაშად ნიადაგს აცლის მთელ მის მსჯელობას „კაპიტალისტური სექტორის“ განვითარების თაობაზე X—XII სს. წინა აზიის ქალაქებში. როდინსონის სამართლიანი დასკვნით „სატრანზიტო ვაჭრობა არავითარ გავლენას არ ახდენდა წარმოებაზე, წარმოების პროდუქტიაზე“ (ხაზი ჩვენია)¹⁹.

მასთანადავ, წარმოებისაგან დამოუკიდებლად თვით ყოველმხრივ დაწინაურებულ-განვითარებულ ვაჭრობას არ შეიძლებოდა წარმოექმნა არც კაპიტალისტური ტიპის სახელოსნოები, არც „საერთო ბაზარი“, არც კაპიტალისტები და კაპიტალისტური საზოგადოება.

მიუხედავად ამისა, როდინსონი აღმოსავლელ დიდვაჭრებს უწოდებს კაპიტალისტებს, რომელთა მიმართ, დასძენს იგი, ჩვენ შეიძლება თავისუფლად გამოვიყენოთ დასავლური ნომენკლატურიდან კარგად ცნობილი: ბურჟუაზია²⁰.

მართალია, ამგვარ მსჯელობას თითქმის ყველგან ახლავს შენიშვნა, რომ კაპიტალისტური სექტორის განვითარების აქტივიზაცია საკმაოდ იყო შეზღუდული, მაგრამ ყოველგვარ ექვეგარეშეა დაყენებული თვითონ „კაპიტალისტური სექტორის“ არსებობა X—XII სს. მახლობელ აღმოსავლეთში.

მაგრამ რა დაემართა ამ „კაპიტალისტურ სექტორს“?

როდინსონის სიტყვით, თუ კაპიტალისტური სექტორი აღმოსავლეთში არ განვითარდა ისე, როგორც დასავლეთში მოხდა, ეს უნდა მივაწეროთ არა მუსლიმანურ რელიგიას, არამედ სულ სხვა ფაქტორებს²¹.

ერთ-ერთ ფაქტორად სავსებით მართებულად დასახელებულია მომთაბარე ხალხთა განუწყვეტელი შემოსევები, რაც მახლობელი აღმოსავლეთის ბინადარ და კულტურულ ქვეყნებს იძულებულს ხდიდა „განვითარება ისევ თავიდან დაეწყოთ“ (ქ. მარქსი).

მითითებულია სოციალურ-ეკონომიკური ხასიათის სხვა ფაქტორებიც (ყერძოდ საგარეო ვაჭრობის წარმოებისაგან დამოუკიდებლად განვითარება), რომელნიც, მისი სიტყვით, ზღუდავდნენ „კაპიტალისტური სექტორის“ შეუფერხებელ აღმავლობას, მაგრამ არსად გათვალისწინებული არაა (და არც

¹⁹ M. Rodinson, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50. Cl. Cahen, Histoire économique et sociale de l'Orient Musulman. Studia Islamica, 1955.

²⁰ M. Rodinson, დასახ. ნაშრომი, გვ. 70.

²¹ M. Rodinson, დასახ. ნაშრომი, გვ. 72—73.

შეიძლება გათვალისწინებული ყოფილიყო) აღნიშნული ფაქტორების კავში-
რი ფეოდალიზმთან, ფეოდალურ ურთიერთობასთან.

ერთი სიტყვით, X—XII სს. მახლობელი აღმოსავლეთის ეკონომიკური
და სოციალური ცხოვრების ყველა ღირსშესანიშნავი მოვლენა შესწავლილ-
შეფასებულია „ფეოდალური კონტექსტის“ გარეშე.

ამიტომ ისტორიულ სინამდვილესთან არაფერი საერთო შეიძლება ჰქონ-
დეს მტკიცებას X—XII სს. მუსლიმანურ აღმოსავლეთში „კაპიტალისტების“
და „კაპიტალისტური სექტორის“ არსებობის თაობაზე.

უკლებლივ ყველა საბჭოთა ორიენტალისტი-ისტორიკოსი შუა საუკუნეების
აღმოსავლეთში პოულობს არა კაპიტალისტურ ურთიერთობას და კაპიტალის-
ტურ ინტერესებს, არამედ ფეოდალურ ურთიერთობას და ფეოდალურ
ინსტიტუტს. გამონაკლისი ამ მხრივ არც ერთი აღმოსავლური (მათს შორის
არამუსლიმანური) ქვეყნებისათვის არ არის დაშვებული.

ამასთან დაკავშირებით საჭიროა აღინიშნოს, რომ ბურჟუაზიული ორიენ-
ტალისტი-ისტორიკოსები კაპიტალიზმს ნახულობენ არა მარტო მუსლიმანურ
წინა აზიაში, არამედ ჩინეთშიც.

X—XII სს. ჩინეთის ეკონომიკისადმი და ქალაქებისადმი ბურჟუაზიული
ისტორიკოსები ისევე ამახვილებენ ყურადღებას, როგორც მახლობელი აღმო-
სავლეთის ეკონომიკაზე და ქალაქებზე ამახვილებენ.

ამ მხრივ აღსანიშნავია ეტიენ ბალაშის, ჟაკ ჟერნეს და რობერტ ჰარტუ-
ელის ნაშრომები²².

ამ შემთხვევაშიც მკვლევართა შორის აზრთა დიდი სხვადასხვაობა არსე-
ბობს.

ზოგიერთი მკვლევარი უარყოფს ჩინეთში როგორც ფეოდალიზმის, ისე
კაპიტალიზმის არსებობას.

ასეთ მკვლევართა თვალსაზრისით ჩინეთი იყო და რჩებოდა „ტრადი-
ციულ საზოგადოებად“, რომელსაც მუდამ მეტისმეტად შეზღუდული ჰქონ-
და პოლიტიკური, ეკონომიკური და სოციალური განვითარების შესაძლებ-
ლობანი²³.

მაგ., კრაკეს თვალსაზრისით ჩინური საზოგადოება იცვლებოდა ტრადი-
ციის ფარგლებში და რომ IX—XII სს. მის სოციალურ სტრუქტურაზე გავ-
ლენას ახდენდა ისეთი მნიშვნელოვანი ეკონომიკური ფაქტორები, როგორიც
იყო ზღვებზე გავლენის გაძლიერება, შინაარსიგონალური ვაჭრობის განვითა-
რება, ქალაქისა და სპილენძის ფულის გავრცელება და სხვა²⁴.

ბურჟუაზიული ისტორიკოსების „ტრადიციონალიზმი“, რაც მათი მტკი-
ცებით მხოლოდ და მხოლოდ აზიისათვის იყო დამახასიათებელი, დაახლოე-
ბით ისეთივე ცნების გამომხატველია, რასაც გულისხმობს „წარმოების აზი-
ური წესი“ ზოგიერთი მკვლევრის ნაშრომში.

კიდევ მეტი: ბურჟუაზიული ისტორიკოსები X—XII სს. ჩინეთში პოუ-
ლობენ არა ფეოდალიზმს, არამედ კაპიტალიზმს.

²² მათი ნაშრომების დასახელება და შეფასება იხ. Э. П. Стужина, Проблемы эконо-
мической и социальной структуры города и ремесленного производства Китая X—XI.
вв. в современной историографии, Сб. Историография стран Востока, М., 1969, гл.
343—367.

²³ Э. П. Стужина, დასახ. ნაშრომი, გვ. 343—345.

²⁴ იქვე, გვ. 344—345.

ეტიენ ბალაშის არა ერთი გამოკვლევა და სტატია მიეძღვნა კაპიტალიზმის წარმოშობას ჩინეთში. ისიც და სხვა მკვლევარებიც აღნიშნავენ ქალაქების განვითარებას, სოფლის მეურნეობის რეგიონალურ სპეციალიზაციას, სამთა-მადნო საქმის მაღალ დონეს, ხელოსნობა-ვაჭრობის აყვავებას, ხელოსნური ამქრების, დაქირავებული შრომის არსებობას და სხვ.

X—XII ს. ჩინეთის ეკონომიკისა და ქალაქების მკვლევარი (ბლაშე, ეერნე, პარტუელი, კრაკე...) არსად არ ხმარობენ „ფეოდალიზმს“, „ფეოდალურ რნსტიტუტებს“ სუნთა პერიოდის საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკურ დახასიათებისას²⁵.

X—XII სს. ჩინეთის ქალაქებში კაპიტალიზმს პოულობდნენ თვით ჩინელი ბურჟუაზიული ისტორიკოსები 30-იან წლებში, ამასვე აღნიშნავენ დღეს ჩინეთის სახალხო რესპუბლიკაში მოღვაწე ისტორიკოსები²⁶.

საამისო ნაშრომების ისტორიოგრაფიული მიმოხილვისას ე. სტუჟინა სამართლიანად შენიშნავს, რომ X—XII სს. ჩინეთში ჩვენ საქმე გვაქვს არა კაპიტალიზმის საწყისებთან, არამედ ფეოდალიზმთან. იგი ხაზგასმით აღნიშნავს აქ ფეოდალური ქალაქის არსებობას²⁷.

ე. სტუჟინა ფაქტობრივად იმეორებს აკად. ნ. კონრადის და პროფ. ლ. სიმონოვსკაიას იმ შეხედულებებს, რომელთა მიხედვით „По своему социально-экономическому строю город XI—XII вв. не выходил за рамки феодализма“²⁸.

ასევე X—XII სს. წინა აზიაში არსებობდა არა კაპიტალისტური, არამედ პირწავარდნილი ფეოდალური ქალაქი.

ამდენადვე არავითარი საფუძველი (ეკონომიკური, სოციალური, პოლიტიკური...) არ მოეპოვება მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების დიდვაჭრების გაიგივებას მსხვილ ბურჟუაზიასთან.

იმდროინდელი დიდვაჭრები ფულის უბრალო დამგროვებლები იყვნენ.

წყაროებიდან ცხადი ხდება, რომ ვაჭრებს ეტყობოდათ ფულად საშუალებათა გაერთიანების მისწრაფება, მაგრამ, როგორც ჩანს, ისინი ცდილობდნენ ვაჭართა ამხანაგობის ორგანიზაციას და არა ვაჭრობის წარმოებასთან დაკავშირებას.

აღმოსავლური წყაროების დიდვაჭარი ფულისა და ქონების უბრალო დამგროვებელი იყო, გროშს გროშზე ადებდა და ისე მდიდრდებოდა.

დიდვაჭართა ხელთ აუარებელი თანხები გროვდებოდა. როგორც უკვე ეთქვით ადგილი ჰქონდა ამ თანხების გაერთიანებასაც ვაჭართა ამხანაგობის ორგანიზაციის მეშვეობით (თვითონ ტერმინი „ამხანაგი“ აშკარად ვაჭარ-ხელოსანთა წრეში არის წარმომდგარი და მათს საქმიანობასთან დაკავშირებული).

²⁵ Э. П. Стужина, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 366.

²⁶ იქვე, გვ. 353—356. „Из нашего изложения следует, что изучение проблемы социально-экономического строя Китая IX—XII вв. только начинается, и пока высказаны лишь самые общие и весьма противоречивые суждения по отдельным вопросам... на наш взгляд, ни одно из конкретных исследований по данному периоду не дает оснований для утверждений о зарождении капиталистических отношений—они свидетельствуют о развитых феодальных отношениях, расцвете феодальных городов, развитии экономических связей между ними“. Э. П. Стужина, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 376; მისივე, *Китайский феодальный город в XII—XIII вв. Международный конгресс антропологических и этнографических наук*, М., 1964.

²⁷ Э. П. Стужина, *Китайский город XI—XIII вв.*, М., 1979.

²⁸ *Всемирная история*, т. III, гл. 284—285; *История стран зарубежного Востока в средние века*, М., 1957, гл. 126—138.

გაერთიანებული თანხები გამოიყენებოდა სავაჭრო ოპერაციებისა და მოგების ხელსაყრელი წყაროების უზრუნველსაყოფად, ერთი სიტყვით, სავაჭრო თუ სავაზშო კაპიტალი, წარმოებისაგან სრულიად დამოუკიდებლად არსებობდა და მოგების რეალიზაციისათვის იყო მოწოდებული.

ცნობილია: დას. ევროპის ქალაქებშიც, გარკვეულ დრომდე, როგორც კი ქრებოდა მაღალი სავაჭრო მოგების მიღების შესაძლებლობა, ვაჭარი დაუყოვნებლივ სთიშავდა კაპიტალს წარმოების სფეროდან²⁹.

ეს მაგალითი თამამად შეიძლება გავავრცელოთ შუა საუკუნეების მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების დიდვაჭრებზეც.

ამავე დროს დაგროვებული კაპიტალი თითქმის უცვლელად გადაიცემოდა მამიდან შვილზე და წარმოადგენდა „წოდებრივ კაპიტალს“³⁰.

მაგრამ ყველა ამასთან ერთად სავსებით გასაგები უნდა იყოს სავაჭრო თუ სავაზშო კაპიტალის ისტორიული მნიშვნელობა.

საზოგადოდ სავაჭრო კაპიტალის განვითარება ერთ-ერთი აუცილებელი პირობა იყო წარმოების ერთი წესის წარმოების მეორე წესით შესაცვლელად.

როგორც ვ. ი. ლენინი განმარტავდა „თავისთავად არც სავაჭრო და არც სავაზშო კაპიტალი ჯერ კიდევ არ წარმოადგენს საკმარის პირობას კაპიტალისტური განვითარებისათვის. სავაჭრო და სავაზშო კაპიტალი მხოლოდ მაშინ აპირობებს „სამრეწველო კაპიტალის (ე. ი. კაპიტალისტური წარმოების) გაჩენას, როცა საამისოდ საჭირო საკმაო პირობად იქცევა“³¹.

ვითარებას არ სცვლიდა არც ის, რომ აღმოსავლურ წყაროებში დადასტურებულია დიდვაჭრების მიერ მიწების შეძენა და მიწისმფლობელად გახდომა.

აღნიშნული მოვლენა შეინიშნება როგორც აღმოსავლეთის, ისე დასავლეთის ფეოდალურ ქვეყნებში, ოღონდ ამას არსად არ გამოუწვევია არსებითი ხასიათის ცვლილებები საზოგადოებრივ ურთიერთობაში. შუა საუკუნეების ქალაქების ისტორიიდან ცნობილია, რომ მეფეებზე თვითონ ხდებოდა მიწისმფლობელი მაგრამ წარმოების წესი მაინც ძველი რჩებოდა³².

განსაკუთრებით ითქმის ეს აღმოსავლეთის ქვეყნების იმ ვაჭრების მიმართ, რომელნიც მიწებს იძენდნენ და ფლობდნენ.

მიწისმფლობელი ვაჭარი თუ მეფეებზე აქ ხდებოდა არა ბიურგერად (ბურჟუაზიის წინამორბედად), არამედ ფეოდალად, ექცეოდა ფეოდალთა წრეში.

მსგავსი მაგალითები ჩვენ შეიძლება დავასახელოთ XII ს-ის საქართველოს ისტორიიდანაც. დიდვაჭართა წრიდან აღზევებულ ფეოდალებად მიჩნეულნი არიან აბულასანი, ყუთლუ-არსლანი და სხვ. თუმცა მათი სოციალური წარმოშობისა და ვინაობის შესახებ ახლაც აზრთა დიდი სხვადასხვაობა არსებობს ქართულ ისტორიოგრაფიაში.

გაქსვევება ევროპელი და აღმოსავლელი ვაჭრების საზოგადოებრივ როლს შორის მაინც მეტად თვალსაჩინო იყო.

²⁹ А. И. Чистозвонков, Некоторые основные теоретические проблемы генезиса капитализма в европейских странах. Сб. Теоретические и историографические проблемы генезиса капитализма, М., 1963, гл. 19.

³⁰ К. Маркс и Фр. Энгельс, Сочинения, т. 3, гл. 23.

³¹ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 3, გვ. 199—200.

³² К. Маркс и Фр. Энгельс, Сочинения, т. 26, ч. II, гл. 511.

აღმოსავლეთში ფეოდალებისა და დიდვაჭრების კლასობრივი ინტერესები ერთმანეთს თანამთხვევად, მაშინ როდესაც დას. ევროპაში ვაჭრები ხშირად უპირისპირდებოდნენ არსებულ ფეოდალურ წყობილებას და ფეოდალურ ინსტიტუტებს. საქმე ისაა, რომ აღმოსავლეთის ქვეყნებში ფეოდალები დიდ-ვაჭრების მეშვეობით აქტიურად მონაწილეობდნენ მეტად მომგებიან საგარეო ვაჭრობაში. ამიტომ აქ გამორიცხული იყო დიდვაჭრების ფეოდალების წინააღმდეგ დაპირისპირება, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა დას. ევროპის ქვეყნებში. აღმოსავლეთში მიმდინარე სოციალურ მოძრაობებში მონაწილეობდნენ არა დიდვაჭრები, არამედ წვრილი ვაჭრები და ხელოსნები, ქალაქის დაბალი ექსპლუატირებული ფენები, ამიტომ აღმოსავლეთში შეუძლებელი იყო სა-ქალაქო თვითმმართველობის ან საქალაქო კომუნის წარმოქმნა.

აღმოსავლურ და დასავლურ ფეოდალებს შორის, თვალსაჩინო განსხვავებასთან ერთად, ნიშანდობლივი მსგავსებაც არსებობს.

წარმოების ერთი წესის მეორე წესით შეცვლას ხანგრძლივი დრო დას-ქირდა როგორც აღმოსავლეთში ისე დასავლეთში.

ფეოდალიზმი ყველაზე გახანგრძლივებული საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმაცია აღმოჩნდა.

თვით დას. ევროპის სინამდვილეში თანდათან იქმნებოდა იმის საჭირო პირობები, რათა საეპრო და სავაზო კაპიტალი გადაზრდილიყო „სამარეწველო კაპიტალში“.

მართალია, დას. ევროპაში ვაჭარი ასრულებდა მარეგულაციონერებელ როლს, მაგრამ ბევრი რამით მაინც დაკავშირებული იყო წინარე საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმაციების სხვადასხვა გადმონაშთთან.

ვაჭარმა შეასრულა დიდი როლი შუა საუკუნეების მთელ ეკონომიკურ ცხოვრებაში. ფრ. ენგელსის განსაზღვრით „ვაჭარი იყო მარეგულაციონერ-ბელი ელემენტი ფეოდალურ საზოგადოებაში“ — „исходным пунктом переворота“. მაგრამ იქვე დასძენდა: „Но не действовал в качестве сознательного революционера... Купец Средневековья отнюдь не был индивидуалистом, он был в сущности общинником, как и все его современники“.³³

აღმოსავლეთშიც ვაჭართა ამხანაგობის თუ გილდიების ორგანიზაციული აღნაგობა თავის სათავეს პოულობს თემის ორგანიზაციულ აღნაგობაში.

აღსანიშნავია, რომ ვაჭართა ამხანაგობა არსებობდა ჯერ კიდევ სასანურ ირანში („ჰამბაიჰ“) და იქაც თავისი ორგანიზაციული სტრუქტურით იმეორებდა (მცირეოდენი ცვლილებებით) თემის ორგანიზაციულ აღნაგობას.

იგივე შეიძლება ვთქვათ ხელოსნური სოლიდური ორგანიზაციების „ასაბიას“ და „ახის“ („ძმობის“) შესახებაც. ისინიც, თავის მხრივ, იმეორებდნენ თემის ერთიანობის ბევრ დამახასიათებელ ნიშანს, ამასთან ატარებდნენ მკაფიოდ გამოხატულ რელიგიურ ელფერს.

თავისთავად არც გაცხოველებულ ვაჭრობას და არც დაწინაურებულ ხელოსნობას არ შეიძლებოდა გამოეწვია არსებითი ხასიათის ცვლილებები წარმოების გაბატონებულ წესში, მიუხედავად იმისა, რომ XI საუკუნიდან მოყოლებული საგრძნობლად იცვლება ვაჭრის და ხელოსნის იურიდიული მდგომარეობა აღმოსავლეთში.

³³ К. Маркс и Фр. Энгельс, Сочинения, т. 25, ч. II, гл. 475.

X საუკუნიდან ვაჭრის უფლებრივი მდგომარეობა მნიშვნელოვნად ფართოვდება, ვაჭრები აქტიურად იწყებენ მონაწილეობას ქალაქის პოლიტიკურ სარბიელზე, უდგებიან სათავეში ქალაქის მმართველობას, ინიშნებიან ქალაქის რაისებად („ქალაქის ბერებად“ ქართული წყაროების მიხედვით), მაგრამ ისე რომ უცვლელი რჩებოდა თვითონ ქალაქის პოლიტიკური ორგანიზაცია, ფეოდალური ქალაქის ძველი ადმინისტრაციული წყობილება.

ქალაქის რაისების ინსტიტუტი აშკარად ახალ მოვლენად ჩანს აღმოსავლურ საქალაქო ცხოვრების განვითარებაში, მაგრამ ამ ინსტიტუტმა თავისი არსებობა (მახლობელ აღმოსავლეთშიც და საქართველოშიც) შეწყვიტა XIII საუკუნეში. მისი თვისებრივი განვითარება, უნდა ვიფიქროთ, შეაჩერა მონღოლთა შემოსევებმა და ბატონობამ კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის კულტურულ ქვეყნებში.

გადამწყვეტი როლი აღმოსავლური ქალაქის თვისებრივ განვითარებაში არ შეუღრულებია არც ხელოსნობას და ხელოსნობასთან დაკავშირებულ „ასაბიას“ და „ზხის“. თუმცა X—XII საუკუნეებში, როგორც უკვე ვთქვით, მნიშვნელოვნად შეიცვალა როგორც ვაჭრის, ისე ხელოსნის უფლებრივი მდგომარეობა.

სწორედ X—XII სს. დიდი რაოდენობით ჩნდებიან თავისუფალი ხელოსნები, რაც „თირაზების“ (მონათა სახელოსნოების) კრიზისის უშუალო შედეგს წარმოადგენდა და ცხადყოფდა ფეოდალურ ურთიერთობათა განმტკიცებას, ხელოსანთა დაკაბალებას (აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ფეოდალები ქალაქებში ფლობდნენ ქარვასლებს, ბაზრებს, დუქნებს და ხშირად საიჯარო პირობით წვრილ ვაჭრებსა და ხელოსნებზე აქირავებდნენ დუქნებსა და საბუშუაო იარაღებს). ეს აძლიერებდა სოციალურ წინააღმდეგობებს ქალაქებში და ამწვავებდა კლასობრივ ბრძოლას. აღმოსავლური წყაროებიდან სავსებით აშკარაა აგრეთვე ხელოსანთა ფეოდალური დამოკიდებულებისაგან განთავისუფლების ტენდენცია³¹.

XI—XII სს. წყაროებში დამოწმებულია „მოზდავარების“ — დაქირავებული მუშების გამრავლება.

ამრიგად, XI—XII სს. მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ქალაქებში მრავალრიცხოვან თავისუფალ ხელოსნებთან ერთად წარმოდგენილი იყვნენ დაქირავებული მუშებიც — მოზდავარები.

ამასთან მოზდავარების გამრავლება სოფლებსა და ქალაქებში სოფლის მეურნეობის სასაქონლო პროდუქციის ზრდით და ქალაქებში საქონელბრუნვის გაძლიერებით იყო გამოწვეული.

მაგრამ, რა თქმა უნდა, დაქირავებული მუშახელი სრულიადაც არ წარმოადგენდა წარმოების წესის ცვლილების შედეგს ან საამისოდ „საქმარის პირობას“. დაქირავებული მუშა-ხელი უკვე სასაზღვრო ირანის ქალაქებისათვის იყო ცნობილი (mizdavaran) საზღაურის (mizd) გადახდის თაობაზე ლაპარაკ-

³¹ საამისო მაგალითები იხ. რ. კიკნაძე, მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქები, ხელოსნობა და ვაჭრობა X—XI საუკუნეებში. ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957, გვ. 151. ავტორს დამოწმებული აქვს ბ. ზახოდერის ის შეხედულება, რომ „ევროპისგან განსხვავებით აღმოსავლეთის ქალაქების ვაჭრულ-ხელოსნურმა მოსახლეობამ ვერა და ვერ შეძლო მიწისმფლობელ ფეოდალთა ყოვლისმომცველ მეურვეობიდან თავის დაღწევა“, იქვე, გვ. 151.

კია „არტაი-ვარაპნამაკში“. ასეთსავე ცნობებს ვპოულობთ სხვა ფალაურ ტექსტებშიც³⁵.

„მიზდი“ როგორც დაქირავებული მუშის საზღაური დასახელებულია X ს. ოშკის წარწერაშიც და XII ს. „ვეფხისტყაოსანშიც“ („დამიზდებული მუშა“). მაგრამ არც ფეოდალურ საქართველოში და არც ფეოდალურ მახლობელ აღმოსავლეთში „მიზდი“ დაკავშირებული არ ყოფილა ეკონომიკურ და სოციალურ ურთიერთობაში მომხდარ ცვლილებებთან.

მარქსიზმის ფუძემდებლები საგანგებოდ აღნიშნავენ, რომ დაქირავებული შრომა კაპიტალიზმს მზამზარეულად დახვდა³⁶ და უკვე ფეოდალიზმის დროს არსებობდა.

ასევე ფეოდალურ ურთიერთობასთან და წესრიგთანაა დაკავშირებული ხელოსანთა სოლიდური ორგანიზაცია „ასაბია“ და „ახი“, რომელნიც ფეოდალთა ძალადობა-თვითნებობის წინააღმდეგ ბრძოლის მსვლელობაში წარმოიქმნენ და ჩამოყალიბდნენ.

ფეოდალიზმის წიაღშივეა წარმოქმნილი ფეოდალურ ურთიერთობასთან ორგანულად დაკავშირებული ხელოსანთა გაერთიანება „ასნაფი“ („ამქარი“), რომელიც საბოლოოდ მხოლოდ XVI—XVII საუკუნეებში გაფორმდა და ჩამოყალიბდა.

ზიუხედავად ვაჭრობისა და ხელოსნობის ფართოდ განვითარებისა X—XII საუკუნეების მახლობელ და შუა აღმოსავლეთში ქალაქის თვისობრივ გარდაქმნას ზღუდავდა ისიც, რომ არ არსებობდა მსხვილი წარმოება.

ასე თუ ისე მსხვილ სარეწებს წარმოადგენდნენ ქალაქისა და შაქრის დამამზადებელი სახელოსნოები, ზეთსახლელები (ქართული წყაროების „გელაზები“), უაღრესად განვითარებული ფეიქრობა საკმაოდ რთული ტექნოლოგიით და შედარებით მრავალრიცხოვანი მუშა-ხელოსნებით. აღმოსავლეთში საფეიქრო მრეწველობა შუა საუკუნეების მთელ მანძილზე ყველაზე დიდ შემოსავალს იძლეოდა, თუმცა ყველაზე უფრო მეტად ექსპლოატირებული ფეიქრები იყვნენ და ფეიქრის ხელობა ყველაზე მდებლად დაყენებული.

რა თქმა უნდა, „წვრილი წარმოება“, მხოლოდ აღმოსავლეთის ქალაქების ნიშანთვისება არ იყო.

როგორც ცნობილია, XI—XII სს. დას. ევროპაში, ზოგიერთ ქვეყანაში კი გვიანაც, „წვრილი წარმოება“ იყო განვითარებული.

„წვრილი წარმოების“ განვითარება შეეფერებოდა ამქრული ხელოსნობის განვითარებას, ამქარი წარმოადგენდა ტიპიურ ფეოდალურ ორგანიზაციას და თავისთავად არსად არ წარმოუქმნია კაპიტალისტური ურთიერთობანი.

ხელოსნობა და ამქრობა როგორც დასავლეთის, ისე აღმოსავლეთის ქვეყნებში ინარჩუნებდა შუასაუკუნეობრივ ხასიათს. ამ მხრივ, რა თქმა უნდა, არა-

³⁵ К. В. Тревер, К вопросу о ремесленных корпорациях в сасанидском Иране, Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран, М., 1967, გვ. 159.

³⁶ К. Маркс, и Фр. Энгельс. Сочинения, т. 20. გვ. 282. ა. ჩისტოვონოვი ამის გამო ბართულებად შეიწინა: Очень часто не учитывается также тот важный факт, что средневековые формы найма обычно сочетались с моментами принуждения и кабалы, правом на пользование земель и общинными угодьями, т. е. качественно отличались от форм наемного труда в собственном смысле слова“. А. Н. Чистовонов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 19.

ვითარი განსხვავება არ არსებობდა ფეოდალურ აღმოსავლეთსა და ფეოდალურ დასავლეთს შორის.

დამახასიათებელია, რომ აღრეკაპიტალისტური ურთიერთობანი იტალიის განვითარებულ ქალაქებში აღმოცენდნენ ამქრული მრეწველობის რღვევის პირობებში.

მაგრამ ის რაც მოხდა XI—XIII სს. ჩრდილოეთ იტალიის ქალაქებში, არ მომხდარა X—XIII სს. წინა აზიის ქალაქებში.

იქ არ დამყარებულა აღრეკაპიტალისტური ურთიერთობანი.

იტალიაში, როგორც ცნობილია, ყველაზე აღრე იწყება ბრძოლა ქალაქების დამოუკიდებლობისათვის, საქალაქო თვითმმართველობისათვის, საქალაქო კომუნისათვის.

საქალაქო კომუნებმა ნიადგი შეუმზადეს იტალიურ რენესანსს.

აღმოსავლეთში ეს შეუძლებელი იყო ფეოდალების და დიდვაჭრების ეკონომიკური და კლასობრივი ინტერესების თანადამთხვევის გამო.

იტალიური რენესანსის პერიოდი არის დრო ამქრული სისტემის გადგვარებისა და მანუფაქტურების ჩამოყალიბებისა.

აღმოსავლეთში, პირიქით, მიმდინარეობდა ამქრული ორგანიზაციის ჩამოყალიბების პროცესი. ეს პროცესი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მთავრდება XVI—XVII საუკუნეებში³⁷.

ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების თვისობრივი განვითარებისათვის საჭირო პირობები X—XII სს. წინა აზიაში არ არსებობდა.

ამას გვიდასტურებს იმდროინდელი ფეოდალური ეკონომიკის ნიშანდობლივ თავისებურებათა შესწავლა.

ამდენადვე ე. წ. „აღმოსავლურ რენესანსს“ არ შეიძლება რაიმე საერთო ჰქონდეს იტალიურ რენესანსთან.

საქალაქო კომუნებმა აქ ხელი შეუწყვეს მოქალაქეთა არა მარტო პოლიტიკურ, არმედ ეკონომიკურ დამოუკიდებლობასაც. დას. ევროპის სხვა ქვეყნებისაგან განსხვავებით XIII ს-ის იტალიაში ფეოდალიზმი მნიშვნელოვნად იქნა შერყეული სასაქონლო-ფულად მეურნეობათა სწრაფი განვითარების წყალობით. ფეოდალიზმს აქ, კ. მარქსის სიტყვით, ხერხემალი გადაემტვრა „ქალაქების განსაკუთრებული განვითარების შედეგად“³⁸.

რა თქმა უნდა, მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ეკონომიკის თვალსაჩინო აღმავლობამ XI—XII საუკუნეებში შექმნა ერთგვარი წანამძღვრები თვისობრივი ხასიათის ცვლილებებისათვის სოციალური ცხოვრების სფეროში, მაგრამ საამისო ტენდენციები და წინამძღვრები შეაჩერა და გააქარწყლა მონღოლთა დამარბეველმა შემოსევებმა და ბატონობამ.

В. Н. ГАБАШВИЛИ

ЭКОНОМИКА БЛИЖНЕГО ВОСТОКА XI—XII ВВ.

Резюме

В XI—XII вв. феодальная экономика Ближнего Востока достигла новой, высокой ступени своего развития.

37 ვ. გაბაშვილი, ახლოაღმოსავლური აზნაფი, საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები, წ. 1, თბ., 1979, გვ. 3—35.

38 К. Маркс и Фр. Энгельс, Сочинения. т. 25, ч. II, гл. 365.

Первые два века развитого или зрелого феодализма (X—XII вв.) ознаменовались быстрым ростом производительных сил. Развивалось сельское хозяйство, умножались города, становилась сложной городская жизнь. В силу всего этого зарубежные историки-востоковеды видели в XI—XII вв. «исламский капитализм». Более того, буржуазные историки находили «капитализм» и в Китае XI—XII вв.

Изучение экономических явлений в «феодальном контексте» показывает несостоятельность таких взглядов. Принятие во внимание особенностей феодальной экономики XI—XII вв. дает возможность заключить, что никакого «капитализма» (исламского или неисламского) в это время на территории Ближнего и Дальнего Востока не было и быть не могло.

აზო-ფარნაქაზის ღროინდელი კოლხეთის ისტორიისათვის

საქართველოს დასავლეთმა ნაწილმა, ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით ეგრისმა, ფრიად რთული ისტორიულ-პოლიტიკური გზა განვლო. მისი ეკონომიკა და პოლიტიკური მდგომარეობა სხვადასხვა პერიოდში სხვადასხვანაირი იყო. ეგრისის ეკონომიკურ-პოლიტიკური და კულტურულ-ისტორიული განვითარების პროცესში ერთ-ერთი წამყვანი როლი შეასრულა ფიზიკურ-გეოგრაფიულმა და კლიმატურ-ეკოლოგიურმა (რელიეფი, ნიადაგი, ჰიდროგრაფია, ფლორა, ფაუნა, სასარგებლო წიაღისეული, კლიმატი და სხვ.) გარემომ¹. უმეტესად ამაზე არის დამოკიდებული მოსახლეობის განსახლების, სამეურნეო-ეკონომიკური და დემოგრაფიული მდგომარეობა.

დასავლეთ საქართველოს ფიზიკურ-გეოგრაფიული საზღვრებია: ჩრდილოეთით კავკასიონის მაღალი მთები; სამხრეთით „მცირე კავკასიონი“, აჭარა-ლაზეთის მთიანეთი; აღმოსავლეთით სურამის ანუ ლიხის ქედი, ხოლო დასავლეთით შავი ზღვა.

დასავლეთ საქართველოს მთიანეთის ბორცვ-გორაკები, ხეობები, სერები, ტაფობები და დაბლობები თავიანთი გეოგრაფიულ-ბუნებრივი გარემოთი მოსახერხებელ დასასახლებელ ადგილებს ქმნიან. აქ დიდი რაოდენობით მოიპოვება საშენი მასალაც — ხე, სხვადასხვა ჯიშის ქვა, თიხა და ა. შ.

დასავლეთ საქართველოში მეტალურგიული ნედლეულის მოპოვების რაიონებია — რაჭა, სვანეთი, აფხაზეთი, აჭარა. მდინარეების ენგურის, ცხენისწყლის და რიონის ქვიშა გარკვეული რაოდენობით ოქროს შეიცავს².

ეგრისის სახელით ქართულ წერილობით წყაროებში ზოგჯერ მთელი დასავლეთ საქართველო აღინიშნება — „ხოლო ეგრისს მისცა ქუეყანა ზღვს ყურისა, და უჩინა საზღვარი: აღმოსავლით მთა მცირე, რომელსა აწ ჰქვან ლიხი; დასავლით ზღუა; ჩრდილოთ მდინარე მცირისა ხაზარეთისა, სადა წარსწუთების წუერი კავკასისა. ხოლო ამან ეგრის აღაშენა ქალაქი და უწოდა სახელი თჳსი ეგრისი. აწ მას ადგილსა ჰქვან ბეღია“³.

ამრიგად, ეგრისს გარკვეულ პერიოდში აღმოსავლეთით საზღვრავს სურამის ანუ ლიხის ქედი; დასავლეთით — ზღვა; ჩრდილოეთით — კავკასიონის მთიანეთი, რომელიც აღწევს ზღვამდე მდ. ფსოუსთან; ხოლო სამხრეთით — აჭარა-ლაზეთის მთები — „მეშუდე გაგზავნა კლარჯეთის ერისთავად, და მის-

¹ სავთოლდ, გეოგრაფიული გარემოს შესახებ იხ. გ. ყო რ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, გეოგრაფიული გარემოს როლი საზოგადოების განვითარებაში, თბ., 1975, გვ. 87—112 და იქ დასახელებული ლიტერატურა.

² ლ. მ ა რ თ ა შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, II, თბ., 1970, გვ. 7—203.

³ ქართლის ცხოვრება, I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955, გვ. 5.

ცა არსიანიტგან ზღუამდე. და მერვე, ქუჯი, იყო ერისთავი ეგრისისა“⁴. ქართული და უცხოური წერილობითი წყაროების შედარებისას „ეგრისის“ საზღვრები ფრიად ძნელად გასარკვევი ჩანს.

ქართულ წერილობით წყაროებში ეგრისი არსად არ აღინიშნება როგორც სამეფო — „ეგრისის სამეფო“⁵. ეგრისი უმეტესად იხსენიება, როგორც საერისთავო — „და მერვე, ქუჯი, იყო ერისთავი ეგრისისა“⁶. „და მისცა ქუჯის ქუეყანა ეგრის წყალსა და რიონს შუა, ზღუთგან მთამდე, რომელსა შინა არს ეგრისი და სუანეთი, და დაამტკიცა იგი ერისთავად მუნ“⁷. „და გარდამოვლეს გზა თაყუერისა, და მოვიდეს ერისთავთა თანა ეგრისათა“⁸. ეგრისი, ზოგჯერ, იხსენიება, როგორც ჰერეთის მსგავსი სტატუსის მქონე ოლქი — „და ამისა შემდგომად განდგეს კლარჯნი ვარაზ-ბაქარისაგან და მიერთნეს ბერძენთა. და დაიპყრეს ბერძენთა თუხარისი და ყოველი კლარჯეთი ზღუთგან არსიანთამდე. და დარჩა ვარაზ-ბაქარს ქართული თვნიერ კლარჯეთისა და ჰერეთი და ეგრისი“⁹. ანდა „და მეფობდა ესრეთ მირიან მეცხეთით გაღმართ ქართლს, სომხითს, რანს, ჰერეთს, მოვაკანს და ეგრს“¹⁰.

ტოპონიმი ეგრისი გარკვეული დროიდან დასავლეთ საქართველოს კრებითი სახელია (ისეთივე, როგორც ბერძნულ-ლათინური წყაროების „კოლხიდა“). ის ხან დიდი ტერიტორიის მომცველია (მთელი დასავლეთი საქართველო), ხან კი მცირე ტომობრივ სახელად გვევლინება; მაგ., ფავსტოს ბუზანდის ეგერსენები¹¹, ან ქართლის ცხოვრების „შიდა ეგრისი“¹², ანდა კიდეც, კლავდიოს პტოლემეისის 'Εγριαια¹³, რომელსაც ეგერ//ეგრისის დამახინჯებულ ფორმად მიიჩნევენ. ი. ჯავახიშვილი¹⁴ და ს. ჯანაშია¹⁵.

„სომხურ გეოგრაფიაში“, რომელიც ადრინდელი ბერძნული გეოგრაფიების გავლენითაა დაწერილი, ეგრისის ტერიტორიაზე აღინიშნება ოთხი მხარე — „კოლხეთი (Κολχίς), ესე იგი ეგერი, მდებარეობს პონტოს ზღვის აღმოსავლეთით, სარმატიის ახლოს და საზღვრავს იბერიას და დიდ სომხეთს. ეგერი იყოფა ოთხ მხარედ: მანრილი (Μάνραλοι), ეგრისი (ეგრევიკა — 'Εγρηαιική), ლაზეთი (Λαζοί, Lasica), ჭანივი, იგივე ქალდეა (Χαλδία). არის ბევრი მთა, მდინარე, ქალაქი, ციხე, აგრეთვე ოლქები, სოფლები და სავაჭრო ადგილები“¹⁶.

აქ ჩამოთვლილი მხარეები — მანრილი, ეკრეტიკა//ეგრე-ვიკა, ლაზეთი და ჭანივი ეგერ//ეგრისში შედიან. მანრილი იგივეა, რაც კლავდიოს პტოლე-

⁴ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 24.

⁵ შედ. ს. ჯანაშია, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 307—321.

⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 24.

⁷ იქვე, გვ. 24.

⁸ იქვე, გვ. 57.

⁹ იქვე, გვ. 136—137.

¹⁰ იქვე, გვ. 65.

¹¹ Фавстос Бузанд, История Армении, Ереван, 1953, გვ. 15.

¹² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 185.

¹³ ნ. ლომოური, კლავდიოს პტოლემეისის ცნობები საქართველოს შესახებ, მასალები საქ. და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 32, თბ., 1955, გვ. 45.

¹⁴ ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. I, თბ., 1960, გვ. 404.

¹⁵ ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. III, თბ., 1959, გვ. 6, სქოლიო 1.

¹⁶ Армянская география VII в. (издалъ К. П. Паткановъ), Санктпетербургъ, 1877, გვ. 38—39.

მაიოსის მიერ სენებული მანარალები¹⁷. ეკრეტიკა//ეგრევიკა ნახსენებია კლავდიოს პტოლემემაიოსის გეოგრაფიაში¹⁸ და ქართლის ცხოვრებაში ალბათ „შიდა ეგრის“ სახით¹⁹. ჭანეი კი ფლავიუს არიანეს მოგზაურობაშია დადასტურებული (ჭანეთი// Σαυνι). იგი ტრაპეზუნტის ახლოს, მთებისკენ მდებარეობს²⁰. თუ დაუშვებთ იმას, რომ სომეხი ანონიმი ეგრისის მხარეების ჩამოთვლაში გარკვეულ თანმიმდევრობას იცავს, მაშინ გამოვა — ჭანეთს ტრაპიზონის ახლოს (მთებისკენ) ესაზღვრება ლაზეთი, რომელსაც ეჭირა ზღვის სანაპირო რიონამდე. მას შემდეგ მოსდევს ეკრეტიკა//ეგრეთი, რომელსაც თუ „შიდა ეგრად“ მივიჩნევთ, მაშინ უნდა მოვითავსოთ მდინარე რიონს ზემოთ (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 185), დაახლოებით სამეგრელოსა და ცენტრალურ კოლხეთში. მანრილეთი კი გამოდის, რომ განლაგებულია ეგრისის დარჩენილ ნაწილში (არგვეთი და თაკვერი). ლაზეთის, როგორც ეგრისის ერთ-ერთი მხარის ხსენება აქ, ეტყობა, გამოწვეულია იმით, რომ „სომხურ გეოგრაფიაში“ აისახა ის დრო, როცა ლაზეთს ჯერ კიდევ არ ჰქონდა ჰეგემონობა მოპოვებული მთელ ეგრისზე.

სანდოდ გამოიყურება ქართულ წერილობით წყაროებში დაცული ცნობები, რომლის მიხედვითაც აზოს და შემდგომში ფარნავაზის დროს (ძვ. წ. IV ს. ბოლო — III ს. დასაწყისი) კოლხეთის ნაწილი იბერიის სამეფოს ფარგლებშია მოქცეული²¹. ამ დროისათვის ძვ. წ. VI—IV სს. „კოლხეთის სამეფო“²² დასუსტებულია და ვეღარ უძლებს შემოსევებს, ერთი მხრივ, ზღვიდან და მთიდან, ხოლო მეორე მხრივ, აღმოსავლეთიდან. იგი თანდათან სუსტდება და კარგავს ტერიტორიებს. ჯერ აღმოსავლეთ, ხოლო შემდეგ შიდა კოლხეთზეც ვრცელდება იბერიის გავლენა. საფიქრებელია, რომ სწორედ ეს ტერიტორია იწოდებოდა მაშინ ძველი ქართული წერილობითი წყაროების ეგრისად. დროთა განმავლობაში სახელი ეგრისი დასავლეთ საქართველოს დასავლეთ ნაწილზე, იმდროინდელ მეგრულ-ზანურ მოსახლეობაზე გავრცელდა²³.

ზემოთქმულს მხარს უბამს დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური მონაცემები. ძვ. წ. IV ს. მეორე ნახევარში „კოლხეთის სამეფოს“ მატერიალურ კულტურაში, რომელიც ადრე ერთგვაროვანი იყო, შეინიშნება ცვლილებები. ძვ. წ. III საუკუნეში კი ეს ცვლილებები კიდევ უფრო ღრმავდება. მკვეთრი განსხვავება შეიმჩნევა შიდა და ზღვისპირა კოლხეთის მატერიალურ

¹⁷ ნ. ლომოური, კლავდიოს პტოლემემაიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ, საქ. და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 32, თბ., 1955, გვ. 45.

¹⁸ იქვე, გვ. 45.

¹⁹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 185.

²⁰ არიანე, § 11.

²¹ იხ. Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, გვ. 230—292; О. Лордкипанидзе, Древняя Колхида, Тб., 1979, გვ. 196, 213.

²² დაწერილებით იხ. ს. ჭანაშია, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 19—20;

Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959; იო. ლორთქიფანიძე, არქეოლოგია და საქართველოს ძველი ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, „მაცნე“, ისტორიის სერია, თბ., 1976, № 2, გვ. 110—125; Г. А. Лордкипанидзе, Колхида в VI-II вв. до н. э., Тб., 1978; О. Д. Лордкипанидзе, Древняя Колхида, Тб., 1979 და იქ დასახელებული ლიტერატურა.

²³ გ. მელიქიშვილი, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ. 1965, გვ. 90—91.

კულტურაში²⁴. ამ პერიოდში შიდა კოლხეთის მატერიალური კულტურა იბერიულის გავლენას განიცდის. პირველად ეს აისახა დაკრძალვის ახალი წესის გაჩენაში (ქვევრსამარხები), რაც შესაძლოა, კოლხეთში აღმოსავლურ ქართული მოსახლეობის შემოსვლა-ასიმილაციით აიხსნას²⁵.

ქვევრსამარხები ძირითადად შიდა კოლხეთშია აღმოჩენილი, ხოლო ზღვისპირეთში ისინი არ გვხვდება (ნიგორზღვა, დაფნარი, დაბლაგომი, მთისძირი, ფარცხანაყანევი, ქუთაისი, წყალტუბო, მაღლაკი, ბანოჯი, ქეტირი, გოდოგანი, ოდილაური, აჯამეთი, ჩხარი, ბანძა, ძეგრი, ციხესულორი, დიდვანი, ბზვანი, მუხიანი, ჭოგნარი, მესხეთი, უკანეთი, ბუკისციხე, ზენობანი, გოგორეთი, ზემოფარცხმა, თეკლათი, ისულა, ზანათი, ნოქალაქევი, ბატნაოხურო, ლანჩხუთი, ჩიბათი, ძირულა, საჯავახო, ბორი და სხვ.)²⁶.

შიდა კოლხეთში ქვევრსამარხებში დაკრძალვის რამდენიმე ვარიანტია დადასტურებული: პირველი — ქვევრი ვერტიკალურადაა, მიწაში თავდაყირა ჩადგმული; მეორე — ქვევრი აგრეთვე ვერტიკალურადაა, მხოლოდ ძირით ქვევით; მესამე — ქვევრი ჰორიზონტალურადაა ჩადგმული. სამარხებად გამოყენებულია ჩვეულებრივი სამეურნეო დანიშნულების ქვევრები (რუხად გაბომწვარი, მოშავო ზედაპირიანი; ქვევრის პირი საკმაოდ ფართოა და პროფილირებული; მუცელი თითქმის სფერულია; ქვევრები ხშირად ორნამენტირებულია რელიეფური სარტყლებით და ვერტიკალური ქედებით). ქვევრებზე ხანდახან ამოკაწრულია ნიშნები. ქვევრის პირის გვირგვინი შედარებით სადაა. მასზე არ შეიმჩნევა წინა ეპოქის კოლხური ქვევრის პირებისათვის დამახასიათებელი ე. წ. ბადისებური ან წიწვოვანი ორნამენტი.

ქვევრსამარხები აღმოჩენილია კავკასიის მთელ რიგ რეგიონებში. დღემდე ცნობილი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით ქვევრსამარხების გავრცელებას საქართველოს ტერიტორიაზე ძვ. წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში ვარაუდობენ.

ქვევრში დაკრძალვის წესის გაჩენა კოლხეთში, უახლესი არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, დაახლოებით ძვ. წ. IV ს. მიწურულიდან არის სავარაუდო. ქვევრსამარხების რაოდენობის მიხედვით მდ. რიონის შუაწელი ძირითადი რეგიონია კოლხეთში. ამგვარი სამარხებიდან მომდინარე არქეოლოგიური მასალა რამდენაღმე განსხვავდება მანამდე არსებულისაგან და მიგვითითებს ცვლილებებზე კოლხეთში²⁷.

ქვევრსამარხებიდან მომდინარე მასალა ძირითადად კერამიკას და სამკაულებს (მძივები, ლითონის სამაჯურები, საკისრე და საყურე რგოლები) შეიცავს. ქვევრსამარხებში აღმოჩენილი ჭურჭელი სხვადასხვანაირია. მათში შეიმჩნევა ადგილობრივი და შემოტანილი ფორმა-გაფორმების შერწყმა. აქ არის ადგილობრივთან გენეტიკურად დაკავშირებული ჭურჭელი და აღმოსავლურ ქართულ კულტურასთან დაკავშირებული კერამიკაც — მსხლისებური მოყვანილობის წითლად მოხატული დოქები, რომლებიც კოლხეთის ზღვისპირა ზოლში ჭერჭერობით არაა მიკვლეული.

²⁴ თ. ლ. ო. რ. თ. ქ. ი. ფ. ა. ნ. ი. ძ. ე, ვანი I, თბ., 1972, გვ. 40.

²⁵ იქვე, გვ. 41.

²⁶ Н. Ш. К и г у р а д з е, Дапнарский могильник, Тб., 1976, таб. I; ვ. თ. ო. ლ. ო. რ. დ. ა. ვ., დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის საქართველოში, თბ., 1980, ტაბ. I.

²⁷ თ. ლ. ო. რ. თ. ქ. ი. ფ. ა. ნ. ი. ძ. ე, ვანი I, თბ., 1972, გვ. 40—41.

ქვევრსამარხებში ნაპოვნი ნივთები უმეტეს შემთხვევაში ცოტაა და ღარიბული. საბრძოლო იარაღი მათში არ გვხვდება. ეს ფაქტიც აახლოებს დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს ქვევრსამარხებს²⁸.

აღმოსავლეთ კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში ცვლილება პირველად საირხის „ლომინაურში“²⁹, ითხვისში³⁰ და ვანში³¹ წითლად მოხატული იბერიულის მსგავსი კერამიკის გაჩენით აღინიშნა. განსაკუთრებით საყურადღებოა მსხლისებურტანიანი, ბრტყელძირა, ცალყურა, პირგადაშლილი და წითელი საღებავით გაფორმებული დოქების აღმოჩენა. წითლად მოხატული ამგვარი ჭურჭელი სრულიად უცხოა ძვ. წ. VI—IV სს. პირველი ნახევრის კოლხეთისათვის, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოში ისინი ბევრია დადასტურებული (ციხიაგორას „დაქრილების“ სამაროვანი³², თეთრიწყარო³³, თბილისი³⁴, ასურეთი³⁵, მოყვითალოდ ანგობირებული და წითლად მოხატული ჭურჭელი ინახება ქ. ხაშურის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში, სადაც სოფ. ტოციდან არის მოტანილი, ინვ. № 036, და ა. შ.). ამგვარი ჭურჭლის პირველი, მოყვითალოდ ანგობირებული ნიმუშები (ვანის № 9 სამარხი და ითხვისის № 2 სამარხი) იბერიიდან არის შემოტანილი. შემდგომში ამგვარი ფორმის და გაფორმების კერამიკა (უანგობო) უკვე მრავლად გვხვდება ადგილობრივ დამზადებულიც დასავლეთ საქართველოში აღმოჩენილ ქვევრსამარხებში. იბერიიდანვეა კოლხეთში გავრცელებული ბრტყელძირიანი პირგადაშლილი ჭაბების დამზადების წესი³⁶.

გარკვეული ცვლილება შეიმჩნევა კოლხური ხელოსნობის ისეთ მკვეთრად გამოხატულ დარგში, როგორიც ოქროს და ვერცხლის მხატვრული დამუშავებაა. ძვ. წ. VI—IV სს. პირველი ნახევრის ოქროს და ვერცხლის ნივთების დამზადებაში შეიმჩნევა გეომეტრიული ფორმების (სამკუთხედი, რომბი, კონუსი, წრე) და გაფორმების ტექნიკის (ცვარა, დაკეპვნა, გრეხვა) მდგრადობა — რომბიანი დიადემები, სხივანა ჭაყურეები, ჭვირულბურთულებიანი საჯურეები, ყელსაბამები, სასაფეთქლეები³⁷ (ვანი, ითხვისი, მთისძირი, ქობულეთ-ფიჭვნარი, ბრილი, საირხე, სოხუმი, ზუგდიდი და სხვ.).

ძვ. წ. IV ს. მეორე ნახევრიდან ადგილობრივი (resp. კოლხური) ოქრომჭედლობა გარკვეულ კრიზისს განიცდის. ეს, შესაძლოა, გამოწვეული იყოს სამხედრო მოქმედებების შედეგად ქვეყნის ეკონომიკის დაცემით. ძვ. წ. III

28 ვ. თოლორდავა, დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის საქართველოში, თბ., 1980, გვ. 59.

29 ჯ. ნადირაძე, ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1975, გვ. 99—100.

30 რ. აბრამიშვილი, ითხვისში არქეოლოგიური მუშაობის შედეგები, საველე-არქეოლოგიური კვლევის შედეგების მოკლე ანგარიშები, თბ., 1963, გვ. 7.

31 ოთ. ლორთქიფანიძე, ვანი, III, თბ., 1977, გვ. 20; ვანი, I, თბ., 1972, გვ. 208—212.

32 ნ. ნაკაიძე, ძვ. წ. IV—III სს. ქვევრსამარხები „დაქრილების“ სამაროვნიდან, კრებ. კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1980, გვ. 28—41.

33 ა. ბოხოჩაძე, ადრეანტიკური ხანის სამარხები თეთრიწყაროს მახლობლად, მასალები საქ. და კავკ. არქეოლოგიისათვის, ტ. III, თბ., 1963, გვ. 27—28; ვ. თოლორდავა, დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის საქართველოში, თბ., 1980, გვ. 38 და შემდგ.

34 დ. ქორიძე, თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, II, თბ., 1958, გვ. 47.

35 Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Цалкинском районе, Тб., 1948, გვ. 8—9.

საუკუნიდან იცვლება ფორმები და გაფორმების ხერხები, შემოდის პოლი-ქრომიულობა, ახალი სიუჟეტები, ჭარბობს უცხოური საიუველირო ნაწარმი.

იბერიის გავლენა აისახა დასავლეთ საქართველოს ხუროთმოძღვრებაში, კერძოდ, შიდა კოლხეთის არქიტექტურულ მასალაზე. მაგალითად — საირხე³⁸, საზანო³⁹, ვანი⁴⁰, საყანჩია⁴¹, მთისძირი⁴². მსგავსება შეიმჩნევა იბერიის (არმაზციხე, წიწამური, ღართის კარი⁴³, ციხიაგორა⁴⁴, სამადლო⁴⁵, უფლის-ციხე⁴⁶) და კოლხეთის (ვანი, საყანჩია, საირხე, მთისძირი) სამშენებლო წესებში: ალიზის აგურის და ქვათლილების გამოყენება; ქვათლილების მშრალი წყობა და ერთმანეთთან დაკავშირების წესი; რელიეფური ჩუქურთმა, ბაზა, კაპიტელი, სვეტები. ფორმის მხრივ გარკვეული სიახლოვე აღინიშნება სამადლოს და ვანის კრამიტს შორის⁴⁷; ვანის, მთისძირის, ციხიაგორას, სამადლოს და მცხეთის კრამიტების ნიშნებშიც თითქოს არის მსგავსება. საინტერესო ფაქტია, რომ რიყის ქვით საძირკვლის გაკეთება აღმოსავლეთ საქართველოში დადასტურებულია „დედოფლის მინდორზე“, ურბნისში, „საყარაულო სერზე“, ხოლო კოლხეთში ის მხოლოდ ძვ. წ. III ს. საყანჩიას ნამოსახლარზე გვხვდება⁴⁸. ანგარიშგასაწეცია მსგავსება სამადლოს, სარკინეს⁴⁹ და ვანის ნაქალაქარების ტერასული პრინციპით დაგეგმარებაში.

სამადლოს ზოგიერთი სამშენებლო ქვის პეტროგრაფიული შესწავლის შედეგად გაირკვა, რომ ასეთი ჯიშის ქვა (ეკლარი) მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში, ქ. ქუთაისის მახლობლად მოიპოვება. აქ ახლაც ამუშავებენ ეკლარის ქვის საბადოებს. სამადლოსთან, ამ კარიერზე უფრო ახლოს ამგვარი ჯიშის ქვა არსად არის (ანალიზები ჩაატარეს გეოლოგებმა მ. ხუჭუამ და თ. ქუთათელაძემ)⁵⁰.

დასავლეთ საქართველოს მატერიალურ კულტურაში გარდატეხის მიმანიშნებელია ისიც, რომ ძვ. წ. IV საუკუნის დასასრულიდან აღარ იჭრება კოლ-

36 ვ. მათიაშვილი, ძვ. წ. III—I სს. კოლხეთის ქალაქების ეკონომიკური ისტორიიდან, თბ., 1977, გვ. 64—65.

37 დაწვრილებით იხ. ოთ. ლორთქიფანიძე, მასალები ძვ. წ. V ს. კოლხეთის მხატვრული კულტურის ისტორიისათვის, თსუ შრომები, I, (138), თბ., 1971, გვ. 51—63; ა. ქუონია, ვანის ნაქალაქარის ოქროს სამკაულები, ვანი VI, თბ., 1981, გვ. 6—53.

38 ქ. ნადირაძე, ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1975.

39 ე. ჭაფარიძე, დაზვერვები ეგრისში, 1983 წ. საველე კვლევა-ძიების შედეგების სესია, თბ., 1984.

40 კრებ. „ვანი“ I, II, III, IV (რედ. ოთ. ლორთქიფანიძე).

41 ვ. ლიჩელი, ახალდმოჩენილი ნაქალაქარი საყანჩიას ველზე, ვანი III, თბ., 1977, გვ. 52—57.

42 გ. გამყრელიძე, ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები, თბ., 1982.

43 А. А п а к и д з е, В. Н и к о л а й ш в и л и и др., Мухета, результаты арх. исследований, Полевые археологические исследования в 1982 г., გვ. 132—137.

44 Г. Г. Ц к и т и ш в и л и, Паи, 1973, გვ. 32—33.

45 Ю. Гагошидзе, Самадло, Тб., 1979.

46 დ. ხახუტაიშვილი, უფლისციხე, თბ., 1970.

47 Ю. Гагошидзе, Самадло, Тб., 1979, გვ. 62.

48 ე. ლიჩელი, ძვ. წ. III—I სს. შიდა კოლხეთის მატერიალური კულტურის შესწავლისათვის, „მაცნე“, ისტ. სერია, 1981, № 2, გვ. 41—51; გვ. 42.

49 Ю. Гагошидзе, Самадло, Тб., 1979, გვ. 53.

50 იქვე, გვ. 54.

ხური თეთრი. რომელიც აქამდე, თიქმის სამი საუკუნის განმავლობაში, მთავარ მონეტად ჩანს კოლხეთის სამონეტო მიმოქცევაში⁵¹.

ძვ. წ. III საუკუნიდან იბერიაში და შიდა კოლხეთში ძირითადად შემოდის ალექსანდრე მაკედონელის და ლისიმახეს სახელზე მოჭრილი მონეტები. საქართველოს ტერიტორიაზე ნაპოვნი ოქროს 381 მონეტიდან მხოლოდ სამი-ოდეა მიკვლეული ზღვის სანაპიროზე (ფიჭვნარი და გულრიფშის რაიონი)⁵². შემდგომში ალექსანდრეს და ლისიმახეს სტატერების მინაბადები საკმაო რაოდენობით გვხვდება დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს არქეოლოგიურ მასალაში.

შიდა კოლხეთში არამეულის ერთ-ერთი სახეობის, მცხეთის ტერიტორიაზე დადასტურებული „არმაზული“⁵³ დამწერლობის მსგავსი ნიმუშები აღმოჩენილია სოფ. ბორში (ორჯონიკიძის რაიონი) ნანახ ვერცხლის თეფშზე⁵⁴ და ვანის ნაქალაქარზე გათხრილ ძვ. წ. II—I სს. ნაგებობის ნანგრევებში (წარწერა ამოკაწრულია ოქროს ფირფიტაზე, ქალის რელიეფური გამოსახულების გარშემო)⁵⁵. არამეული ენის სპეციალისტი კ. წერეთელი თავის ნაშრომში „არამეული ენა საქართველოში“ აღნიშნავს: „არამეული“ დამწერლობის ხმარებას ჩვენში კარგა ხნის ტრადიცია უნდა ჰქონოდა. ვფიქრობთ, მართალი უნდა იყოს გერმანელი მეცნიერი ელსნერი, რომელიც არმაზული დამწერლობის ჩამოყალიბებას ძვ. წ. II—I სს. ვარაუდობს. ამასთანავე, მისი თქმით, არმაზული დამწერლობა არამეულის ჩრდილომესოპოტამიური ტიპის შემდგომ განვითარებას წარმოადგენს⁵⁶. თუ ეს ასეა, მაშინ არამეული ენის ხმარებას აღმოსავლეთ საქართველოში (იბერიაში, — გ. გ.) ხანგრძლივი ისტორია აქვს და სავსებით ბუნებრივი ჩანს, რომ ამ ისტორიის დასაწყისი აქემენიანთა ხანაში ვეძებოთ. სწორედ მაშინ უნდა დაწყებულიყო საქართველოში (აღმოსავლეთ საქართველოში, — გ. გ.) არამეული ენის ხმარება, როგორც ადმინისტრაციის ენისა“⁵⁷.

ამრიგად, სრულიად შესაძლებელია, რომ არამეული დამწერლობა კოლხეთში აღმოსავლეთ საქართველოდან, აქ კი არიან — ქართლიდან (ირანის ქართლიდან)⁵⁸ გავრცელებულიყო.

ძვ. წ. IV საუკუნის მეორე ნახევრის საომარი მოქმედებების შედეგადაა, ეტყობა, დანგრეული მოდინახეს, საირხის „ლომინაურის“, ვარციხის „გიორ-

⁵¹ Д. Капанадзе, К. Голенко, К вопросу о происхождении колхидок, ВДИ, 1957, № 4, гл. 88—95; Г. Ф. Дондуа, Монетное дело и монетное обращение в Грузии в античную эпоху (VI в. до н. э. — IV в. н. э.) Автореферат докторской диссертации, Тб., 1982.

⁵² Г. Ф. Дондуа, Монетное дело и монетное обращение в Грузии в VI в. до н. э. — IV в. н. э. (автореферат докторской диссертации), Тб. 1982, гл. 15—18.

⁵³ გ. წერეთელი, არმაზის ბილინგვა, ენიქის მოამბე, XIII, 1943, თბ., გვ. 1—87.

⁵⁴ Е. Приди, Новые кавказские клады, «Материалы по археологии России», 34, Петроград, 1914, таб. IV, гл. 15.

⁵⁵ ა. ჯეონია, ვანი VI (რედ. თ. ლორთქიფანიძე), თბ., 1981, გვ. 84, 125.

⁵⁶ I. Oelsner, Bemerkungen zur schriftgeschichtlichen Einordnung der Anschriften aus Armazi, F. Schiller Universität Iena, 1972, гл. 430.

⁵⁷ კ. წერეთელი, არამეული ენა საქართველოში, „მნათობი“, 1976, № 6, გვ. 150—157; 151; კ. წერეთელი, არამეული ენა, თბ., 1982, გვ. 8, 19.

⁵⁸ არიან-ქართლის შესახებ იხ. ქვემოთ.

გობიანების გორის“, ვანის და მთისძირის „ადეიშვილების გორის“ ნაგებობები. სამწუხაროდ, შიდა კოლხეთში ამ პერიოდის სხვა ნაგებობები ჯერჯერობით ცოტაა მიკვლეული და გათხრილი. ვფიქრობთ, რომ შეუსწავლელ ნამოსახლარებზეც იგივე სიტუაცია აღინიშნება.

მოდინახეს მონაცრისფრო მესამე ფენის ქვედა თარიღი ძვ. წ. IV საუკუნეა. ძვ. წ. IV ს. შემდეგ აქ კულტურული ფენები არ შეიმჩნევა⁵⁹. სოფ. საირხის „ლომინაურის“ პირველი ფენის ქვედა თარიღიც ძვ. წ. IV საუკუნეა⁶⁰. სოფ. ვარციხის „გორგობიანების გორაზე“ აღმოჩენილი ნაგებობა დანგრეულ-გადმწვარია ძვ. წ. IV ს. მეორე ნახევარში⁶¹. ძვ. წ. IV ს. მეორე ნახევარშია გადამწვარი ვანის ნაქალაქარის ცენტრალური ტერასის თეთრი ქვით ნაგები შენობა⁶² და ზედა ტერასაზე (ნაკ. 211 და 193) გათხრილი ძელურ-ბათქაშიანი ნაგებობა⁶³. ძვ. წ. IV საუკუნის მიწურულისათვისაა დანგრეული სოფ. მთისძირის „ადეიშვილების გორის“ ძელურ-ბათქაშიანი თავდაცვითი ნაგებობა (შენობის დანგრევის დრო რადიოაქტიური ნახშირბადის დაშლის მეტოდიითაა განსაზღვრული)⁶⁴.

ძვ. წ. IV ს. მიწურულის და ძვ. წ. III ს. პირველი ნახევრის დასავლეთ საქართველოს მატერიალურ კულტურაში ზემოთ აღნიშნული ცვლილებები შეიძლება აიხსნას, ერთი მხრივ, აზოს (აზონ) და, მეორე მხრივ, ფარნავაზ-ქუჯის მიერ ძალაუფლებისათვის ბრძოლით გამოწვეული საომარი მოქმედებების შედეგებით. როგორც ცნობილია, ქართლის (იბერიის) სამეფოს ჩამოყალიბების რთული პროცესი სწორედ ძვ. წ. IV—III საუკუნეების მიჯნაზე მიმდინარეობს⁶⁵. ამ დროისათვის შიდა კოლხეთიც ქართლის სამეფოს ფარგლებში ერთიანდება.

ახალი სპეციალური სამეცნიერო ლიტერატურის მიხედვით ქართული საისტორიო გადმოცემა („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ და „ცხოვრება ქართუელთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“) ქართლის სამეფოს წარმოშობის და აზო-ფარნავაზის ურთიერთობის შესახებ ძირითადად სანდოა⁶⁶.

⁵⁹ ჯ. ნადირაძე, ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1975, გვ. 21—26.

⁶⁰ იქვე, გვ. 99—101.

⁶¹ ვ. ჭაფარიძე, ძველი ვარციხე, „ძეგლის მეგობარი“, № 46, 1977, გვ. 43—50; В. М. Джaparидзе, Вардцихское городище (автореферат кандидатской диссертации), Тб., 1981, გვ. 7.

⁶² ვანი II (რედ. ოთ. ლორთქიფანიძე), თბ., 1976, გვ. 26—28, სურ. 41.

⁶³ ვანი IV (რედ. ოთ. ლორთქიფანიძე), თბ., 1979, გვ. 30—33, სურ. 136, 137.

⁶⁴ გ. გამყრელიძე, ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები, თბ., 1982, გვ. 56—63, 93.

⁶⁵ იხ. Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, გვ. 266—283; მისივე, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1970, გვ. 422—444; Н. Ю. Ломоури, Возникновение древнеиберийского государства, сб. Проблемы античной культуры, Тб., 1975, გვ. 481—494- გ. მამულაია; კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ძველ ქართლში, თბ., 1979, გვ. 93—113; Ю. М. Гагошидзе, Самадло, Тб., 1979, გვ. 97—100.

⁶⁶ გ. წერეთელი, არმაზის ბილინგვა, ენიშკის მოამბე, № 13, თბ., 1943, გვ. 1—83, 47; Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, გვ. 23 — 62; გ. მამულაია, კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ძველ ქართლში, თბ., 1979.

არიან-ქართლიდან ანუ ირანის ქართლიდან⁶⁷ (მდინარე მტკვრისა და ქოროხის სათავეების ახლომასლო ტერიტორია. პეროდოტე III, 94) მოსულმა, ალექსანდრე მაკედონელის მიერ აღზევებულმა, აზომ⁶⁸ ჯერ ქართლის გეოგრაფიულ-სტრატეგიული (მდ. მტკვრისა და მდ. არაგვის შესაყარი) ცენტრი „მცხეთის ქვეყანა“ დაიმორჩილა, ხოლო შემდგომში ქართველური მოდგმის ტომებით დასახლებული სხვა მხარეებიც დაიქვემდებარა (მათ შორის ეგრისიც). აზო ერთგვარად ქართველურ ენაზე მოლაპარაკე ტომთა გამაერთიანებლად გვევლინება: „და მას მიუბოძა მცხეთა საჯდომად და საზღვარი დაუდგა მას ჰერეთი და ეგრის წყალი და სომხითი და მთაჲ ცროლისაჲ“⁶⁹.

აზოს დროინდელი ქართლის (იბერიის) ჩვენთვის საინტერესო დასავლეთი საზღვრის დასადგენად გასარკვევია, თუ დასავლეთ საქართველოს რომელ მდინარეს ეწოდებოდა „ეგრის წყალი“. ქართულ ისტორიოგრაფიაში ეგრის-წყლის მდებარეობის შესახებ გამოთქმულია რამდენიმე მოსაზრება: პირველი — რომ ეგრისწყალი არის მდ. ლალიძგა, მეორე — მდ. თხოჯი, მესამე — მდ. ერისწყალი, მეოთხე — მდ. ენგური⁷⁰. საგულისხმოა, რომ ყველა ავტორი წას დაახლოებით ერთი და იგივე რეგიონში ეძებს (მდ. ენგურიდან მდ. ლალიძგამდე). მართლაც, შესაძლოა, რომ ეგრისწყალში იგულისხმებოდეს დღევანდელი ერისწყალი⁷¹ ან ენგური⁷² ანდა მათ შუა რომელიმე სხვა მდინარე.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ზემოთ მოყვანილ ნაწყვეტში ეგრისის დასავლეთ საზღვრად ეგრისწყალია დასახლებული. აქ ნახსენები არ არის ზღვა, რომელიც აქვე ახლოა და ისეთი ბუნებრივი საზღვარია, რომ მისი აღუნიშნაობა გარკვეულ ახსნას მოითხოვს. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ავტორმა ალბათ რაიმე რეალური მიზეზი იცოდა, რის მიხედვითაც კოლხეთის ზღვისპირეთი არ შევიდა აზო-ფარნავაზის დროინდელი ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში. ამის ასახსნელად ფრიად მნიშვნელოვანია არქეოლოგიური მონაცემები, რომელთა მიხედვითაც დასავლეთ საქართველოს ძვ. წ. IV ს. მეორე ნახევრის და განსაკუთრებით ძვ. წ. III ს. ზღვის სანაპიროს და შიდა კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში აღინიშნება მკვეთრი განსხვავება⁷³.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“-ზე უფრო გვიანდელი წერილობითი წყარო „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“ აზოს სამფლობელოს დასავლეთ საზღვრად სპერის ზღვას ასახელებს⁷⁴. მას შემდეგ, რაც ფარნავაზმა კლარჯეთში გაქცეული აზო საბოლოოდ დაამარცხა, იგი უკან, ქართლში მობრუნდა და დაიწყო ადმინისტრაციული რეფორმების

67 გ. მელიქიშვილი, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965, გვ. 15—17.

68 აზოს წარმომავლობის შესახებ იხ. გ. მამულიას დასახ. ნაშრომი.

69 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I, თბ., 1963, გვ. 81.

70 საკითხის ისტორიოგრაფია დაწერილებით იხ. თ. ბერაძე, ოდიშის პოლიტიკური გეოგრაფიიდან, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, თბ., 1967, გვ. 131—183, 135—141; ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, I, თბ., 1981, გვ. 31; დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, თბ., გვ. 106—113.

71 ნ. ლომოური, ნოქალაქევი-ციხეგოჯი, ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, I, თბ., 1981, გვ. 31.

72 თ. ბერაძე, ოდიშის პოლიტიკური გეოგრაფიიდან, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, თბ., 1967, გვ. 135—141.

73 ოთ. ლორთქიფანიძე, ვანი I, თბ., 1972, გვ. 40.

74 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 19.

ჩატარება⁷⁵. ფარნავაზმა ქუჯის საერისთავოდ დაუმტკიცა ეგრის წყალსა და რიონს შუა, ზღვიდან მთამდე მდებარე ტერიტორია. აქვე აღნიშნულია, რომ ეგრისწყლის იქით ტერიტორია ზღვამდე ეგრისის საერისთავოს აღარ ეკუთვნის — „ხოლო ეგრის წყალს ქუჯემოთ დარჩა ბერძენთა, რამეთუ მკვდრთა მის ადგილისათა არა ინებეს განდგომა ბერძენთა. მაშინ ფარნავაზ მისცა დაჲ თჳსი ოვსთა მეფესა ცოლად, და მეორე დაჲ თჳსი მისცა ქუჯის ცოლად. და მისცა ქუჯის ქუეყანა ეგრის წყალსა და რიონს შუა, ზღუთგან მთამდე, რომელსა შინა არს ეგრისი და სუანეთი, და დაამტკიცა იგი ერისთავად მუნ. და მან ქუჯი აღაშენა ციხე-გოჯი“⁷⁶.

მდ. რიონის ქვემოთ და ეგრისწყლის ზემოთ ზღვის სანაპირო ეგრისს არ ეკუთვნოდა. ზღვისპირეთის მიწები ძვ. წ. IV ს. მეორე ნახევარში აწ უკვე დარბეულ-დაშლილი, ყოფილი კოლხეთის სამეფოსი იყო. საფიქრებელია, რომ ისინი ცალკეულ „ქვეყნებად“ („ქალაქ-სახელმწიფოებად?“) დაიშალნენ — „დიოსკურია-ეშერის ქვეყანა“⁷⁷, „გიენოსის ქვეყანა“⁷⁸, „ფასისის ქვეყანა“⁷⁹ და „ქობულეთ-ფიჭვნარის ქვეყანა“⁸⁰. ისინი შიდა კოლხეთისაგან ბერძნული ეთნიკური ელემენტის⁸¹ სიჭარბით გამოირჩეოდნენ. ფასისის და ქობულეთ-ფიჭვნარის „ქალაქ-ქვეყნებში“ ძირითადი მოსახლეობა ჭანური, ლაზურ-მეგრული იყო (გაიუს პლინიუსი, „ისტორია“, VI, 12; ფლავიუს არიანე, „პერიპლუსი“, 11).

აზო-ფარნავაზის ეპოქის საქართველოს ზღვისპირეთში (მდ. რიონსა და ეგრისწყალს შუა მდებარე მონაკვეთის გარდა), კოლხეთის სამეფოს დაშლის შემდეგ, საფიქრებელია, ანტიკურ ქვეყნებსა და იბერიას შორის ეთნიკურად შერეული, ბუფერული „ქალაქ-სახელმწიფოები“ წარმოიშვნენ. მათ გაჩენაში გარკვეული როლი შეასრულა კოლხურ დასახლებებში ადრე, „ბერძნული კოლონიზაციის“ შედეგად წარმოქმნილმა სავაჭრო ემპორიონებმა⁸², ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა ქ. ფასისის შესახებ ჰერაკლიდეს ცნობა ფასისის სახელმწიფო წყობის (პოლიტიის) შესახებ. ჰერაკლიდეს შესახებ მეცნიერებაში განსხვავებული მოსაზრებებია გამოთქმული. ზოგი მას ძვ. წ. IV ს., ხოლო ზოგი ძვ. წ. II ს. ავტორად მიიჩნევს⁸³. სპეციალისტ წყაროთმცოდნეებს.

⁷⁵ იქვე, გვ. 23—24.

⁷⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 24.

⁷⁷ М. М. Трапш, Труды, II, Сухуми, 1969; Г. К. Шамба, Эшерское гордище, Тб., 1980.

⁷⁸ Д. Д. Качаравა, Город Гиенос в античную эпоху (автореферат кандидатской диссертации). Тб., 1972.

⁷⁹ მ. ბერძნიშვილი, ქალაქ ფასისის ისტორიისათვის, თბ., 1969; თ. მიქელაძე, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება რიონის ქვემო წელზე, თბ., 1978.

⁸⁰ ა. კახიძე, საქართველოს ზღვისპირეთის ანტიკური ქალაქები, თბ., 1971.

⁸¹ შავიზღვისპირეთის ძველი ისტ. პრობლემებისადმი მიძღვნილი სიმპოზიუმის მასალები (რედ. ოთ. ლორთქიფანიძე), თბ., 1979, გვ. 187—339; 1981, გვ. 292—341; 1962 (თეზისები) გვ. 97; ა. კახიძე, აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ანტიკური ძეგლები (ფიჭვნარის ბერძნული სამაროვანი), ბათუმი, 1975.

⁸² კოლონიზაციის შესახებ იხ. Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, გვ. 251—265, 301, ნ. ლომოური, კოლხეთის სანაპიროს ბერძნული კოლონიზაცია, თბ., 1962; მ. ინაძე, აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაცია, თბ., 1982; შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიის პრობლემებისადმი მიძღვნილი საკავშირო სიმპოზიუმის მასალები (რედ. ოთ. ლორთქიფანიძე), თბ., I, 1979, გვ. 187—255; II, 1981, გვ. 292—314.

⁸³ H. Lucas, Zu Herakleides Lembos, „Hermes“, 1940, № 75, გვ. 234.

მიიჩნიათ, რომ „პოლიტიკების“ დამუშავების თარიღი ძვ. წ. IV საუკუნის შემდგომ პერიოდს უნდა ასახავდეს⁸⁴, შესაბამისად, იმ დროს, როცა კოლხეთის სამეფოს დაშლის შემდეგ ზღვის სანაპიროზე საგულვებელია „ქალაქ-სახელმწიფოს“ მსგავსი ერთეულები. შესაძლოა, რომ სწორედ ასეთი ქალაქ-სახელმწიფოების „ბასილევები“ იყვნენ აკი და მელაბე. აკის სახელიანი მონეტა სულ ორია ჭერჭერობით ნაპოვნი. აქედან ერთი ქ. ტრაპიზონთან ზღვის სანაპიროზე (დღევანდელ თურქეთში), ხოლო მეორე სოფ. კინჩხაში (წულუჯიძის რაიონი). მათი თარიღია ძვ. წ. III ს. 1977 წელს ვანში გათხრილ რამდენიმე ადგილობრივ (resp. არა უცხოური, დასავლეთ საქართველო), ძვ. წ. III ს. კრამიტზე აღმოჩნდა „ბასილევს“ მელაბეს სახელიანი დამლები⁸⁵.

ტერიტორია მდ. რიონიდან ეგრისწყლამდე და ზღვიდან მთამდე ეგრისის საერისთავოს ეკუთვნოდა. ფარნავაზ მეფის სიძემ, ეგრის-სვანეთის ერისთავმა სტრატეგიულად მოხერხებული მდ. ტეხურის შუა წელზე ააგო ციხე-გოჯი⁸⁶. წერილობითი და უახლესი არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით ციხე-გოჯი დამაჯერებლადაა გაიგივებული მდ. ტეხურას მარცხენა ნაპირზე მდებარე ნოქალაქევთან⁸⁷. სოფ. ნოქალაქევის ნაქალაქარის შიდა ციხეში მიკვლეულია ფარნავაზის დროინდელი კულტურული ფენა (კრამიტები, პირამიდისებური საწაფები, ადგილობრივი ამფორის ვარდულიანი ძირები და სხვ.)⁸⁸ და გალავნის გადღმა გათხრილი სამარხები (ქვევრსამარხები და ორმოსამარხები)⁸⁹. ციხე-გოჯი, ერთი მხრივ სამდინარო გზით უკავშირდებოდა მდ. რიონს (ძირითად სატრანსპორტო მაგისტრალს)⁹⁰, ხოლო მეორე მხრივ ეგრისის ქედის იქით სვანეთსაც აკონტროლებდა (მდ. ენგურის და მ. ცხენისწყლის აუღლებით).

გოჯის ციხის გარდა, დასავლეთ საქართველოში ლეონტი მროველს ნახსენები აქვს შორაპნის და ღიმნის ციხეები: „ერთი გაგზავნა მარგვს ერისთავად, და მისცა მცირით მთითგან, რომელ არს ლიხი, ვიდრე ზღუ/რ/ადმდე /ეგრისისა/, რიონს ზემოთ. და ამანვე ფარნავაზ აღაშენა ორნი ციხენი, შორაპანი და ღიმნა“⁹¹.

შორაპანი თანამედროვე დაბა შორაპნის ციხესთან, ხოლო ღიმნი სოფ.

⁸⁴ დაწერილებით იხ. თ. ყაუხჩიშვილი, პერაკლიდე და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ, „აღმოსავლური ფილოლოგია“, I, თბ., 1969, გვ. 189—190.

⁸⁵ კრამიტის ადგილობრივობა განსაზღვრა და პეტროგრაფიული ანალიზი ჩაატარა კრამიტოლოგმა დ. ახვლედიანმა.

⁸⁶ ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ. 24.

⁸⁷ ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, I, თბ., 1981, გვ. 30—40, 67, 180—181 და იქ დასახ. ლიტ.

⁸⁸ გ. გრიგოლია, გ. ფხაკაძე, მ. ბარამიძე, გ. ლორთქიფანიძე, დასავლეთ საქართველოს სამიგბო-არქეოლოგიური ექსპედიციის 1966 წ. მუშაობის შედეგები, მასალები საქ. და კავკ. არქეოლოგიისათვის, V, თბ., 1973, გვ. 17—38, 36.

⁸⁹ Г. О. Гвинчидзе, Нововыявленный некрополь древней столицы Западной Грузии Цихе-годжи-Археополиса, Тб., 1978; ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, I, თბ., 1981, გვ. 150—183.

⁹⁰ ით. ლორთქიფანიძე, ანტიკურ ხანაში ინდოეთიდან შავი ზღვისაკენ მომავალი სატრანზიტო-საევაკო გზის შესახებ, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, XIX, 1957, № 3, გვ. 377—384.

⁹¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 24.

⁹² გ. ცქიტიშვილი, ანტიკური ხანის შორაპნის საერისთავოს საკითხისათვის, საქ. გეოგრაფიის კრებული, II, თბ., 1964, გვ. 71—106.

ზედა დიშის ნაციხართან არის გაიგივებული⁹². ჯერჯერობით ამ პუნქტებში ფარნავაზის დროინდელი (ძვ. წ. III ს.) კულტურული ფენები არ არის დადასტურებული. „ქართლის ცხოვრების“ ზემოთ ხსენებულ ნაწყვეტში სიტყვები ზღუ/რ/ადმდე და /ეგრისისა/ ახალი ჩამატებულია⁹³. ხოლო თუ ტექსტს პირვანდელ მდგომარეობას დაუბრუნებთ, მაშინ წაიკითხება: „ვიდრე ზღუადმდე⁹⁴, რიონს ზემოთ“. აქედან ჩანს, რომ ტექსტში მთლად საზღვარზე არ უნდა იყოს საუბარი; ანდა შესაძლოა ლეონტი მროველი შედარებით გვიანდელ (არა ფარნავაზის დროინდელ) სიტუაციას გადმოგვცემს. ეს კი უცხოური წერილობითი წყაროებით (სტრაბონი, XI, III, 4; პროკოპი კესარიელი BP II, 29) და არქეოლოგიური მონაცემებით დასტურდება.

ამრიგად, აზო-ფარნავაზის პერიოდის კოლხეთი, ზოგიერთი ზღვისპირა მონაკვეთის გარდა, ქართლის სამეფოში ეგრის-სვანეთის საერისთავოს სახით იყო გაერთიანებული. ასეთი მდგომარეობა გავრცელდა დაახლოებით ძვ. წ. II—I სს. მიჯნამდე, ვიდრე კოლხეთის გარკვეული ნაწილი მითრიდატე VI ეგპატორის სამეფოში არ მოექცა.

Г. А. ГАМКРЕЛИДЗЕ

К ИСТОРИИ КОЛХИДЫ ВРЕМЕН АЗО-ФАРНАВАЗА

Резюме

В статье на основании древнегрузинских и иноземных письменных и археологических источников утверждается, что в эпоху Азо-Фарнаваза основная часть Колхиды входила в состав Картлийского (Иберийского) царства под названием эгро-сванского эриставства («княжества»).

Археологическое изучение Колхиды показывает, что со второй половины IV в. до н. э. наблюдаются различия в материальной культуре приморской полосы и внутренней Колхиды; на это указывает распространение в последней (внутренней Колхиде) нового обряда погребения (т. н. кувшинные погребения) и росписной керамики. С конца IV в. до н. э. и в III в. до н. э. иберийское влияние наблюдается также в распространении новых форм керамики и архитектуры.

В Колхиде второй половины IV в. до н. э. по археологическим данным отмечаются разрушения (Вани, Саирхе, Модинахе, Гиоргбианебис гора, Мтисдзири и др.). Мы склонны предполагать, что это вызвано военными действиями между Азо и Фарнавазом, отраженными в древнегрузинских исторических источниках («Обращение Грузии», «История царей»).

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრმა

⁹³ ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1948, გვ. 47.

⁹⁴ ქართლის ცხოვრების იმავე გვერდზე (გვ. 24) აღნიშნულია „არსიანიდან ზღუადმდე“, ხოლო 35 გვ-ზე „რამეთუ მოგუეცა საზღვარად მეფისა“. ასე რომ, განსხვავება /უ/ და /ვ/-შია.

ნუგზარ ბარ-მაანოვი

ირანის სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა XIX საუკუნეში

(მოკლე მიმოხილვა)

ხანგრძლივმა შინაფეოდალურმა ომმა, რომელმაც XVIII საუკუნის მიწურულში მთელი ირანი მოიცვა, საბოლოო გამარჯვება ყაჯართა ტომს არგუნა — მისმა ბელადმა ალა მაჰმად-ხანმა ცეცხლითა და მახვილით გააერთიანა დაქსაქსული ირანი და საფუძველი ჩაუყარა ახალ სამეფო დინასტიას, რომლის ბატონობის უღელიც ირანმა საუკუნეზე მეტ ხანს ატარა.

ყაჯართა დინასტიის დამკვიდრებამ ვერაფერი სასიკეთო მოუტანა ირანს. ირანელი ავტორის აბდოლლა ამირ თაჰმასპის აზრით, ყაჯართა ბატონობის ასორმოცდაათი წელი ირანის ისტორიისათვის დაკარგულად შეიძლება ჩაითვალოს, რამეთუ იგი ირანის დაცემისა და დაკნინების მოწმე იყო¹. მართლაც, მთელი XIX ს-ის მანძილზე ირანი წარმოადგენდა ჩამორჩენილ აგრარულ ქვეყანას, სადაც გაბატონებული იყო ფეოდალური და ნახევრადფეოდალური საწარმოო ურთიერთობანი. მოსახლეობის უმრავლესობას სოფლების მკვიდრი, ძირითადად გლეხები (მთელი მოსახლეობის ნახევარზე მეტი), და მომთაბარენი (დაახლოებით ერთი მესამედი) შეადგენდნენ. მოსახლეობის მეხუთედი ნაწილი კი ქალაქებში ცხოვრობდა².

ამგვარად, ირანის მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი მიწასთან იყო დაკავშირებული.

ირანში მიწის უზენაეს მფლობელად შარიათის კანონებისა და ყურანის მიხედვით იურიდიულად სახელმწიფო ითვლებოდა, რომელსაც შაჰი განასახიერებდა, ფაქტობრივად კი მიწა ირანის ფეოდალური საზოგადოების სხვადასხვა ფენის მუდმივ თუ დროებით მფლობელობაში იმყოფებოდა.

XIX ს-ის ირანში მიწათმფლობელობის ძირითადი შუასაუკუნეობრივი კატეგორიები არსებობდა:

1. სახელმწიფო მიწები — ხალესე (მასში შედიოდა შაჰის საგვარეულოს მიწები); 2. სასულიერო დაწესებულებათა მიწები — ვაყფი; 3. მომთაბარე ტომების სამფლობელო მიწები — ილათი; 4. კერძომესაკუთრული მიწები — მოლქი ანუ არბაბი; 5. სათემო მიწები — ომუმი; 6. წვრილ მიწათმფლობელთა მიწები — ხორდემალექი.

ზემოთ ჩამოთვლილი მიწათმფლობელობის კატეგორიებიდან მიწის საერთო ფონდში ყველაზე დიდი ადგილი სახელმწიფო მიწებს ეკავა. რადგანაც ცენტრალური ხელისუფლების ძლიერება დიდად იყო დამოკიდებული სახელმწიფო მიწების სიდიდეზე და დოვლათიანობაზე, ამიტომ ყაჯართა დინასტიამ, თავისი წინამორბედი დინასტიების მაგალითის მიხედვით, მოახდინა

¹ عبد الله امير طهماسب، تاريخ شاهنشاهی اعلىحضرت رضا شاه پهلوی، تهران .
۱۳۰۵، ص. ۲.

² М. С. Иванов, Бабидские восстания в Иране, М., 1939, стр. 30.

ურჩი ფეოდალების მფლობელობაში არსებული მიწების ექსპროპრიაცია. აღა-მაჰმად-ხანის და ფათალი-შაჰის (1798—1834 წწ.) მმართველობის დროს ძლიერ გაიზარდა სახელმწიფო მიწების ანუ ხალესეს ფართობი³. იმისათვის, რომ ქვეყანაში მყარი სოციალური საფუძველი ჰქონოდათ, ყაჯარებმა დაიწყეს სახელმწიფო მიწების გაცემა სამხედრო და სამოქალაქო მოხელეებზე სამსახურის სანაცვლოდ დროებით ან მემკვიდრეობით მფლობელობაში. მაგალითად, ირან-რუსეთის პირველი ომის (1804—1813 წწ.) დროს, როდესაც აზერბაიჯანის გამგებელმა, ტახტის მემკვიდრე აბას-მირზამ სარბაზების რეგულარული ქვეითი ჯარი შექმნა, მასში მომსახურე ჯარისკაცებს, როგორც სერ ჯონ მალკოლმი გადმოგვცემს, „დამატებით წახალისებად გვირგვინის მიწები ეწყალობათ უფრო შეღავათიანი პირობით, ვიდრე ისინი ნებისმიერ სხვა მოიჯარეს ეძლევა“⁴.

თუ XIX ს-ის პირველ მეოთხედში ადგილი ჰქონდა სახელმწიფო მიწების ფართობის მატებას, მოჰამად-შაჰის (1834—1848 წწ.) და ნასერ ედ-დინ-შაჰის (1848—1896 წწ.) მმართველობის ხანაში კერძომესაკუთრული მიწების არაერთგზისი კონფისკაციის მიუხედავად არ გაზარდილა სახელმწიფო მიწის ფონდი, პირიქით, გარკვეულ პერიოდებში იგი მნიშვნელოვნად მცირდებოდა. განსაკუთრებით კატასტროფულად შემცირდა სახელმწიფო მიწების ფართობი მოზათარ ედ-დინის დროს, როდესაც ხაზინის შევსების მიზნით დაიწყო სახელმწიფო მიწების განიაგება. XX ს-ის დამდეგისათვის ხალესე, რუსეთის გენერალური შტაბის პოდპოლკოვნიკის ლ. ტიგრანოვის ცნობით, სრული მოსპობის საფრთხის წინაშე იდგა, ხოლო აზერბაიჯანში, გილანსა და თუნოქაბუნში სახელმწიფო მიწები თითქმის არ არსებობდა⁵.

მიწის მნიშვნელოვანი ნაწილი სასულიერო დაწესებულებათა მფლობელობაში იყო. თუ XIX ს-ის პირველ მეოთხედში მიმდინარეობდა ვაყფების კონფისკაცია სახელმწიფოს სასარგებლოდ, რის შედეგადაც შემცირდა მათი ფართობი, მომდევნო ხანაში შეიმჩნევა მათი ზრდა. ვაყფები შეწირულობათა ხარჯზე იზრდებოდა. ხშირი იყო შემთხვევა, როდესაც ესა თუ ის ხანი-ფეოდალი, რომელსაც მიწის კონფისკაცია ემუქრებოდა, თავის მიწას სასულიერო დაწესებულებას უანდერებდა იმ პირობით, თუ მიწიდან მიღებული შემოსავლის გარკვეული ნაწილი მას მიეცემოდა. XIX ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში კვლავ დაიწყო ვაყფების შემცირება, რაშიც „დიდი წვლილი“ თავად ისლამის მსახურთ მიუძღოდათ, რომლებმაც მასში პირადი გამდიდრების უშრეტე წყარო გამოიყენეს. თუმცა შარიათი კრძალავდა ვაყფის გაყიდვას, სასულიერო პირები სხვადასხვა გზით მაინც ახერხებდნენ მათ გაყიდვას⁶.

საუკუნეთა მანძილზე ირანში მოსახლე მომთაბარე და ნახევრადმომთაბარე ტომებს მიწების დიდი ფართობი ეკავათ. არც XIX საუკუნე წარმოადგენდა ამ მხრივ გამონაკლისს. ეს მიწები (ილათი) უმეტეს შემთხვევაში ფაქტობრივად ტომის ბელადთა გამგებლობაში იყო მოქცეული და მოიცავდა არა მარტო საძოვრებს, არამედ სახნავ-სათეს მიწებსა და ბალ-ვენახებსაც. ტო-

³ М. С. Иванов, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 32.

⁴ J. Malcolm, *The History of Persia from the most early period to the present time*, vol. II, London, 1815, გვ. 500.

⁵ Л. Ф. Тигранов, *Из общественно-экономических отношений в Персии*, Тифлис, 1905, გვ. 7.

⁶ Л. Ф. Тигранов, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 78.

მის საერთო სარგებლობაში არსებული მიწებისაგან განსხვავებით, პირადად ტომის ბელადებს შაჰისაგან ნაწყალობევი ჰქონდათ მიწები თიულად ან სო-იურღალად⁷.

XIX ს-ის მეორე ნახევრამდე არც თუ ისე დიდი იყო კერძომეწამულური მიწების — მოლქის ანუ არბაბის ფართობი. მაგრამ XIX ს-ის შუა ხანებიდან შეიმჩნევა მოლქის ფართობის ზრდა, რაც განსაკუთრებით ჩქარდება ამავე საუკუნის 80-იანი წლებიდან, როდესაც ირანში სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარების შედეგად დაიწყო ფეოდალურ ურთიერთობათა რღვევის პროცესი. ფეოდალებმა იწყეს თავიანთი მიწების გაყიდვა. მიწებს იძენდნენ საზოგადოების სხვადასხვა სოციალური ჯგუფისა თუ წოდების წარმომადგენლები: ვაჭრები, წარჩინებულნი, სასულიერო პირები და სახელმწიფო მოხელეები, ანუ ისინი, რომელთა ხელშიც თავმოყრილი იყო ფულადი კაპიტალი. XIX—XX ს-ის მიჯნაზე მოლქი მიწათმფლობელობის ერთ-ერთ წამყვან კატეგორიად იქცა⁸.

სასოფლო თემის მიწები — ომუმი, რომლებიც ყაჯართა მმართველობის პირველ ხანებში მიწის მნიშვნელოვან ფონდს ქმნიდა, XIX ს-ის მანძილზე ძალზე შემცირდა. XIX ს-ის დამლევს, როდესაც ქვეყანაში სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარებასთან ერთად გაიზარდა მიწის ფასიც, დაიწყო სათემო მიწების დატაცება. იმ ხანებში (XIX ს-ის 80-იან წლებში) ირანში ნამყოფი უცხოელი მოგზაურები (მაგალითად, ე. რეკლიუ, ლეტურნო) აღნიშნავდნენ, რომ სასოფლო თემს შენარჩუნებული ჰქონდა მხოლოდ ადმინისტრაციული ორგანიზაცია, რასაც ცენტრალური ხელისუფლება გადასახადების ასაკრფად და წყლის გასანაწილებლად იყენებდა⁹.

მიწათმფლობელობის არც თუ ისე მნიშვნელოვან კატეგორიას წარმოადგენდა წვრილმესაკუთრული მიწები, ანუ ხორდემალექი. ეს მიწები თავისი საწარმოო-სამეურნეო მნიშვნელობით ვერ შეედრებოდა მემამულურ მიწებს. XIX ს-ის დამლევსათვის ხორდემალექის ფართობი საგრძნობლად შემცირდა.

მიწათმფლობელობის ზემოთ ჩამოთვლილი კატეგორიები ერთმანეთისაგან მხოლოდ მიწის ფლობის პირობებით და უფლებებით განსხვავდებოდნენ. ვინც არ უნდა ყოფილიყო მიწის მფლობელი — შაჰი, ფეოდალი, სასულიერო დაწესებულება თუ მემამულე, თითოეული მათგანი მათს მიწებზე მსხდარი გლეხების ექსპლუატატორი იყო. ამ სხვადასხვა ჯურის მიწათმფლობელებსა და გლეხებს შორის ურთიერთობა შუასაუკუნეობრივ, მოსაღლის განაწილების ხუთწევრიან, სისტემაზე იყო დაფუძნებული: მიწა, წყალი, თესლი, შრომის იარაღები და მუშახელი. უნდა აღინიშნოს, რომ თუმცა საზიარო იჯარა მთელს ირანში იყო გავრცელებული, მაგრამ არ არსებობდა მისი დანაწილებული, ერთიანი ნორმები¹⁰. ხშირ შემთხვევაში გლეხი, რომელსაც არ

⁷ И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—XIX вв., Л., 1949, гл. 81.

⁸ იხ. მაგალითად, Л. С. Фришман, Изменения в аграрных отношениях Ирана в конце XIX — начале XX вв. — Казахский государственный университет им. С. М. Кирова, «Ученые записки», т. XXXIX /20/, серия историческая, вып. 5/1/, Алма-Ата, 1959, гл. 85—87.

⁹ გ. ჭიკაშვილი, ირანის სოფელი XIX—XX საუკუნეთა მიჯნაზე, სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 73, 1959, გვ. 196.

¹⁰ იქვე, გვ. 202.

გააჩნდა წარმოების საშუალებანი, იძულებული იყო ფეოდალისთვის მოსავლის ოთხი მეხუთედი მიეცა. გლეხს დაკისრებული ჰქონდა სხვადასხვა სახის გადასახადები და ვალდებულებანი, რომლებიც წელში წყვეტდნენ მას.

ყაჯარმა მმართველებმა უცვლელად დატოვეს ნადირ-შაჰისა და ქერიმ-ხან ზენდის დროინდელი საგადასახადო სისტემა. ნადირ-შაჰის მიერ შედგენილ საგადასახადო კადასტრი „დავთარე როქბეიე ნადერი“ საფუძვლად დაედო მომდევნო ხანებში შედგენილ ყველა საკადასტრო აღწერას, რომლებიც ძალაში დარჩა XX ს-ის თითქმის პირველ ათწლეულამდე.

გადასახადებს საგადასახადო სიების მიხედვით კრებდნენ. ყოველ სოფელს განსაზღვრული ჰქონდა გადასახადების ოდენობა. მიუხედავად იმისა, რომ დროთა განმავლობაში იცვლებოდა ამა თუ იმ რაიონის ეკონომიკური მდგომარეობა, საგადასახადო სიები მაინც უცვლელი რჩებოდა. ამდენად, საგადასახადო კადასტრი ძველდებოდა და აღარ ასახავდა რეალურ ვითარებას. ყველა ეს სია ძირითადად XIX ს-ის პირველ მესამედში იყო შედგენილი და მას შემდეგ აღარ შეცვლილა. მაგალითად, აზერბაიჯანის საგადასახადო კადასტრი უკანასკნელად XIX ს-ის 30-იან წლებში შეადგინეს¹².

XIX ს-ის დამდეგს, ჯ. მორიერის მიხედვით, ირანში სამი ძირითადი გადასახადი არსებობდა, სახელდობრ, მალიათი, სადერი და ფიშქეში¹³.

მალიათი იყო უმთავრესი საადგილმამულო გადასახადი, რომელიც მოსავლის გარკვეულ წილს გულისხმობდა. იმისდა მიხედვით, თუ ვის ეკუთვნოდა სოფელი, ეს გადასახადი ან მთლიანად სახელმწიფოს, ანუ დივანის სასარგებლოდ გაიღებოდა, ან მიწათმფლობელისა იყო ან მათ შორის ნაწილდებოდა. მალიათის ოდენობა არ იყო ყველგან ერთნაირი. იგი უმთავრესად ნატურალური გადასახადი იყო, რომლის სტატიებს ხორბალი, ქერი, ბრინჯი, ბამბა, აბრეშუმი და მიწათმოქმედების სხვა პროდუქტები შეადგენდა¹⁴. თუ XIX ს-ის დამდეგს მალიათი მიწაზე გადასახადს ნიშნავდა, საუკუნის დასასრულს იგი, საერთოდ, კანონიერ სახელმწიფო შემოსავალს ნიშნავს. ასე მაგალითად, ლორდი კერზონი ირანის წლიურ სახელმწიფო შემოსავალს ორ ნაწილად ყოფდა: მალიათად ანუ მუდმივ შემოსავლად და სურსათად ანუ არაკანონიერ შემოსავლად. ამდენად, XIX ს-ის დამდეგს მალიათი ზოგადად კანონიერ გადასახადებს აღნიშნავდა და გულისხმობდა არა მარტო მიწაზე, არამედ ხელოსნობასა და ვაჭრობაზე დადებულ გადასახადებსაც. ქართველი აღმოსავლეთმცოდნე-ისტორიკოსი გ. ჭიბაშვილი, რომელმაც შეისწავლა ირანული სოფლის მდგომარეობა XIX—XX სს. მიჯნაზე, იმ პერიოდის მალიათს სახელმწიფო გადასახადს უწოდებს¹⁵. ირანის სხვადასხვა რაიონში გადასახადის აკრეფის განსხვავებული წესები არსებობდა. ყველაზე გავრცელებული სახე იყო გადასახადის აკრეფა ხუთწევრიანი ფორმულის გათვალისწინებით. არსებობდა გადასახადების აკრეფის სხვა ხერხებიც. ასე მაგალითად, ზორა-

¹¹ М. Р. Арунова и К. З. Ашрафян, Государство Надир-шаха Афшара, М., 1958, გვ. 72.

¹² Л. Ф. Тигранов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 27.

¹³ J. Morier, A Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor to Constantinople in the Years 1808, and 1809, London, 1812, გვ. 236—237.

¹⁴ И. П. Петрушевский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 266.

¹⁵ გ. ჭიბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 205.

სანში, პერსი საიქსის გადმოცემით, მიწაზე შეწერილი გადასახადის აკრეფა გუთნის რაოდენობის მიხედვით ხდებოდა, ანუ სამი გუთნიდან ერთი გუთანი სახელმწიფოს წილი იყო¹⁶. მიწის გადასახადს ნატურით ან ფულად იხდიდნენ. ჯ. მორიერი აღნიშნავდა, რომ ნატურით იხდიდნენ ხორბალს, ქერს, აბრეშუმს, თამბაქოს, ინდიგოს, ხოლო ფულად — ბოსტნეულზე, ზღზე და მიწის შედარებით ნაკლები მნიშვნელობის მქონე პროდუქტებზე შეწერილ გადასახადს¹⁷.

სახელმწიფო შემოსავლის მნიშვნელოვანი წყარო იყო სულადობრივი (სარანე) ან საკომლო (ხანევარი) გადასახადი, რომელსაც გლეხი იხდიდა. გადასახადის ოდენობა დამოკიდებული იყო რაიათის ოჯახურ მდგომარეობაზე და მის ასაკზე. ამ გადასახადისაგან განთავისუფლებული იყვნენ კულტის მსახურნი და ქალაქის მოსახლეობა¹⁸.

უმთავრესად მომთაბარენი იხდიდნენ საქონელზე შეწერილ გადასახადს, რომელიც შუა საუკუნეების ირანში სხვადასხვა სახელწოდებით იყო ცნობილი: ყუფჩური, ქოდავი, ჩობან-ბეგი. XIX ს-ში ამ გადასახადს სარგელე (ფარა) ეწოდებოდა¹⁹. თითო სულ პირუტყვზე დაწესებული იყო ფულადი გადასახადი²⁰.

კანონიერი გადასახადების რიგს განეკუთვნებოდა ფიშქეში²¹. ფიშქეშიად შეიძლება მიერთებულიყო ძვირფასი ქვები, ნატიფი ქსოვილები, კარგი ხელოსნური ნაწარმი, ცხენები და ნაღდი ფული. ფიშქეშს აძლევდა გლეხი მიწათმფლობელს, დაბალი თანამდებობის პირი მაღალს, დიდმოხელენი, პროვინციის გამგებელნი — შაჰს. ფიშქეში, ჩვეულებრივ, ნავრუზობის დროს მიერთებოდა ხოლმე. ყველაზე ძვირფასი ფიშქეში შაჰის კარზე იყრიდა თავს. მაგალითად, მაკდონალდ კინეირის გადმოცემით, რომელმაც ირანში XIX ს-ის 10-იან წლებში იმოგზაურა, ერთი წლის განმავლობაში შაჰის ხაზინაში შესულმა ფიშქეშმა უზარმაზარი თანხა — 943 ათასი თუმანი შეადგინა²².

კანონიერი გადასახადების გარდა, რაიათებზე შეწერილი იყო არაკანონიერი გადასახადებიც, რომლებიც სადერის სახელწოდებითაა ცნობილი. „სადერი. — წერს ჯ. მორიერი, — არის არაკანონიერი გადასახადი; იგი ყველაზე მძიმეა რაიათისათვის. სადერი გულისხმობს ყოველგვარ გამოძალავს. იგი გლეხის მდგომარეობას ძალზე მერყევს ხდის“²³. სადერი ექსტრაორდინარული გადასახადების მთელი წყება იყო. სადერის ანუ ავარიზის²⁴ ოდენობა არ იყო დადგენილი, რაც ძალზე ამძიმებდა გლეხკაცის მდგომარეობას.

გადასახადების გარდა გლეხს დაქირებული ჰქონდა მთელი რიგი მოვალეობა-ვალდებულებანი. ვალდებულებებიდან, უპირველეს ყოვლისა, უნ-

¹⁶ P. Sykes, A History of Persia, vol. II, London, 1915, გვ. 493.

¹⁷ J. Morier, დასახ. ნაშრომი, გვ. 236.

¹⁸ Л. Ф. Тигранов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 38.

¹⁹ გ. ჯიკაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 207.

²⁰ Л. Ф. Тигранов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 39.

²¹ ფიშქეშის შესახებ იხ. კ. კუცია, სეფიანთა ირანის ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება (ვაქრობა, საქალაქო გადასახადები), თბ., 1966, გვ. 70.

²² G. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. II, London, გვ. 4798.

²³ J. Morier, დასახ. ნაშრომი, გვ. 237.

²⁴ სადერი და ე. წ. ავარიზი, რომელიც ასევე არაკანონიერი გადასახადების ჯგუფს ეწოდებოდა, ერთმანეთს სწრაფი ცნებები იყო. იხ. Л. Ф. Тигранов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43—44.

და აღინიშნოს ბეგარა, რომელიც ირანში ჯერ კიდევ სასანურ ხანაში არსებობდა. ბეგარა უმთავრესად სახელმწიფოს მიერ რაიათის ექსპლუატაციის ერთ-ერთი ფორმა იყო. იგი გულისხმობდა რაიათების მიერ სახელმწიფოს სასარგებლოდ ქალაქის ირგვლივ დამკველი კედლების შემოვლებას, ციხესიმაგრეებისა და სასახლეების აგებას, გზების გაყვანას, სამშენებლო მასალის მიზიდვას და ა. შ. ბეგარაშივე იგულისხმებოდა ის საველე სამუშაოები, რასაც გლეხები მიწათმფლობელთან ასრულებდნენ²⁵. XIX ს-ის მიწურულისათვის ირანში ბეგარის ერთ-ერთი გავრცელებული სახე იყო ბარქიარდა. გლეხები ვალდებული იყვნენ თავიანთი საზიდი საშუალებებით მემამულის ბელლებში გადაეტანათ არა მარტო მემამულის წილი პროდუქტები, არამედ მემამულის ყანებსა და ველმინდვრებში მოწეული მარცვლეულისა და სხვა ნათესების მოსავალიც²⁶. XIX ს-ის დასასრულისათვის ირანის ბევრ პროვინციაში გლეხებზე ბეგარის შეწერის უფლება სახელმწიფოს ხელიდან მულქადარ-მემამულის ხელში გადავიდა²⁷.

მიწათმოქმედებასა და მეცხოველეობასთან ერთად ირანში ფართოდ იყო გავრცელებული შინამრეწველობა. როგორც ცნობილია, შინამრეწველობის მთავარი მიზანია საკუთარი თავის, ოჯახისა თუ სოფლის უზრუნველყოფა საწარმოო პროდუქტით. ირანულ სოფელში შინამრეწველობის დარგებიდან ყველაზე განვითარებული იყო მეხალიჩეობა, მეთუნეობა, მკედლობა და სხვ. მათ შორის წამყვან ადგილი მეხალიჩეობას ეკავა, რომელიც ხშირ შემთხვევაში სასაქონლო ხასიათს ატარებდა. XIX ს-ის 40-იანი წლების დამდეგს საფრანგეთის სამხედრო მისიის წევრი ჟ. ფერიე წერდა: „ქერმანშაჰული ხალიჩები მანუფაქტურაა, რომელიც ბევრს მატებს პროვინციის სიმდიდრეს... ეს ხალიჩები სოფლებში და მომთაბარე ტომების კარებში უმთავრესად ქალებისა და ბავშვების ხელით მზადდება“²⁸.

ძალზე დიდი იყო ქალაქური ხელოსნობის ხვედრითი წონა ქვეყნის ეკონომიკაში. ხელოსნები გაერთიანებული იყვნენ ამქრებში დარგების მიხედვით. ხელოსნობის პროდუქტს მარტო ადგილობრივი ბაზრის მოთხოვნილებებისათვის როდი აწარმოებდნენ, ხშირად იგი სხვა პროვინციებში და ზოგჯერ უცხო ქვეყნებშიც კი გაჰქონდათ. ქალაქურმა ხელოსნობამ, რომელიც აკმაყოფილებდა თავისი ნაწარმით ქვეყნის საშინაო მოთხოვნილებებს, უცხოური, გაცილებით იაფი, სამრეწველო პროდუქციის მოძალების შედეგად დაცემა იწყო,

XIX ს-ის ირანში მანუფაქტურის გავრცელებულ სახეს წარმოადგენდა ე. წ. გაფანტული მანუფაქტურა, ანუ ისეთი სახის მანუფაქტურა, რომელიც ითვალისწინებდა სამუშაოს სახლებში დარიგებას. იშვიათ შემთხვევაში ვხვდებით ცენტრალიზებულ მანუფაქტურას²⁹. ცენტრალიზებულ მანუფაქტურაში უმთავრესად ქსოვილებსა და ხალიჩებს ამზადებდნენ. ამ ტიპის მანუფაქტურას უნდა მიეკუთვნოს აგრეთვე იარაღ-საჭურვლის საწარმოები, რომლებიც

²⁵ И. П. Петрушевский, *Дасახ. ნაშრომი*, გვ. 284.

²⁶ Л. Ф. Тигранов, *Дасახ. ნაშრომი*, გვ. 44.

²⁷ იქვე, გვ. 45.

²⁸ J. P. Ferrier, *Caravan Journeys and Wanderings in Persia, Afghanistan, Turkistan, and Beloochistan*, London, 1856, გვ. 26.

²⁹ Р. А. Сеидов, *Иранская буржуазия в конце XIX начале XX вв. (начальный этап формирования)*, М., 1974, გვ. 110.

ირანის ზოგიერთ მსხვილ ქალაქში არსებობდნენ³⁰. რაც შეეხება მრეწველობას, მისი განვითარებისათვის XIX ს-ის ირანში არ არსებობდა ობიექტური პირობები — ქვეყანაში ფეოდალიზმის ბატონობა და კაპიტალისტური ქვეყნების ეკონომიკური ექსპანსია ჩანასახშივე სპობდა ეროვნული მრეწველობის შექმნის ცდებს და თუ მაინც ხერხდებოდა სამრეწველო საწარმოების შექმნა, მათი უმრავლესობა სამრეწველო ნედლეულის გადამუშავებით იფარგლებოდა.

ირანის ეკონომიკურ ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა საშინაო ვაჭრობას. მას ძირითადად წვრილი და საშუალო მუსლიმანი ვაჭრები მისდევდნენ. უნდა აღინიშნოს, რომ საშინაო ვაჭრობის განვითარების მიუხედავად, ქვეყანაში ჯერ კიდევ არ არსებობდა ერთიანი, ეროვნული საშინაო ბაზარი. ასეთი ბაზრის შექმნას კი ხელს უშლიდა ქვეყნის შიგნით არსებული არასტაბილური პოლიტიკური ვითარება, ცალკეულ პროვინციებს შორის მჭიდრო ეკონომიკური კავშირის უქონლობა, გზების უვარგისობა და ა. შ. ვაჭრობის განვითარებას აფერხებდა ისიც, რომ არ არსებობდა ვაჭრის პიროვნებისა და, მასთან ერთად, მისი ქონების დაცვის იურიდიული გარანტია. ხშირი იყო შემთხვევა, როდესაც პროვინციის გამგებლები ძარცვისაგან დაცვის ნაცვლად თვითონ ხელყოფდნენ ვაჭრის ქონებას. ქვეყნის ცალკეულ მხარეში საშინაო ბაჟებისა და ზომა-წონის განსხვავებული სისტემების არსებობა³¹ მნიშვნელოვნად აბრკოლებდა ვაჭრობის განვითარებას.

ირანელი ვაჭრები მარტო ვაჭრობას როდი მისდევდნენ. მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი, ფლობდა რა მიწის დიდ ნაკვეთებს, მემამულურ მეურნეობას ეწეოდა. მათ მიერ მიწის ნაკვეთების შეძენა არ იყო შემთხვევითი მოვლენა. ირანში, სადაც არ არსებობდა მსხვილი მრეწველობა, ხოლო მანუფაქტურული ტიპის საწარმოები აქა-იქ თუ იყო, ვაჭრის კაპიტალის დაბანდების ერთ-ერთ უმთავრეს ობიექტს მიწა წარმოადგენდა, რადგანაც მიწის საკუთრება საკუთრების ყველაზე დაცული სახე იყო მუსლიმურ აღმოსავლეთში³².

ირანის საგარეო ვაჭრობა XIX ს-ის დამდეგს უმნიშვნელო იყო³³. მაგრამ ირან-რუსეთის ომების დამთავრების შემდეგ დაიწყო მისი სწრაფი განვითარება. უცხოეთის სახელმწიფოებმა, პირველ რიგში კი ინგლისმა და რუსეთმა, რომლებსაც ეკონომიკური და სავაჭრო ინტერესები ჰქონდათ ირანში, ამ ქვეყანასთან დადებული სხვადასხვა ხელშეკრულების ძალით თავიანთ ვაჭრებს დიდი პრივილეგიები მოუპოვეს. თუ ევროპელ ვაჭარს თავისი საქონლის ირანში შესატანად უნდა გაეღო მხოლოდ საბაჟო გადასახადი საქონლის ღირებულების 5% ოდენობით, ირანელი ვაჭარი, გარდა იმისა, რომ საქონლის ღირებულების 2,5% იხდიდა საბაჟოში, ირანის ყოველ ქალაქში

³⁰ Гаспар Друвиль. Путешествие в Персию в 1812 и 1813 годах, часть II, М., 1826, გვ. 143—144; W. Ouseley, Travels in Various Countries of the East; more particularly Persia, vol. III, London, 1823 გვ. 119.

³¹ იხ. საქართველოს სსრ ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფ. 11, ანაწერი 1, საქმე 7403, ფურც. 8. (შემდეგში: სცსა).

³² Н. А. Кузнецова, Из истории социально-экономических отношений в Иране в первой трети XIX века (иранский город и городское ремесло), автореферат кандидатской диссертации, М., 1952, გვ. 18.

³³ М. С. Иванов, Очерк истории Ирана, М., 1952, გვ. 122.

შესვლისას ვალდებული იყო იმავე ოდენობის ბაჟი გაეღო³⁴. ბაჟის გარდა ირანელი ვაჭარი იხდიდა საგზაო გადასახადსაც, ე. წ. რაჰდარს (راهدار), რომლის ოდენობა უშუალოდ დამოკიდებული იყო საქონლით დატვირთული პირუტყვის რაოდენობაზე. რაჰდარისაგან მიღებული შემოსავალი, როგორც რუსი საფინანსო მოხელე მ. ტომარა აღნიშნავდა, სახელმწიფოს მიერ გზების კეთილმოსაწყობად და მათ შესანახად გაღებული ხარჯების ასანაზღაურებლად იყო გათვალისწინებული³⁵.

ინგლისსა და რუსეთს დიდი რაოდენობით შეჰქონდათ თავიანთი სამრეწველო პროდუქცია ირანში. ინგლისის, ისევე როგორც რუსეთის, ექსპორტის უმთავრეს საგანს ქსოვილები შეადგენდა. ვინაიდან ინგლისური ქსოვილები რუსეთისაზე გაცილებით იაფი იყო³⁶, იგი უფრო მეტად საღებოდა. თუ რუსეთთან ვაჭრობაში ირანს მთელი XIX ს-ის მანძილზე დადებითი საღლო ჰქონდა³⁷, ამას ვერ ვიტყვით ინგლისთან ვაჭრობის შესახებ.

ევროპის სახელმწიფოების ეკონომიკური ექსპანსიისა და ქვეყანაზე მათი პოლიტიკური გავლენის ზრდის შედეგად XIX ს-ის 60-იანი წლებისათვის ირანი მათი სამრეწველო საქონლის გასაღების ბაზრად იქცა, რამაც მოაზადა ხელსაყრელი პირობები უცხოური კაპიტალის ექსპორტისათვის.

XIX ს-ის მეორე ნახევარში ინგლისმა და რუსეთმა ირანს თავს მოახვიეს კაბალური შეთანხმებები, კონცესიები, სესხები, რომელთა საშუალებითაც მათ შეძლეს მისი ეკონომიკური და პოლიტიკური დამორჩილება.

პირველი საკონცესიო გარიგება, გაცემული ირანის მთავრობის (შაჰის) მიერ, იყო ინგლის-ირანის სატელეგრაფო კონცესია, ხელმოწერილი 1862 წელს. 1862 წლიდან 1874 წლამდე ინგლისელებმა ირანთან ოთხი ხელშეკრულება დადეს, რომლებიც ითვალისწინებდნენ ირანის ტერიტორიაზე სატელეგრაფო ხაზის გაყვანას ლონდონიზ ინდოეთთან დასაკავშირებლად. ამ სატელეგრაფო ხაზს ემსახურებოდნენ ინგლისელი მოხელეები, რომლებსაც ფართო ექსტერიტორიალური უფლებები ჰქონდათ³⁸. „ინდო-ევროპული ტელეგრაფი“ ირანის სატელეგრაფო ხაზების ექსპლუატაციისაგან მიღებული შემოსავლის მხოლოდ მესამედს უხდიდა ირანის მთავრობას³⁹. რუსეთმა, უფრო სწორად კი რუსეთის კომპანიამ, 1879 წელს ირანის მთავრობისაგან მიიღო კონცესია ასთარაბად-ჩიყვიშლარის სატელეგრაფო ხაზის მშენებლობაზე. ამ ხაზს მისი მშენებლობის დამთავრების შემდეგ რუსი მოხელეები ემსახურებოდნენ⁴⁰.

განსაკუთრებით დიდ ეკონომიკურ და პოლიტიკურ დათმობაზე წავიდა ირანი, როდესაც მისმა მესვეურებმა 1872 წელს ინგლისის ქვეშევრდომს ბარონ რეიტერს 70 წლის ვადით მისცეს კონცესია, რაც ირანის მთელი ბუნებრივი სიმდიდრეების უცხოელებისათვის გადაცემას გულისმობდა. კონცესიის თანახმად რეიტერს, მისთვის მინიჭებული დიდი უფლე-

³⁴ М. Л. Томара, Экономическое положение Персии, СПб., 1895, гл. 78.

³⁵ იქვე.

³⁶ ხესსა, გვ. 11, საქმე 1188, ფურც. 4.

³⁷ Р. А. Сендов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36 (ტაბულა 1).

³⁸ История стран Азии и Африки в новое время, М., 1971, гл. 495.

³⁹ Н. Н. Бобынин, Персия, её экономическое положение и внешняя торговля 1901—1923 гг., Тифлис, 1923, гл. 53.

⁴⁰ М. С. Иванов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 188.

ბების სანაცვლოდ, ირანის მთავრობისათვის საკონცესიო საწარმოების წმინდა შემოსავლის მხოლოდ 15—20% უნდა გადაეხადა. ამ კონცესიამ ირანში საყოველთაო აღშფოთება გამოიწვია, რის გამოც 1873 წელს ევროპაში მოგზაურობიდან დაბრუნებულმა შაჰმა იგი გაუქმებულად გამოაცხადა. მიუხედავად ამისა, რეიტერმა 1889 წელს შაჰს გამოსთხოვა კონცესია „შაჰინშაჰის ბანკის“ დასაარსებლად. კონცესია 60 წლის ვადით გაიცა. მხოლოდ „შაჰინშაჰის ბანკს“ ჰქონდა უფლება გამოეშვა ფასიანი ქაღალდები (ბანკნოტები). ამ ბანკის მიმდინარე ანგარიშზე ირიცხებოდა სახელმწიფო შემოსავალი და საბაჟო გადასახადები. გარდა ამისა, ბანკი კონტროლს უწევდა ზარაფხანის მუშაობას. „შაჰინშაჰის ბანკს“ ლონდონისა და თეირანის გარდა თავისი განყოფილებები და სააგენტოები ჰქონდა გახსნილი თავრიზში, რეშთში, მეშქედში, ისფაჰანში, შირაზში, ბუშირში, ქერმანშაჰში, ბაღდადში, ბასრასა და ბომბეიში⁴¹.

„შაჰინშაჰის ბანკის“ დაარსებიდან ერთი წლის შემდეგ, 1891 წელს რუსმა კაპიტალისტმა ი. პოლიაკოვმა დააარსა „სააღრიცხვო-გამსესხებელი ბანკი“. ამ ბანკის დაარსება, უპირველეს ყოვლისა, რუსეთის პოლიტიკურ მიზანს ემსახურებოდა — არ დაეშვა ინგლისელების მხრიდან ქვეყნის ფინანსებსა და ეკონომიკურ ცხოვრებაზე სრული კონტროლის დაწესება. ეს ბანკები განუწყვეტლივ ებრძოდნენ ერთმანეთს, რაც ხშირად „სააღრიცხვო-გამსესხებელი ბანკის“ მარცხით მთავრდებოდა. თუ „შაჰინშაჰის ბანკი“ ირანში წარმოებული საფინანსო ოპერაციებიდან დიდ სარგებელს ნახულობდა და, ამდენად, იგი რენტაბელური იყო, „სააღრიცხვო-გამსესხებელი ბანკი“ რუსეთის მთავრობის დახმარებას შეჰყურებდა და ფაქტობრივად მისი ძლიერი მხარდაჭერის წყალობით არსებობდა. ორივე ბანკის ზურგს უკან ამოფარებული ინგლისისა და რუსეთის მთავრობები მათი მეშვეობით თავიანთთვის სასურველ ეკონომიკურ პოლიტიკას ატარებდნენ ირანში.

XIX ს-ის მანძილზე ირანის მთავრობამ უცხოელებს, პირველ რიგში კი ინგლისისა და რუსეთის ქვეშევრდომებს, უამრავი კონცესიები მისცა. მათი ჩამოთვლა შორს წაგვიყვანდა, ამიტომ დავასახელებთ მათგან ყველაზე მნიშვნელოვანს. მათ რიცხვში მრავლად იყო წარმოდგენილი სატრანსპორტო და სანაოსნო კონცესიები. უცხოეთის სახელმწიფოები კომუნიკაციების კეთილმოწყობით იმდენად იყვნენ დაინტერესებულნი, რამდენადაც ეს ეკონომიკური ან პოლიტიკური ინტერესებით იყო ნაკარნახევი.

ირანში, სადაც არ არსებობდა ოთხთვალა ტრანსპორტისათვის ვარგისი გზები, მგზავრობა ან ტვირთის გადატანა საქარავნო გზების მეშვეობით ხდებოდა. განსაკუთრებით სავალალო მდგომარეობაში აღმოჩნდა გზები ყაჯართა მმართველობის დროს. ირანის მთავრობა არ ზრუნავდა მათ გაუმჯობესებაზე⁴². გზების უვარგისობა ძალზე აფერხებდა ვაჭრობის განვითარებას, ქვეყნის ცალკეულ პროვინციებს შორის მჭიდრო ეკონომიკური კავშირის დამყარებას, უცხოური საქონლისა თუ კაპიტალის ქვეყნის სიღრმეში შეღწევას.

1888 წელს ინგლისის მთავრობის დიდი მცდელობის შედეგად ირანმა ყველა უცხოურ გემს მისცა მდინარე ქარუნზე თავისუფალი ცურვის უფლება. თუმცა ნაოსნობა ირანის ამ ერთადერთ წყალუბზე მდინარეზე არ გამო-

⁴¹ G. Cuzon, დასახ. ნაშრომი, გვ. 479.

⁴² იხ. პავლოვად, И. О. Симонич, Воспоминания полномочного министра. 1832—1838 гг., М., 1967, გვ. 113.

ცხადებული რომელიმე ქვეყნის მონოპოლიად, მაგრამ. როგორც საბჭოთა მკვლევარი ლ. კულაგინა შენიშნავს, ამ უფლებით ერთპიროვნულად ინგლისელებმა ისარგებლეს. იმდენად დიდი იყო ინგლისის მთავრობის დაინტერესება მდ. ქარუნის ათვისებით, რომ მან ინგლისურ კომპანიას „ლინჩის“ საიდუმლოდ მსხვილი სუბსიდია გადასცა იმ პირობით, რომ კომპანიას მოეწყო გემების რეგულარული მიმოსვლა ტვირთის უქონლობის შემთხვევაშიც კი⁴³. სულ მალე „ლინჩის“ კომპანიამ ჩამოიშორა ადგილობრივი სუსტი კონკურენტები და მდ. ქარუნის სანაოსნო ნაწილზე გაბატონდა. „ლინჩის“ კონცესიამ დააჩქარა ინგლისელთა შეღწევა ირანის სამხრეთ და ცენტრალურ რაიონებში. ამას ხელი შეუწყო აგრეთვე მათ მიერ მდ. ქარუნიდან ირანის სიღრმეში მისასვლელი გზების კეთილმოწყობამ.

მეფის რუსეთის კოლონიური ინტერესები ჩრდილოეთ ირანისაკენ იყო მიპყრობილი. სწორედ ამიტომ რუსეთი ყოველმხრივ ცდილობდა ჩრდილოეთ ირანთან დამაკავშირებელი ძველი გზების გაუმჯობესებას და ახალი გზების გაყვანას. 1882 წელს რუსმა მეწარმეებმა დაამთავრეს გზატკეცილის გაყვანა აშხაბადიდან ყუჩანამდე⁴⁴. 1891 წელს პოლიაკოვის მიერ შაჰის მთავრობისაგან 75 წლის ვადით მიღებული სატრანსპორტო კონცესიის საფუძველზე შეიქმნა „სპარსელ ტრანსპორტიორთა ბიურო“. ამ ბიუროს შემადგენლობაში შედიოდა რამდენიმე საზოგადოება, რომლებმაც შემდგომში რეგულარული ნაოსნობა მოაწყეს კასპიის ზღვაზე. პოლიაკოვისავე თაოსნობით გაყვანილ იქნა გზები შემდეგი მარშრუტებით: ენზელი—თეირანი, თეირანი—ჰამადანი, ასთარა—არდებილი და სხვ.⁴⁵, ანუ იმ რაიონებში, რომლებიც იმხანად რუსეთის ეკონომიკური და პოლიტიკური გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა.

თუ მოკირწყლული და გრუნტიანი გზების გაყვანას არ გამოუწვევია უთანხმოება ინგლისსა და რუსეთს შორის, სამაგიეროდ, რკინიგზის გაყვანის საკითხი თავიდანვე ორივე ქვეყნის მთავრობებში მწვავე დებატების მიზეზი გახდა. როგორც კი დაიწვა საკითხი ირანში რკინიგზის მშენებლობის შესახებ, მეფის რუსეთის მმართველმა წრეებმა უმაღლესი თავიანთი უარყოფითი დამოკიდებულება მშენებლობისადმი. ასე მაგალითად, მეფის რუსეთის ერთ-ერთმა თვალსაჩინო პოლიტიკურმა მოღვაწემ პ. რიაზუშინსკიმ ასეთი აზრი გამოთქვა ამ საკითხის განხილვისას: „სპარსეთის ბაზრების დაპყრობა, რაც რუსეთს დიდი შრომისა და დროის ფასად უჯდება, დაფუძნებულია სპარსეთთან დადებულ ხელსაყრელ საბაჟო-სატარიფო შეთანხმებაზე, რუსეთ-სპარსეთის ბანკების საქმიანობაზე, ჩვენს საზღვრებთან მიმოსვლის ორგანიზაციაზე და, რაც მთავარია, უგზოობაზე, აგრეთვე გზების უვარგისობაზე ქვეყნის სამხრეთში, საიდანაც შესაძლებელია უცხოური საქონლის შეჭრა“⁴⁶. რუსეთის მთავრობას ის აშინებდა, რომ ირანში რკინიგზის მშენებლობის შემთხვევაში რუსეთი, უცხოეთის ეკონომიკური მოძალების შედეგად, დაკარგავდა თავის გაბატონებულ პოზიციებს. ეს რომ არ მომხდარიყო, რუსეთის მთავრობამ აიძულა ირანი 1890 წელს ხელი მოეწერა შეთანხმებაზე,

⁴³ იხ. Л. М. Кулагина, Английская концессия на судоходство по р. Карун (конеч XIX в.) — «Иран» (сборник статей), М., 1971, გვ. 100.

⁴⁴ იხ. გ. ჭიკაშვილი, ირანის სოფელი XIX—XX საუკუნეთა მიჯნაზე, საქანდიატო დისტრიქცია, თბ., 1958, გვ. 40.

⁴⁵ М. С. Иванов, Счерк... გვ. 189.

⁴⁶ იხ. Н. Н. Бобынин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 539.

რომლის პირველივე მუხლის ძალით ირანი კისრულობდა ვალდებულებას არ გაეყვანა თავის ტერიტორიაზე რკინიგზა და არც ერთი კომპანიისათვის არ მიეცა კონცესია მის გაყვანაზე. ხელშეკრულების ვადა განისაზღვრა 10 წლით, რის გავლის შემდეგ უნდა განეხილათ მისი გაგრძელების საკითხი⁴⁷. 1900 წელს შაჰის თანხმობით ამ ხელშეკრულების მოქმედების ვადა კიდევ 10 წლით გააგრძელეს⁴⁸.

1890 წელს ინგლისელმა სამხედრო პირმა მაიორმა ტალბოტმა შაჰი-საგან მიიღო მთელს ირანში თამბაქოს შესყიდვის, გადმუშავებისა და გასაღების მონოპოლიური უფლება 50 წლის ვადით. შემდეგ ეს კონცესია მან ერთ სინდიკატს მიჰყიდა, რომელმაც შექმნა „თამბაქოს სპარსეთის საიმპერიო კორპორაცია“. თამბაქოს მონოპოლიამ დააზარალა არა მარტო თამბაქოს უშუალო მწარმოებლები — გლეხები, არამედ ირანელი ვაჭრებიც. მან ხალხის დიდი აღშფოთება გამოიწვია, რასაც მხარი დაუჭირა სამღვდლოებმაც. დაიწყო აშკარა გამოსვლები თამბაქოს მონოპოლიის წინააღმდეგ, რის შედეგადაც შაჰის მთავრობა იძულებული გახდა 1892 წელს გაეთქმებინა იგი. ეს ნაბიჯი ირანს ძვირად დაუჯდა — მას კორპორაციისათვის მიყენებული ზარალის ასანაზღაურებლად ჯარიმის სახით 500 ათასი გირვანქა სტერლინგი უნდა გადაეხადა⁴⁹. თამბაქოს მონოპოლიის წინააღმდეგ ირანელი ხალხის ბრძოლა იყო პირველი აშკარა საპროტესტო გამოსვლა, მიმართული იმპერიალიზმის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ.

1898 წელს ბელგიელმა საბაჟოს მოხელეებმა ირანის მთავრობისაგან საბაჟო საქმის ორგანიზაციის უფლება მიიღეს. ირანის საბაჟოები ბელგიის საბაჟოების დეპარტამენტის ყოფილ დირექტორს ნაუსს დაექვემდებარა.

კონცესიების უთავბოლო გაცემის შედეგად ირანის სამეურნეო ცხოვრების თითქმის ყველა დარგი უცხოეთის, ძირითადად ინგლისისა და მეფის რუსეთის კაპიტალის ხელში აღმოჩნდა. უცხოეთის კაპიტალის ირანში შეჭრას მოჰყვა იქ ამ ქვეყნების პოლიტიკური გავლენის ზრდა. ქვეყნის ეკონომიკურ ცხოვრებაში უცხოური კაპიტალის გაბატონების მიზეზი მარტო ირანის ეკონომიკურ ცხოვრებაში როდი მდგომარეობდა. ამას აგრეთვე ხელი შეუწყო ქვეყანაში არსებულმა დრომოკმუელმა პოლიტიკურმა სისტემამ.

Н. К. ТЕР-ОГАНОВ

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ИРАНА В XIX ВЕКЕ (Краткий обзор)

Резюме

На протяжении всего XIX века, в период правления династии Каджаров, Иран представлял собой отсталую, аграрную страну, где господствовали феодальные и полуфеодальные производственные от-

⁴⁷ იხ. F. Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia, 1864 — 1914*, New-Haven and London, 1968, გვ. 238—239.

⁴⁸ Царская дипломатия о задачах России на Востоке в 1900 г. — «Красный архив», исторический журнал, т. 5/18/, М.—Л., 1926, гв. 12.

⁴⁹ F. Kazemzadeh, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 267.

ношения. Приход к власти Каджаров ознаменовался перераспределением земельного фонда, что было характерным явлением в Иране при смене династий.

Под влиянием тесных торгово-экономических связей с европейскими капиталистическими странами в Иране начался процесс постепенного разложения феодальных производственных отношений. Вместе с тем, все усиливавшееся экономическое и политическое засилье капиталистических держав, в первую очередь Англии, а также царской России, тормозило естественное развитие страны. Именно благодаря проведению хищнической экономической политики со стороны этих держав Иран встал на полуколониальный путь развития, чему в немалой степени способствовала и консервация устаревшей политической системы.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა

მეცნიერე თაყაიშვილი და ქართული მითოლოგია

ექ. თაყაიშვილის (1863—1953) მრავალმხრივ და ნაყოფიერ მოღვაწეობაში, რასაც იგი ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის შესასწავლად ეწეოდა, მნიშვნელოვანი ადგილი ხალხურ სიტყვიერებას უჭირავს.

ექ. თაყაიშვილს სხვა სამეცნიერო დარგებთან ერთად თვალსაჩინო ღვაწლი მიუძღვის ქართული მითოლოგიის შესწავლის საქმეში.

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ექ. თაყაიშვილის არქივში შემონახულია ორი ხელნაწერი გამოკვლევა: 1. „ქართველობის წარმართული რელიგია“ (რუს. ენაზე). იგი 1907 წლით არის დათარიღებული. № 624); 2. „წარმართობა საქართველოში და ქართლის მოქცევა“ (წერილი უთარიღოა. № 757)¹. დასახელებული ნაშრომები ქართული მითოლოგიის ბევრ ასპექტს ჰყენს შუქს. მათში გარკვეული მოსაზრებებია გამოთქმული ქართული წარმართული პანთეონის შედგენილობაზე, მის ცალკეულ ღმერთებზე, ქართული წარმართობა განხილულია აღმოსავლეთის მითოლოგიისა და რელიგიების ფონზე.

გამოკვლევაში „ქართველების წარმართული რელიგია“ ექ. თაყაიშვილს საინტერესო, თუმცა, ჩვენი აზრით, სადავო მოსაზრებები აქვს გამოთქმული ქართულ ღმრთებათა პანთეონის შესახებ. იგი წერს: „ღმერთები — არმაზი, ზადენი, აინინა და დანანა ირანული ღმერთებია. მათ საქართველოში ქრისტიანობის დამკვიდრებამდე თაყვანს სცემდნენ და ეროვნულ ღმერთებადაც კი მიიჩნევდნენ. მაგრამ საკითხავია, სად არიან ნამდვილი ქართული ეროვნული ღმერთები? სამწუხაროდ, ისინი არ არიან, მათ შესახებ ჩვენამდე მოღწეულ ძეგლებში არავითარი ცნობა არ შემონახულა, ქრისტიანობამ მოსპო მათი კვალი. მხოლოდ ქართულ წეს-ჩვეულებებში და რწმენებში, ქრისტიანულ წმინდანთა კულტით შელამაზებული თუ შეფარული, შერწყმულია ხანდახან ძველი წარმართული რელიგია, რელიგია ეროვნული, რომელიც წინ უსწრებდა ზოროასტრიზმის ანუ მაზდეიზმის მაღალ-ზნეობრივ რელიგიას“ (ექ. თაყ. არქივი, № 624, გვ. 16).

როდესაც ექ. თაყაიშვილის დასახელებულ წერილზე ვმსჯელობთ, აუცილებლად უნდა გავითვალისწინოთ გარემო, რომელშიც იგი შეიქმნა. ექ. თაყაიშვილი თავისი დროის მეცნიერული აზროვნების დონეზე იდგა და იმ იდეების გავლენას განიცდიდა, რომელიც 900-იან წლებში, და შემდეგაც კი, მეცნიერთა შორის ტრიალებდა.

¹ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. კ. კეკელიძის სახელობის ქართულ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ექ. თაყაიშვილის არქივი, № 624, № 757.

საქართველოში მაზდეანობის კულტის არსებობას აღიარებდნენ ნ. მარი, მ. კოვალუესკი, კ. ინოსტრანცევი. დასახელებული მეცნიერები ქართულ წარმართულ ღმერთებს ირანული პანთეონის ღვთაებათა სახელებით ხსნიდნენ, ქართული წარმართული პანთეონის უმაღლესი ღვთაება არმაზის სახელს აქამენიდური ხანის აპურამაზდას უკავშირებდნენ. შემდგომმა კვლევა-ძიებამ არ დაადასტურა გავრცელებული შეხედულება წინაქრისტიანული ხანის საქართველოში ზოროასტრული რელიგიის არსებობისა და ქართული წარმართული ღმერთების უცხო, ირანული წარმომავლობის თაობაზე. ქრისტიანობამდელი ქართული რელიგია ეროვნულ-წარმართული ხასიათისა იყო და თავისი ეროვნული პანთეონი ჰქონდა, რასაც ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის მონაცემებიც ნათელყოფს.

საყურადღებო თვალსაზრისს გამოთქვამს ექ. თაყაიშვილი ღვთაება ქართლის შესახებ. მკვლევრის დაკვირვებით, ქართული ქართველთა პირველყოფილი წინაპარია, რომელიც შემდეგ ღვთაებად იქცა. „არმაზი, — აღნიშნავს ექ. თაყაიშვილი, — არმაზის კერპის დაწესებამდე, იწოდებოდა ქართლად, იქ ცხოვრობდა ქართველთა ფუძემდებელი ქართლოსი და ეს ეპონომი წინაპარი იქვე, მთაზე იქნა დასაფლავებული და მისი საფლავი ქართლოსიანთა თაყვანისცემის საგანი იყო. ეს გვაფიქრებინებს, რომ ქართლი ანუ Khaldi ქართველების უძველესი მთავარი ღმერთი იყო, ხოლო ეანისა და ასირიული წარწერებით ქალდი ანუ ხალდი, რომელსაც მეცნიერები ქართულ ქართლისთან აიგივებენ. როგორც ჩანს, ქართველი ხალხის ეპონიმი და თვით ხალხის სახელი მათი ძველი მთავარი ღმერთის — ქართლის ანუ ხალდის სახელისაგან წარმოიშვა, მსგავსად იმის, როგორც ღმერთ ასურიდან ჩრდილოეთის ხალდები თავის თავს უწოდებდნენ ასირიელებად“ (თაყ. არქივი, № 624, გვ. 17).

ექ. თაყაიშვილი იცნობს იმ დროს მეცნიერებაში გამოთქმულ მოსაზრებას ქალდისა და ხალდის იგივეობის შესახებ და მართებულად მიიჩნევს მას ქართველთა პირველყოფილ წინაპრად და მთავარ ღმერთად².

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ხალდები იგივე ხალიბებია, რომლებიც დასავლურ ქართულ, ჰანურ მოსახლეობას ეკუთვნოდნენ³.

ხალდ სიტყვის შემცველი სახელები დღემდე ცოცხალია. მაგალითად, რიზეს მახლობლად არის სოფ. ხალდოსი⁴. ამ ტიპის ტოპონიმები საქართველოშიც არის დამოწმებული. ხალდეს ქალღ — მდინარე ლეჩხუმში⁵, ხალდესი — სოფლები ლეჩხუმსა და სვანეთში⁶ და სხვ.

ზემოთქმული უფლებას გვაძლევს გავიზიაროთ ექ. თაყაიშვილის დაკვირვება ხალდებისა და ქართველების იგივეობის თაობაზე.

² შტრ. ი. ჰაე ჰაეა ძე, თხზულებანი, II, თბ., 1941, გვ. 376.

³ Г. Меликишвили, К истории древней Грузии, введение, Тб., 1959, გვ. 70—72; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970, გვ. 416, 468, 470; თ. მიქელაძე, ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან (ძვ. წ. II—I ათასწლეულები), თბ., 1974, გვ. 13, 125, 126, 127, 128.

⁴ თ. ყიფშიძე, ჰანეთში მოგზაურობა, ენიქის მოამბე, I, თ. მიქელაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 125—126.

⁵ Д. Д. Пагирев, Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края, Записки, КОИРГО, XXX, 1913, გვ. 259.

⁶ თ. მიქელაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 126, მ. ალაფიძე, ლეჩხუმური ტოპონიმური სახელწოდებანი, ქუთ. პედინსტიტუტის შრომები, XVIII, 1958, გვ. 153.

ექ. თაყაიშვილი განიხილავს ჩხიკვათა სამეზის გალავნის ძეგლთან დაკავშირებულ ლეგენდას და მასში მაზდეანობის კვალს ხედავს. მეცნიერს მოაქვს ლეგენდის შინაარსი: „სამება და დევი დიდხანს დავობდნენ, ვინ დაუფლებოდა ამ საუცხოო მწვერვალს. ბოლოს სამება დათანხმდა დევისათვის დაეთმო მწვერვალი, მხოლოდ ერთი პირობით, თუ დევი შეძლებდა ერთ ღამეში, მამლის ყივილამდე, მწვერვალისათვის გალავანი შემოეელო; წინააღმდეგ შემთხვევაში მწვერვალი სამების სამფლობელოდ უნდა დარჩენილიყო, დევს არ ჰქონდა იმედი, რომ სამუშაო ერთ ღამეში თვითონ შეესრულებინა, დასახმარებლად და მოიწვია. და დადგა მოპირდაპირე, „საწურბლეს“ მაღალ მთაზე, რომელიც ქვის ლოდებით იყო მოფენილი (ეს მთა ნამდვილად მოფენილია უზარმაზარი ვულკანური ქვებით, ე. თ.). და ძმას ქვებს სროლით აწოდებდა. დევი ჰაერში იჭერდა და ერთმანეთზე აჩხორავებდა. გაჩაღდა მუშაობა. კედლები სწრაფად იწევდა და მალე გალავანი ორივე მხრივ იქნა ამოყვანილი. სამებამ დაინახა, რომ დევის მუშაობა წარმატებით მიდის. მას არ სურდა დაეკარგა ეს მომხიბლავი მწვერვალი, მაღლა ისროლა წითელი ცხვირსახოცი, რომელიც მამლად იქცა. მამალმა მაშინვე ყივილი დაიწყო. დევმა, გაიგონა თუ არა მამლის ყივილი, თავი დამარცხებულად ცნო; სამუშაო მიატოვა და გაიქცა. სამება დაედევნა. დევმა თავი შეაფარა ბირთვისის ციხე-სიმაგრეს (იგი მდებარეობდა კლდოვან მთის ფერდობზე სამებიდან 7 ვერსით, ე. თ.), დაიმალა მის ციცაბო კლდეებში, მაგრამ სამების მიერ გასროლილმა ისარმა განგმირა დევი, ლეგენდის მიხედვით, დარჩა მისი ნაკვალევი და დღემდე ჩანს ბირთვისიდან“. ლეგენდის ერთი ვარიანტი ასე მთავრდება, მაგრამ მეორე უმატებს: „დაჭრილი დევი ბირთვისიდან გაიქცა მდინარე მტკვრის მიმართულებით და სოფ. დიღომთან ახლოს მდინარეში ჩაეშვა, რომ წყურვილი მოეკლა. მუხლებზე დაიჩოქა და წყლის სმა დაიწყო, მაგრამ მაინც ვერ განიკურნა სასიკვდილო ჭრილობისაგან და სული განუტევა“.

ექ. თაყაიშვილის აზრით, ლეგენდის შექმნის საბაბი ის გარემოებაა, რომ სამების წვერი ქრისტიანობის გავრცელებამდე ზოროასტრიზმის საკულტო ადგილი იყო. სამების მოედნის შუაში ამოზიდული ბუნებრივი ბრტყელი ქვა უთუოდ ბომონი უნდა ყოფილიყო, სადაც ორმუზდს მსხვერპლს სწირავდნენ. ექ. თაყაიშვილის შენიშვნით, „ლეგენდას ემჩნევა აშკარა დუალიზმი: მასში ზოროასტრიზმის ელემენტები ქრისტიანულ ცნებებთან არის შერეული. აპურამაზდას როლი სამებაზეა გადატანილი, მამალი ზოროასტრიზმის წმინდა ფრინველია, წარმოშობილია აპურამაზდას მიერ და მისი მსახურია. ის ღამით ადამიანებს ყარაულობს და თავის ყიყლიყოთი ავ სულებს და მოჩვენებებს, დევებს და არიმენის მსახურებს აფრთხობს ხოლმე“⁷.

ექ. თაყაიშვილის ზემოთხსენებულ დაკვირვებას, ხალხური ლეგენდის მისეზურ ინტერპრეტაციას მეცნიერული მნიშვნელობა აქვს. ამასთან, ის ფაქტი, რომ ექ. თაყაიშვილი სამების გალავნის ძეგლის შესწავლისათვის გარკვეულ მნიშვნელობას ანიჭებს ფოლკლორულ მასალას, მეცნიერის კვლევის მეთოდს ღირსებას მატებს.

მაზდეიზმის ანუ ზოროასტრიზმის ქართულ წარმართობასთან და საერთოდ ქართულ კულტურასთან მიმართების პრობლემა დიდი მეცნიერული ინ-

⁷ Е. С. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917 года в южной провинции Грузии, Тб., 1952, გვ. 159.

ტერესის შემცველია. აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი სახვითი ხელოვნების ძეგლების შესწავლა გვიჩვენებს, რომ აქამენიდების ხანაში საქართველო მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ირანთან. ცხადია, აქამენიდური ხანიდან (ძვ. წ. VI ს.) მოყოლებული ადგილი ჰქონდა ამ ქვეყნების კულტურულ ურთიერთობას და კავშირს.

მაზდეიზმმა საქართველოში მითრიაზმის ფორმით მოიკიდა ფეხი⁸. ეს ფაქტი განხილულია და შეფასებულია, როგორც აქამენიდური სამყაროს გავლენის ერთ-ერთი მხარე⁹.

მკვლევრები ფიქრობენ, რომ მითრას, ე. ი. სასანელთა მზის ღვთაების კულტის არსებობაზე შესაძლოა მიუთითებდეს ბორსა და მცხეთაში (არმაზის-ხევთან) აღმოჩენილი ვერცხლის თასები, რომელთა ფსკერის შიგნითა ზედაპირზე გამოსახულია სამსხვერპლო და მის წინაშე მდგარი ტორაწეული ცხენი, რომელიც, ჩვეულებრივ, მზეს, მზის ღვთაებას შეეწირებოდა.

ცხენის გამოსახულებას უმხედროდ, განვითარების განსაზღვრულ ეტაპზე, რელიგიურ-სიმბოლიური მნიშვნელობა აქვს, როგორც ტოტემს და გვიხდება უფრო აღრინდელ ხანაში, ვიდრე ცხენის მხედრის გამოსახულება. გვიან ანტიკურ ხელოვნებაში ბრინჯაოს ხანის ცხენის საკრალური გამოსახულება მაზდეიანობის ზეგავლენით გაგებულია როგორც მითრას ღვთაებრივი განსახიერება¹⁰.

აკად. ა. აფაქიძის შენიშვნით, „მითრას კულტის გავრცელება უმტკივნეულოდ მიმდინარეობდა, ხოლო მაზდეანობამ ვერ მოიკიდა ფეხი საქართველოში“. მეცნიერის აზრით, ეს იმიტომ მოხდა, რომ პირველისათვის აქ თითქოს მზად იყო ნიადაგი (საკუთარი მზის კულტის ტრადიცია), მეორე კი — ქართული კულტურისათვის უცხო აღმოჩნდა“¹¹.

ზემოაღნიშნული გვაფიქრებინებს, რომ სამების გალავნის ძეგლთან დაკავშირებულ ლეგენდაში უშუალოდ მაზდეანური რელიგიის მთავარი ღვთაება აჰურამაზდას ანუ ორმუზდის კი არა, არამედ მითრას, სასანთლეთა მზის ღვთაების კულტის კვალია შემორჩენილი.

ექ. თაყაიშვილს გამოკვლევაში „წარმართობა საქართველოში და ქართლის მოქცევა“ საყურადღებო დაკვირვებები მოეპოვება როგორც ცალკე საკითხების, ისე მთლიანად ქართული მითოლოგიის შესახებ. აღნიშნულ ნაშრომში ავტორმა განსაზღვრა ქართული რელიგიური პანთეონი, დაადგინა ამ პანთეონში შემავალი მთავარი ღვთაებების ფუნქციები, მათი ქართულ ნიადაგზე წარმოშობა, რაც ადრე მკვლევართა მიერ საცილობლად იყო მიჩნეული.

ინტერესს აღძრავს ექ. თაყაიშვილის თვალსაზრისი ქართული სარწმუნოების ცვალებადობასა და ნასესხები ღმერთების შესახებ. ავტორი ზოგჯერ, და სრულიად მართებულადაც, კულტურათა გავლენასა და სესხებასაც კანონზომიერად მიიჩნევს. კულტურათა ურთიერთგავლენა და სესხება დღეს აღიარებული ფაქტია. მეზობლებთან ურთიერთობა ყოველთვის ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა გავლენისათვის, მით უმეტეს სულიერი კულტურის სფერო-

⁸ კ. კეკელიძე, ქრისტიანობი თუ მითრიაზმი, ეტიუდები, II, თბ., 1945, გვ. 351, იხ. აგრეთვე, А. С. Васильев. История религии Востока, М., 1983, გვ. 64.

⁹ ა. აფაქიძე, ანტიკური ხანის საქართველოს კულტურა, წიგნში: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, 1, 1970, გვ. 679.

¹⁰ შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, გვ. 53.

¹¹ ა. აფაქიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 679.

ში. „ქართველმა ტომებმა და მათ მონათესავე ხალხებმა, — აღნიშნავს ექ. თაყაიშვილი, — თავის ორიათასის წლის ისტორიულ ცხოვრებაში არა ერთხელ იცვალეს თავის სარწმუნოება. მაგრამ სარწმუნოება ისეთი რამ არის, რომ მისი გამოცვლა ახალი სარწმუნოებით, ისე როგორც კაცი ტანისამოსს იცვლის, შეუძლებელია. ძველი სარწმუნოება ახალს ერევა, ძველი ღმერთების ფუნქციები ახალ ღმერთებზე ან წმინდანებზე გადმოაქვთ და არსებითად ძველი მოძღვრება და წარმოდგენა ღმერთებზე უცვლელი რჩება. ამას გარდა ერთი ხალხის სარწმუნოებაზე მეორე მოსაზღვრის ხალხების სარწმუნოებას აქვს გავლენა და ამიტომაც რამდენადაც გრძელი ისტორია აქვს ამა თუ იმ ერს, იმდენად მისი სარწმუნოებრივი საღარო რთულია, შენარევი და შენაკეცი ძველი და ახალი სარწმუნოებისაგან“ (ექ. თაყ. არქივი, № 757, გვ. 1).

მეცნიერის ზემომოტანილ დაკვირვებას გარკვეული მნიშვნელობა აქვს არა მარტო ქართული მითოლოგიის, არამედ საერთოდ რელიგიის ისტორიის კვლევის საქმეში.

ექ. თაყაიშვილის დაკვირვებით, საქართველოში თავიდანვე მნათობთა თაყვანისცემა იყო გავრცელებული, თაყვანს სცემდნენ ასტრალურ ღმერთებს — მთვარეს, მზეს და ვარსკვლავებს. ასტრალურ პანთეონში უმთავრესი ადგილი მთვარე ღმერთს ეჭირა. იგი წერს: „ექვს გარეშეა, რომ უძველესი კულტი საქართველოს ტომებისა იყო ასტრალური, ე. ი. მნათობთა თაყვანისცემა. ამ კულტის ნაშთები ბევრია დღესაც ჩვენს ხალხში, მხოლოდ უმეტეს შემთხვევაში გადატანილია საქრისტიანო წმინდანებზე“ (თაყ. არქივი, № 757, გვ. 2). „ასტრალური კულტი, — აღნიშნავს ექ. თაყაიშვილი — შეიცავს მნათობთა თაყვანისცემას და მნათობთა შორის პირველი ადგილი ზოგიერთი ხალხის რწმენით მზეს უკავია, ზოგიერთი ხალხის რწმენაში მთვარეს. ჩვენი ხალხის რწმენაში პირველი ადგილი უკავია მთვარეს, თუმცა მზეც დიდ პატივშია (თაყ. არქივი, № 757, გვ. 3).

ექ. თაყაიშვილის აზრით, „ძველად თვითეულს თემს ყავდა თავისი საკუთარი ღმერთი, ეხლაც ჩვენში, ფშავში, ყოველ თემს თავის საკუთარი ხატი ჰყავს“. მაგრამ ქართველებს ჰყავდათ საერთო ღმერთი (უფროსი) ღმერთებიც და სატომო ან სატომოთშორისო ღმერთები. იმავე დროს ყველა თემს საერთო ხატიცა ყავს, ისეთი ხატი, რომელსაც ყველა თემები თაყვანს სცემენ. ასე იყო, ალბათ, ძველადაც. ასე არის ეხლაც სვანეთში. თითოეულ თემს სვანებისა თავის ეკლესიები აქვს, თავისი ხატები ყავს, მაგრამ არის ერთი ეკლესია ერთი ხატი, რომელიც ყველა სვანის სათაყვანებელია და ყველაზე დიდათ მიაჩნია. ეს არის წმიდა კვირიკეს ხატი კალის ეკლესიაში. კალის ეკლესია სვანებისა ისაა, რაც ელინებისათვის დელფის ტაძარი იყო“ (თაყაიშვილის არქივი, № 575, გვ. 2—3).

ექ. თაყაიშვილი მითოლოგიის განვითარებაში პერიოდებს გამოყოფს. მისი სწორი დაკვირვებით, მითოლოგიური აზროვნება განვითარების რთულ გზაზე მრავალი ღმერთის რწმენიდან ერთი ღმერთი (უფროსი) ღმერთის რწმენისაკენ მიემართება. იგი წერს: „როდესაც ხალხი ვითარდება, ერები ერთიანობისაკენ მიისწრაფიან, ერთიანდებიან პოლიტიკურად, მაშინ ზოგი ამა თუ იმ თემის ღმერთი იჭერს უმთავრეს მნიშვნელობას პანთეონში და ხდება საერთო ღმერთად მთელი ერისა. ამით აიხსნება, რომ ზოგჯერ ერთისა და იმავე ღმერთისათვის რამოდენიმე სახელი არის ხოლმე შემონახული. ელინების ზევსი, აპოლონი და სხვები საერთო ელინთა ღმერთებად მაშინ გახდნენ, როდესაც

ელლინთა თემებმა ეროვნული მთლიანობა შეიგნეს და ერთი ლიტერატურა შექმნეს და ყველა ნების სარწმუნოებას და ღმერთებს სინთეზი გაუკეთეს. ამ მხრივ გომერის ეპოსებმა გაუწიეს დიდი სამსახური ელლინებს და სხვადასხვა ელლინ ტომთა ღმერთები ერთ პანთეონში მოაქციეს, მთელ ელლინთა სარწმუნოებად გახადეს და თითოეულ ღვთაებას თავთავის ფუნქციები და როლი მიანიჭეს“ (თაყაიშვილის არქივი, № 757, გვ. 3).

ე. თაყაიშვილის ზემომოტანილი დაკვირვებანი გასაზიარებელია დღესაც. მეცნიერული არგუმენტებით დამტკიცებულია, რომ საზოგადოებრივი განვითარების კვალობაზე მითოლოგია ცვლილებას განიცდის. „მრავალღმერთიანობა განვითარების რთულ გზას აჩვენებს. ათასეული და ასეული გამგებლის, მფარველის, მწყემსის, ბატონის, სულის, ადგილისდების აღიარებიდან თანდათან მსხვილ ღვთაებათა შექმნაზე გადადის კაცობრიობა იმისდა მიხედვით, თუ რა ტემპით მიმდინარეობს საზოგადოებრივი და სამეურნეო ცხოვრების კონსოლიდაცია, ტექნიკის განვითარება, შრომის ერთ განსაზღვრულ სისტემაში მოქცევა“¹².

ექ. თაყაიშვილი არკვევს მთვარის ღვთაების სქესს. მისი აზრით, მთვარე მამაკაცია, მზე დედაკაცი. მას მთვარის სქესის განსაზღვრისას საილუსტრაციოდ მოაქვს ხალხური ლექსები: „ნათელმა მთვარემა ბრძანა“, „იავნანა“, „ბუა დია ჩქიმი“ (თაყაიშვილის არქივი, № 757 გვ. 7). მეცნიერი ქართული მასალის უცხოურ ფოლკლორულ და წერილობით წყაროებთან შედარების გზით ნათელყოფს, რომ ქართველი ტომების წარმართულ პანთეონში მთავარი ადგილი მთვარეს ეკავა.

ყურადღებას იპყრობს ექ. თაყაიშვილის თვალსაზრისი მორიგე ღმერთზე. „მორიგე,—აღნიშნავს იგი,—ფშაველებისა და ხევსურების უღრის კრონოსს და ის მეშვიდე ცაში სუფევს და ცოცხლების ღმერთია, ხოლო ქრისტე მკვდრებისა. მორიგე რიგსა და წესს აძლევს ქვეყნიერებას, მაგრამ თვითონ ქვეყნის გამგეობაში არ ერევა და ბრძანების გამცემია მხოლოდ. მას ფრთოსანი ხელქვეითი ყავს დიდნი და პატარანი, რომელთაც ხატები ან ღვთის მოკარგე ქვიან. ერთ-ერთი ხელქვეითი არის ხმელთა მოურავი, რომელსაც მორიგის ახლოს უდგია კარავი და აგრეთვე მისი ხელქვეითია მეკობრობისა და მონადირეების ღმერთი, რომელსაც მორიგემ თავის ხელით შემოარტყა ხმალი“. ავტორის დასკვნით, „მნათობი ღვთაებაა, კრონოსია, მეშვიდე ცაში სუფევს და ქვეყნიერებას წესრიგს აძლევს“ (თაყ. არქივი, № 757, გვ. 7) ეს თვალსაზრისი დღეს მეცნიერებაში მიღებულია. მორიგი უზენაესი ღმერთია, რომელიც პანთეონსაც ედგა სათავეში და ცხადია, — სამეულსაც¹³.

ექ. თაყაიშვილი განიხილავს წინაქრისტიანულ რწმენებიდან მომდინარე ლაზარობის რიტუალს. მისი დაკვირვებით, ლაზარობა ცა-ღრუბლის ღვთაების თაყვანისცემის ნაშთია. „ცა ღრუბლის ღვთაებას ტაროსის საქმე ეკითხება. მის მოადგილედ რამდენიმე ღვთაება არის ჩვეულებრივ. მის ადგილას ეხლა ელია არის, მაგრამ ამაზე გადმოტანილია იმ ღმერთის ფუნქციები, რომელიც წვიმასეტყვის, ელვა-მეხის ბატონი იყო. ამ ღმერთის თაყვანისცემის ნაშთია ლაზა-

¹² მ. ჩიქოვანი, ბერძნული და ქართული მითოლოგიის საკითხები, თბ., 1971, გვ. 5—6.

¹³ В. В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовое искусство грузинских племен, Тб., 1957, გვ. 4.

რობა. თქმულის საილუსტრაციოდ თაყაიშვილს მოაქვს ხალხური ლექსი „აზლაზარე, ლაზარე“ და მასთან დაკავშირებული ხალხური რიტუალები (თაყ. არქივი, № 757, გვ. 8).

„ხეცურებს, — აღნიშნავს ექ. თაყაიშვილი, — ცა-ღრუბლის სეტყვა — ხორხოშელას გამგედ ღვთაება პირიმზე მიაჩნიათ. ის მაღალ ჩალაზედ (სალოცავის ადგილია) მდგომია. მას დევი ჰყავს მონად, როცა საჭიროა პირიმზე მას უბრძანებს და თითონაც ზღვისკენ გაეშურება, იქ ხორხოშელას და სეტყვას აპკიდებს გოდრებით ზურგზე დევსა და მოჰფენს მთელს არე-მარეს და დამნაშავე ხალხს დასჯის“ (თაყ. არქივი; № 757 გვ. 9).

„ს. ხახმატის მცხოვრებთათვის ცა-ღრუბლის უძლიერეს ხატად ქისტების მანისტის ხატი ითვლება. ეს ხატი ქვისა ყოფილა და ზედ კაცი ყოფილა გამონატული ვერცხლის პირიანით“ (თაყ. არქივი, № 757, გვ. 9).

ექ. თაყაიშვილს შესაძლებლად მიაჩნია, რომ „პირიმზეს წინათ ვობი ანუ ვები ერქვა და ამისი დღე პარასკევი იყო, უდრის დიოსის ძევს“ (თაყ. არქივი, № 757, გვ. 9).

ექ. თაყაიშვილის დაკვირვებით, ლაზარობის მსგავსი რიტუალი აფხაზებსაც ჰქონიათ. ამის ნათელსაყოფად მეცნიერი ქართულ ლაზარობას პარალელს უძებნის აფხაზური ცის ღმერთის აფგის სახელთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებებთან.

„აფხაზებს გვალვის დროს, — აღნიშნავს ექ. თაყაიშვილი, — ლაზარობაც სცოდნიათ, მაგრამ მათ განსაკუთრებით ტაროსის ღმერთი ყავთ აფგ. გვალვის დროს ქალიშვილები დედოფალს¹⁴ აკეთებენ, რომელსაც ძივოუ ჰქვია. ამ დედოფალს წამოაცვამენ ჯოხზე, ჭასწევენ წყლისაკენ, ჩააგდებენ წყალში და თითონაც ჰყუბალობენ. ამ დროს ისინი გალობენ: ძივოუ, ძივოუ! ძირი ქვა-ქვა მარკინ და სხვა. (წყალს მოგვცემ, წვიმის წყალს წითელს ან გვირილას ზეორო ნაწილი ამ სიტყვისა ძი-ვოუ ვობის ან ვების შესატყვისად მიაჩნიათ, ხოლო ძი წყლის სახელად“ (თაყ. არქივი, № 757, გვ. 9).

ავდარ-ტაროსის ღვთაება ვობს ივ. ჯავახიშვილმა „ქართველი ერის ისტორიის“ პირველ წიგნში სპეციალური ქვეთავი დაუთმო¹⁴. ამავე ღვთაებას განიხილავს ნ. მარი¹⁵.

შემდგომმა კვლევა-ძიებამ ახალი მასალებით ნათელყო ექ. თაყაიშვილის თვალსაზრისი, რომ ვობი ამინდის წარმართული ღვთაებაა და აღრიცხულია პირიმზესა და ამინდის სხვა წარმართულ ღვთაებებზე. დაიბეჭდა საინტერესო გამოკვლევა „ღვთაება ვობი“¹⁶. გამოკვლევის ავტორების დაკვირვებით, ღვთაება ვობი ზოგადკავკასიური, კერძოდ იბერიულ-კავკასიურია, რომელსაც მეტ-ნაკლებად სრული ახსნა, დღესდღეობით, მხოლოდ მეგრულში მოეპოვება. მკვლევარები ადარებენ ძივოუს და ზოგადკავკასიურ ობის (აბის) და დაასკვნიან, რომ ძივოუ, გონჯა, ლაზარე და სხვ. ამინდის ღვთაების რიტუალის მთავარი კომპონენტებია. ძივოუ და ლაზარობა ძირითადად ერთმანეთს ემთხვევიან: ორივეგან რიტუალი გალობით სრულდება, ორივეგან ღვთაებას წვიმის წყლის დაღ-

¹⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ოსტულებანი 12 ტომად, ტ. I, თბ., 1979, გვ. 179—182.

¹⁵ Н. Я. Марр, О религиозных верованиях Абхазов, христианский Восток, II, 1915, IV, I, 1915.

¹⁶ ბ. კილანავა, კ. კილანავა, ღვთაება ვობი, უფრ. „ცისკარი“, 1981, № 6, გვ. 145—154.

ვრას თხოვენ. ასევე არსებითად ანალოგიურია აფხაზური და ქართული რიტუალების საშემსრულებლო მხარე¹⁷.

ექ. თაყაიშვილის დაკვირვებით, ლაშქრობისა და ომიანობის ძლიერ ღვთაებად ხევისურეთში გუდანის ხატი ითვლება. მას კიდევ საღმთოს ეძახიან. ამ ხატს — მოლაშქრეს აქვს საკუთარი დიდი საძოვარი ადგილი — ანდოკი. წინათ ხევისურები გუდანის ღროშით ბორაყით მიდიოდნენ ომში (ექ. თაყაიშვილის არქივი, № 757, გვ. 10). „მოლაშქრე ხატზე დაბლა დგას მეკობრეებისა და მონადირეების ხატი, რომელსაც ხევისურეთში თეთრი სანება ცროლის-გორის ხატს ეძახიან. მას თვით მორიგემ სისხლიანი ხმალი შემოარტყა. მეკობრეები წინათ დავლიდან ნაწილს ამ ხატს მიუტანდნენ და მონადირენი ძლევს“ (ექ. თაყაიშვილის არქივი, № 757, გვ. 10).

ექ. თაყაიშვილი განიხილავს ღვთაება ანატორს. მეცნიერი ამ ღვთაებას მეგრულ და აფხაზურ მითოლოგიაში უძებნის პარალელს და კონკრეტული მასალით ცხადყოფს, რომ ხევისურების „ანატორი“, მეგრული „ანთარი“ და აფხაზური „აიათარ“ ერთი და იგივე ღვთაებაა¹⁸. „ხევისურებს, — წერს ე. თაყაიშვილი, — ყავთ კიდევ ერთი ღვთაება ანატორი, რომელიც უდრის მეგრულს ანთარს, ეს არის საქონლის ღმერთი. ამის შესატყვისი სიტყვა არის აფხაზურში აიათარ, რომელსაც აფხაზების მითოლოგიაში პირველი ადგილი უჭირავს და საქონლის ზედამხედველად ითვლება. აფხაზები ანთარს ხმარობენ ღმერთმანის მაგიერ. ამ ღვთაების შესატყვისი უნდა იყოს ბერძნული აპატური, თეოს აპატუროს, რომლის განთქმული სალოცავი, ელინთა მწერლების ცნობით, იყო შავი ზღვის ჩრდილოეთ აღმოსავლეთის ნაპირას“ (ექ. თაყ. არქივი, № 757, გვ. 10).

ანატორი ცხოველთა მფარველი მამაკაცი ღვთაებაა ოჩოპინტრეს, ბოჩისა და მესეფეების მსგავსად. ხევისურებისა და არაქველების მითოლოგიურ შეხედულებებშია დაცული რწმენა ამ ღვთაების არსებობის შესახებ¹⁹.

ვფიქრობთ, ხევისურული ანატორი საქონლის მფარველი მეგრული ღვთაება ქინი ანთარის²⁰ და აფხაზური აიათარის მონათესავე ღვთაებაა.

ექ. თაყაიშვილი მოკლედ მიმოიხილავს ღვთაებებს: სახლის ანგელოზს, გორის ანგელოზს, ადგილის დედას (ექ. თაყაიშვილის არქივი, № 757, გვ. 11). აქვე ლაპარაკობს აფხაზებისა და მეგრელების ადგილის დედასა და ფუძის მფარველ ღვთაებებზე. „ადგილის დედას აფხაზები ადგილ-ანხუს უწოდებენ (მიწის დედოფალი), მათ ყავთ აგრეთვე სახლის, ანუ ფუძის ანგელოზი, ოჯახის მფარველი ღვთაება აუაპარა ანუ აშაპარა. პატარძალს პირველად სახლში ამ ღვთაებას შეავედრებენ, მეგრელები ფუძის მფარველ ღვთაებას ნერჩი პატენის უწოდებენ (ნერჩი ფუძეა, მიწა, ე. თ.). ამის ლოცვა იმ სახლში, რომელიც მიწაზე მაღლა სდგას და ხის იატაკი აქვს, არ შეიძლება, სახლი მიწის პირას უნდა იდგეს, რომ ნერჩმა ვედრება შეისმინოს (ე. თაყ. არქივი, № 757, გვ. 11).

¹⁷ ბ. კილანავა, კ. კილანავა, დასახ. ნაშრომი;

¹⁸ შტრ. ი. ჯავახიშვილი, ქართველების წარმართობა, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. I, თბ., 1979, გვ. 122—124.

¹⁹ ალ. რობაქიძე, შრომის ორგანიზაციის უძველესი ფორმები, თბ., 1941, გვ. 192.

²⁰ ძველ შუამდინარეთში, კერძოდ ასურეთში არსებობდა ცეცხლის ღმერთი ანშარი, რომელსაც ჰქონდა ოთხი თვალი და ოთხი ყური და ითვლებოდა მამულის მფარველად (იხ. К. П. Матвеев, А. А. Сазонов, Когда загсварила клинопись, М., 1979, გვ. 81). საინტერესოა რა მიმართება იყო ანშარსა და ანთარ-აიათარს შორის.

ექ. თაყაიშვილის დაკვირვებით მეგრელების ტყაში-მაფა ტყის ნადირის მფლობელია. იგი მომხიბლავი გრძელთმიანი პაეროვანი არსებაა. მათ მეორე ამგვარი ღვთაება ყავთ მესეფი, სადგურად ზღვა აქვს, ეს იგივე მიზითხუ უნდა იყოს (გვ. 11).

საინტერესო დაკვირვებები აქვს ექ. თაყაიშვილს მცენარეთა კულტზე. იგი წერს: „საქართველოს ყველა კუთხეში აფხაზების ჩათვლით ხეთა მსახურება და თაყვანისცემა იყო გავრცელებული. ხეცსურებს და ფშაველებს სწამთ მუხის ანგელოზი, ქართლშიც ხშირია ხეთა მსახურება. პროკოპი კესარიელის სიტყვით, აფშილები და აფხაზები ჩვენს დრომდის თაყვანსა სცემენ ტყეებსა და ხეებსაო. მათ ხეები ღვთაებად მიაჩნიათო. აფხაზებს სწამთ ტყის ღმერთი მიზიტხუ. აფხაზები წინეთ დიდის ამბით დღესასწაულობდნენ პირველ ყვავილობას“ (თაყ. არქივი, № 757, გვ. 11). „აფხაზებს, — აღნიშნავს ექ. თაყაიშვილი, — ჰქონდათ დიდი დღესასწაული მუხისა, რომელსაც ამშაჰს უწოდებდნენ, აპრილის დამდეგს 16 დღის განმავლობაში ხალხი მარხულობდა, ცდილობდა ზნეობითაც განსპეტაქებულიყო, შემდეგ ცოდვათა მონანიება იწყებოდა. წინა ღამეს მთელი სოფელი მიდიოდა მამასახლისის მეთაურობით ტყეში, სადაც დიდი მუხა იდგა, ლოცვის შემდეგ მამასახლისი ნაბადს მოიხურავდა, კაცები და ქალები რიგ-რიგობით მიდიოდნენ მუხის წინ, ლოცულობდნენ, ხანჯალს დაასობდნენ და ემთხვეოდნენ მუხას, შემდეგ სახარებას ამბობდნენ. მამასახლისი თითო ნაჰერ სანთელს ურიგებდა. აქაური სახელია მუხის ღვთაებისა მიხიშხე და ამშაჰ“ (ექ. თაყ. არქივი, № 575, გვ. 11).

ექ. თაყაიშვილი განიხილავს მითოლოგიურ პერსონაჟს, ფშავ-ხევსურთა ღვთაება კოპალას. მეცნიერი წერს: „არის კიდევ ერთი განთქმული ღვთაება ფშავ-ხევსურეთსა და რაჭაში კლპალე ანუ კოპალა. ეს უნდა იყოს მცირე აზიის ში და საბერძნეთში დიდად გავრცელებული კვბელე. ბერძენთა შეხედულებით იგი ქალია, ის ხან დედამიწის ღვთაებაა, ხან ბუნების და ნაყოფიერების, ხევსურეთში კოპალე ხან წმინდა გიორგის უდრის, ხან ხმელთ მოურავს კვირიას, ზოგჯერ ან ქაჩების ბატონია, ძალო წმინდა გიორგისა კოპალესაო, შენ გეძახიან, გეხვეწებიან, დიდება შენდა გმირო კოპალე. კოპალას დღეობას იხინჭობას ეძახიან. ღმერთო, იხინჭეს წმინდა გიორგივ, დიდება და გამარჯვება კოპალას ჯვარსაო. კარატის ხატი ლიკოვში კოპალადაც იწოდება“ (ექ. თაყ. არქივი, № 757, გვ. 12).

ექ. თაყაიშვილის თვალსაზრისი, რომ კოპალე მცირე აზიასა და საბერძნეთში კარგად ცნობილი ღვთაება „კვბელეა“ არ არის სწორი.

ღვთაება კვბელეს შესახებ საინტერესო ცნობას გვაწვდის ძვ. ბერძენი ისტორიკოსი ფლავიუს არიანე (დახ. 95 — 175 წწ.). იგი აღრიანესთვის შედგენილ პერიკლში წერს: „ფასიდის შესავალში, მარცხენა ნაპირზე დგას ქანდაკება ფაზისის ქალღმერთისა, გარეგანი შეხედულებით ეს ქალღმერთი ყველაზე მეტად რეასა ჰგავს; ხელში მას წინწილი უჭირავს; მისი საკარძლის ფეხთით ლომებია გამოსახული, ხოლო თვითონ იგი ზის, როგორც ფიდიასის რეა ათენში, დედის ტაძარში“²¹. მოტანილი სიტყვებიდან ჩანს, რომ აქ საქმე გვაქვს მცირე აზიაში გავრცელებულ კიბელას გამოსახულებასთან, რომელიც გვევლინება ქალაქის მფარველი ღვთაების სახით, ადგილობრივ ქალღმერთად, ეინაიდან

²¹ В. Латышев, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, т. II, СПб., 1980, გვ. 220.

არიანე მას ფასიდის ქალღმერთს უწოდებს, როგორც ცნობილია, კვბელე ნაყოფიერების მღვდლობითი სქესის ღვთაებაა. სუმერულსა და ბაბილონურ ხელოვნებაში ნაყოფიერების ქალღმერთს თაყვანსა სცემდნენ ხან, როგორც ღმერთობითი სქესის, ხან, როგორც მამრობითი სქესის ღვთაებას²². დილის ვარსკვლავის სახით მას თაყვანს სცემდნენ როგორც ომისა და ბრძოლის ღვთაებას, რომელიც მამრობითი სქესის განსახიერება იყო. საღამოს ვარსკვლავის სახით მას ეთაყვანებოდნენ როგორც ნაყოფიერების ქალღმერთს, ღმერთებისა და ადამიანების ღიდ ღელას²³.

როგორც ვხედავთ, კვბელე საკმაოდ რთული ბუნებისაა, რომელშიც სხვადასხვა ღვთაების ფუნქციებია გაერთიანებული. ალბათ, ამ ღვთაების ორბუნებრიობა აქვს მხედველობაში ე. თაყაიშვილს, როცა მას ქართულ კოპალასთან აიგივებს. მაგრამ, ჩვენი აზრით, ქართული ხალხური მითოლოგიური პოეზიის გმირი კოპალე სქესით, ფუნქციით, ნიშანდობლივი თვისებებით განსხვავდება მცირე აზიის მთავარი ქალღმერთისაგან — კვბელესაგან, რომელიც განასახიერებს ბუნების, ცხოველებისა და მცენარეების აღორძინებულ ძალებს, მფარველობს მათ გამრავლებას²⁴. ქართული კოპალე, ქართული ლექსებისა და საგალობლების მიხედვით, გმირია, რეალური ადამიანი, რომელიც მრავალ სააჩაქო საქმეთა ჩადენის გამო, ღვთის შვილად და ნაწილიანად იქნა აღიარებული²⁵.

ექ. თაყაიშვილი დიდი ინტერესით იკვლევს „ამირანის თქმულებას“. „თქმულება ამირანზე“, — აღნიშნავს ექ. თაყაიშვილი, — გვიხატავს ძველ წარმართობის დროინდელ ღვთაებას და ეს თქმულება, როგორც ვიცით, დიდად გავრცელებული იყო საბერძნეთშიც პრომეთეს სახით და თვით ბერძნები ამ თქმულებას უკავშირებენ კავკასიას“ (ექ. თაყ. არქივი, № 757, გვ. 13).

მკვლევარი თქმულების თავდაპირველი ტექსტის აღსადგენად განსაკუთრებულ მნიშვნელობას სვანურ თქმულებას ანიჭებს. „ამირანის თქმულებას ჩვენში ბევრი ვერსია აქვს. უფრო ჭკუაზე ახლოა სვანური თქმულება, რომლითაც ამირანი მონადირეობის ქალ-ღვთაების და მონადირეს სულკალმახის შვილია“ (თაყ. არქივი, № 757, გვ. 13). ამირანს ძმები არ ჰყავს. „ამირანს ზოგიერთი თქმულების თქმით ყავს ბადრი და უსუპი, მაგრამ ეს მერმეა შეტანილი თქმულებაში ამირანდარეჯანიანის გავლენით“. თქმულის დასადასტურებლად მეცნიერი იმოწმებს ფშაური ვარიანტის ერთ ლექსს: „ცხრათა ფრინველთა მხარგრძელთა ალგეთის ჭალა გაექნა, უძმოსა, უმამის ძმოსა ამირანს თავი მოეკლა“.

ექ. თაყაიშვილი, განიხილავს აგრეთვე ქალის მოტაცებას ამირანის მიერ, ამირანის ღმერთთან შებრძოლებას, გმირის ტრაგიკულ დასასრულს. „ამირანი, — აღნიშნავს ექ. თაყაიშვილი, — იტაცებს კამარ — ქეთუ ქალს, ღრუბელთა ბატონის ასულს. ამირანი ისე გაამაყდა, რომ თავის ნათლია ქრისტე ღმერთიც გამოიწვია საჭიდაოთ, ამისთვის დაისაჯა ამირანი, მიჯაჭვული იქნა კლდეზე,

²² L e r e m i a s, Hand Buch alter orientalischen Geisteskultur B. I. 1929, გვ. 36.

²³ შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, გვ. 38—39.

²⁴ მ. ხიდაშელი, ცენტრალური ამიერკავკასიის გრაფიკული ხელოვნება ადრეულ რკინის ხანაში, თბ., 1982, გვ. 123.

²⁵ მ. ჩიქოვანი, ბერძნული და ქართული მითოლოგიის საკითხები, თბ., 1971, გვ. 150—155. ქართული ხალხური პოეზია, მითოლოგიური ლექსები, შემდგენელი მ. ჩიქოვანი, ნ. შამანაძე, თბ., 1972, მ. ჩიქოვანის შესავალი წერილი, გვ. 58—63.

და თანაც დაბმულ ამირანს თოვლ-ყინულიანი გერგეტი და ყაზბეგის მთა დაახურა“ (თაყ. არქივი, № 757, გვ. 13).

ექ. თაყაიშვილის აზრით, ამირანი კეთილი გმირია, ბოროტ სულებთან მებრძოლი „მან შავი ვეშაბი ქაროცეცხლი მოკლა“ (იქვე, გვ. 13).

ექ. თაყაიშვილის დაკვირვებანი ამირანის ეპოსზე ძირითადად გაზიარებულია ქართულ ამირანოლოგიაში²⁶. თუმცა მისი ზოგი დაკვირვება დღესაც დავას იწვევს, მაგალითად, ვერ დავეთანხმებით მკვლევრის მოსაზრებას, რომ ბაღრი და უსიპი თქმულებაში „ამირანდარეჯანიანის“ გავლენითაა შესული. ამირანიანის ვარიანტების შემდგომი შესწავლით ირკვევა, რომ ბაღრი და უსიპი თქმულების თავდაპირველი ვერსიის გმირებია²⁷. ამას მატერიალური კულტურის ძეგლების მონაცემებიც ადასტურებს²⁸.

როგორც ცნობილია, ივ. ჯავახიშვილმა თავის კაპიტალური მონოგრაფიის — „ქართველი ერის ისტორიის“ პირველ წიგნში ქართველთა წარმართული სარწმუნოების შესწავლას ორი თავი უძღვნა²⁹. დიდმა მეცნიერმა მოგვცა პირველი ცდა ქართული წარმართობის სრული სურათის დადგენისა ისტორიული, ეთნოგრაფიული, ფოლკლორული და ენობრივი მონაცემების საფუძველზე. ძნელი არ არის შევამჩნიოთ, რომ ექ. თაყაიშვილი ქართველების წარმართობის და უძველესი სარწმუნოებრივი თქმულებების განხილვისას ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომებით სარგებლობს, მაგრამ მას ბრმად კი არ იზიარებს, არამედ დიდი მეცნიერის დებულებებს ახალი არგუმენტებით ამაგრებს, დამატებითი მასალით განამტკიცებს.

ექ. თაყაიშვილი სხვადასხვა ხალხის რელიგიებისა და წარმართული შეხედულებების გათვალისწინებით, ქართული საისტორიო წყაროებისა და ფოლკლორული ნიმუშების მონაცემებით გარკვეულ მოსაზრებას გამოთქვამს ქართულ ღვთაებათა პანთეონზე, ამტკიცებს მათ თვითმყოფადობას.

ექ. თაყაიშვილის სწორი შენიშვნით, „ქართველთა ღმერთების სახელები შემონახულია ქართლის მოქცევაში და ქართლის ცხოვრებაში. ქართლის ცხოვრებაში ესენი შეტანილია ქართლის მოქცევიდან. ეს ღმერთები არიან: არმაზ და ზადენ, გაცი და გაიმ, აჰნინა და დანანა. ყველა ამ ღმერთის გამოსახულება, კერპები ამართული ყოფილა ქართლში, მცხეთაში, არმაზში და მის ახლო-მახლო ადგილებში. ქართლის ცხოვრებაში ნაჩვენები არის, თუ რომელმა მეფემ რომელი კერპი აღმართა. გაცი და გა მოიტანა ქართლიდან მცხეთას აზომ პირველმა მეფემ ქართლისამ. არმაზი აღმართა მეორე მეფემ ფარნავაზმა, აჰნინა მესამე მეფემ საურმაგმა, დანანა მეოთხე მეფემ მირვანძმა, ზადენ მეხუთე მეფემ ფარნაჯომმა. წმინდა ნინოს ცხოვრებაში მოხსენიებულია კიდევ ერთი ღმერთი, ქალდეელთა ღმერთი ითრუჯანი, ანუ ითრუშანი. მტერი არმაზისა“ (ექ. თაყ. არქივი, № 757, გვ. 14).

²⁶ მ. ჩიქოვანი, ექვთიმე თაყაიშვილი და ქართული სიტყვიერება, კრებული აკადემიკოსი ექვთიმე თაყაიშვილი, თბ., 1968, გვ. 159.

²⁷ მ. ჩიქოვანი, ქართული ეპოსი, I, თბ., 1959, გვ. 160; Е. Мелетинский, Происхождение героического эпоса, М., 1863, გვ. 226.

²⁸ მ. ჩიქოვანი, ქართული ეპოსი, I, გვ. 120—126; მ. ხიდაშელი, ცენტრალური ამიერკავკასიის გრაფიკული ხელოვნება ადრეული რკინის ხანაში, თბ., 1982, გვ. 69—71.

²⁹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი I, თბ., 1979, გვ. 78—204; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თბ., 1928, გვ. 33—136.

ექ. თაყაიშვილი ქართულ წარმართულ პანთეონზე მსჯელობისას მარჯვედ იყენებს თავისი დროის მეცნიერების მიღწევებს და მკვლევარი ეთანხმება პ. წერეთელს, რომ ქართული არმაზი მსგავსებას ამჟღავნებს ხეთების ელვა-ჰეჰისა და ატმოსფეროს ღვთაება თეშუბთან და არა აპურამაზდასთან. „არმაზი, — წერს ექ. თაყაიშვილი, — ყველა მკვლევარის აზრით უდრის აპურამაზდას, სპარსთა თავ-ღმერთს, მაგრამ როგორც სამართლიანად შენიშნავს მ. წერეთელი, აქ ჩვენ მარტო სახელთან გვაქვს საქმე. აპურამაზდის სახელი მხოლოდ გადასულა ქართველთა თავ-ღმერთზე, ხოლო შინაარსით და მნიშვნელობით ის უდრის ხეთელთა ღმერთს თეშუბის — ელვა-ჰეჰისა და ატმოსფეროს ღმერთს“. ამ აზრის ნათელსაყოფად მეცნიერი იმოწმებს „ნინოს ცხოვრებიდან“ სათანადო ადგილს, რომელსაც გარკვეული მნიშვნელობა აქვს აპურამაზდა-არმაზის საკითხის კვლევისას. ე. თაყაიშვილი ხაზს უსვამს ქართულ წარმართულ ღვთაებათა ანტროპომორფულობას. ადრეკლასობრივი ანტროპომორფულობა დამახასიათებელი უშუალოდ წინაქრისტიანული ხანის ქართული წარმართული პანთეონსათვის, „წმინდა ნინოს ცხოვრებაში, — აღნიშნავს ექ. თაყაიშვილი, — ისეა მოთხრობილი ამ ღმერთის (არმაზის, — გ. ა.) ამბავი თითქმის მას თვით ენახოს ეს კერპი და დასწრებოდეს მის დღესასწაულს: „ვიხილე კაცი ერთი სპილენძისა და ტანთა მისსა ეცვა ჭაჭვი ოქროსაჲ და ჩაფხუტი ოქროსაჲ და სამხარნი ესხნეს ფრცხილნი და ბივრიტი და ჰელსა მისსა ჰქენდა კრმალი ლესული, რომელი ბრწყინავდა და იქცეოდა ჰელსა შინა, რეცა თუ რომელი შეეხებოდა, თავი თვისი სიკვდიდ განიწირისო“³⁰.

არმაზის აღწერილობაში, რომელიც მხოლოდ ქართულ საისტორიო წყაროებშია დაცული, მკვლევართა ყურადღებას იქცევს ღვთაებათა ქანდაკების სხვადასხვა მასალისაგან (სპილენძი, ოქრო, ვერცხლი და ძვირფასი თევლები) დამზადების წესი, დამახასიათებელი ურარტული და, საერთოდ, აღმოსავლეთის ხელოვნებისათვის³¹.

„ეს კერპი, — აღნიშნავს ექ. თაყაიშვილი, იდგა ცხვრსა ზედა კლდისა, მაღალ წამოწვეტიანებულს კლდეზე „მახვილითა“ და „ჩაფხუტით“ და ესე ყოფილა გამოხატული ხეტელთა ღმერთი“, თეშუბის, ხოლო მისი წვეტიანი ქუდისა და ორპირიანი ნაჯახის მაგიერ არმაზს ჩაფხუტი და კრმალი ჰქონია“.

ექ. თაყაიშვილის მტკიცებით, ზემოაღნიშნულ გამოსახულებასთან არაფერი აქვს საერთო სპარსული აპურამაზდას: „აპურამაზდას გამოსახულება სულ სხვანაირი იყო. ის ფრთოსან მზის დისკოში იჯდა და მარცხენა ხელში გვირგვინი ეჭირა. ეს გამოსახულება სპარსელებმა ასურეთიდან მიიღეს, ასურელებმა ხეთებისაგან, ხოლო ხეთელებმა ეგვიპტეს ხელოვნების გავლენით შექმნეს“ (თაყ. არქივი, № 757, გვ. 14).

ექ. თაყაიშვილის მართებულ შენიშვნით, ქართველებს სხვა კულტი ჰქონდათ წინათ და მაზდეანობასთან ბრძოლაში იყვნენ. ამის დასადასტურებლად მეცნიერს მოაქვს ადგილი „ქართლის ცხოვრებიდან“. მასზე დაყრდნობით ექ. თაყაიშვილი მართებულად დაასკვნის: „ცხადია, მაზდეანობას ებრძოდა ქართული წარმართობა, რომელიც მსგავსი იყო ხეთური ანუ მცირე აზიის

³⁰ შტრ. Е. С. Такаишвили, Описание рукописей общества распространения грамотности среди грузинского населения, II, с. 752.

³¹ შ. ამირანაშვილი, ქართული რელიგიური ქანდაკების უძველესი ნიმუში, „საქართველოს მუზეუმის მოამბე“, XII, 1944, გვ. 122. შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1961, გვ. 45—46.

კულტისა, შემდეგ ქრისტიანობის მიღებისა ეს ბრძოლა დაიწყო ქრისტიანობასა და მაზდეანობას შორის“ (ექ. თაყ. არქივი, № 757, გვ. 16).

ექ. თაყაიშვილი განიხილავს ღვთაება ზადენს. მეცნიერი ამ ღვთაებაზე საისტორიო მწერლობაში დაცული ცნობებისა და იმ დროს მეცნიერებაში გამოთქმულ შეხედულებათა კრიტიკულად შეფასების საფუძველზე წარმართული პანთეონის მეთავე ღვთაებად არმაზთან ერთად ზადენსაც ვარაუდობს.

„ზადენი, — აღნიშნავს ექ. თაყაიშვილი, — წინანდელი მარის განმარტებით იყო ავესტის Jarata კეთილი ღვთაება მიტრა. მ. წერეთლის აზრით, ზადენ არის ხეთური ღმერთი Sandon, ხეთურად Santos, ის იყო ღმერთი ნაყოფიერებისა და მცენარეულობისა. მნიშვნელობა იმავე გვარათ განმარტებულია წმ. ნინოს ცხოვრებაშიც. მირიან მეფე ეუბნება წმ. ნინოს: „აჰა, ესე რა ღმერთნი დიდთა ნაყოფთა მომცემელნი, და სოფლის მპყრობელნი, მზის მომფენელნი და წვიმისა მომცემელნი, ქვეყნისა ნაყოფთა გამზრდელნი ქართლისანი, არმაზ და ზადენ, ყოველი დაფარულისა გამომძიებელნი“ (თაყ. არქივი, № 757, გვ. 16).

ვფიქრობთ, ექ. თაყაიშვილს სწორად ესმის ღვთაებების — არმაზისა და ზადენის ფუნქცია და ადგილი ქართულ წარმართულ პანთეონში და მისი მოსაზრება ამ ღვთაებებზე ქართული მითოლოგიის კვლევის თანამედროვე საფეხურზეც გასაზიარებელია.

ექ. თაყაიშვილი მსჯელობს უძველესი ქართული ღვთაებების, გაციისა და გაის შესახებ. ავტორს მოაქვს „ნინოს ცხოვრებაში“ დაცული ცნობა დასახელებულ ღვთაებებზე, კარგად იცნობს აგრეთვე მათზე არსებულ სამეცნიერო ლიტერატურასაც. „გაცი წინეთ, — აღნიშნავს ექ. თაყაიშვილი, — კაცს უპირისპირებდნენ, მაგრამ უსაბუთოდ. მარის აზრით გაცი უდრის სემიურ სახელს ყათეს, რომელიც დაცულია ქალღმერთის სახელად, ბერძნულად atasgatis და ერთს ხელნაწერში ეს გატის სახელით არის მოხსენიებული. ყათე სირიელთა ღმერთი იყო მამრობითი სქესისა. ეს იგივე მცირე აზიის ღმერთი ატტისია, რომელიც უდრიდა ბაბილონის ადონისსა ტამუზს, ის ხეთელებისაგან სემიურ პანთეონში გადასულა, და თვით ბერძნული atasgatis არის atasgatis, არამეულად ყათარ ყანე, ე. ი. ყათეს ქალ-ღმერთი, იშტარ ყათესი ანუ საყვარელი ყათესი, მისი კულტი დიდთა იყო გავრცელებული მცირე აზიაში“, (თაყ. არქივი, № 757, გვ. 17).

ვფიქრობთ, ავტორის მსჯელობა ღვთაება გაციზე საინტერესოა და მას მეცნიერული ღირებულება დღესაც არ დაუკარგავს.

ქართული საისტორიო ტრადიციის მიხედვით, გაცი და გა, ისე როგორც არმაზი და ზადენი ქართული წარმართული ღვთაებებია.

ექ. თაყაიშვილი ეხება წარმართულ ღვთაება-კერპებს — აინინას და დანინას. „არ არის გამორკვეული, — აღნიშნავს მეცნიერი, — თუ რომელი ღმერთების შესატყვისი არიან აინინა და დანინა. ზოგიერთები იმ აზრისა არიან, რომ ესენი სპარსულ ქალღმერთის ანაპიტის შესატყვისი არიან. მ. წერეთლის მოსაზრებით, ესენი უნდა იყვნენ შესატყვისი სუმერული ღმერთების სახელებისა: ნინნი, ინნინა, ინნა, ნანა, ნანაჲ, სომხეთში არსებობდა ამათი კულტი ანაპიტის სახელწოდებით. სახელი ნანა და ნინა მთელ მცირე აზიაში იყო გავრცელებული“. (ექ. თაყაიშვილის არქივი, № 757, გვ. 17).

აინინა და დანინა წინააზიური სახელების მქონე ღვთაებები ჩანან. „აინინას“ სახელში უძველესი ღვთაების წინააზიური სახელია დაცული. აინინა შემ-

დღე უნდა ქცეულიყო ქართულ ეროვნულ სახელად: „ნინო“, „ნანა“³². აინინას და დანინას ხსოვნა ხალხურ გადმოცემებში არ შემორჩენილა, მაგრამ ქართული მატრიანეები გვაცნობენ, რომ არმაზში, სხვა ღვთაებათა გამოსახულებებთან ერთად, იდგა ამ ღვთაებათა ქანდაკებანი.

ნაყოფიერების ქალღმერთს სუმერები ნინას, ნანას (ნინნი, ინნინა) უწოდებდნენ. იგი ითვლებოდა ყველა გარეულ ცხოველის, ნადირობისა და მონადირეების მფარველად. ხშირად, განსაკუთრებით ხეთების ხელოვნებაში, იგი წარმოდგენილია ღმრთეებზე მდგომარედ³³. ნაყოფიერების ღმერთით სქესის ღვთაების კულტი დიდად პოპულარული იყო მცირე აზიაში და შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროებზე.

ყოველივე ზემონათქვამს თუ შევაჯამებთ, უნდა დავასკვნათ, რომ ექ. თაყაიშვილმა მისთვის ჩვეული მეცნიერული სიღრმით გადაწყვიტა ქართული მითოლოგიის ბევრი მნიშვნელოვანი საკითხი. მან თავისი დროის მეცნიერების მიღწევათა გამოყენებით, არსებული ლიტერატურისა და წყაროების ღრმად შესწავლის საფუძველზე გააანალიზა ქართული ასტრალური ღვთაებები, ჩამოაყალიბა ქართული მითოლოგიის განვითარების საფეხურები, ქართული სარწმუნოებრივი წეს-ჩვეულებები და მასთან დაკავშირებული ფოლკლორული ტექსტები განიხილა კავკასიის ხალხთა რიტუალებთან შეპირისპირებით, საყურადღებო დაკვირვება მოგვცა ამირანის თქმულების შესახებ, ძველი ქართული საისტორიო ძეგლებისა და სხვადასხვა ხალხის წარმართული რწმენებისა და რელიგიების მონაცემებზე დაყრდნობით გაარკვია წარმომავლობა და შედგენილობა ქართველ ღვთაებათა პანთეონისა, კონკრეტული მასალით ცხადყო მისი ეროვნულობა, თვითმყოფადობა.

ექ. თაყაიშვილის მითოლოგიური დაკვირვებანი დღესაც ინარჩუნებენ მეცნიერულ-შემეცნებით მნიშვნელობას.

Г. Н. АХВЕДИАНИ

Э. С. ТАКАЙШВИЛИ И ГРУЗИНСКАЯ МИФОЛОГИЯ

Резюме

Э. Такайшвили с научной глубиной разрешил много значительных вопросов грузинской мифологии. Опираясь на труды современных ему ученых, заново изучив многие источники, он проанализировал образы грузинских астральных богов, рассмотрел грузинские религиозные обряды и связанные с ними фольклорные тексты в их соотношении с ритуалами кавказских народов. Ученый оставил ценные наблюдения, касающиеся «Сказаний об Амиране». На основе изучения исторических памятников и данных языческих верований и религий, Э. Такайшвили выяснил происхождение и состав пантеона грузинских богов и на основе конкретного материала доказал его национальный характер и самобытность.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუთაველის სახ. ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

32 ს. ჯანაშია, თბალ-თბალი, ტიბარენი, იბერი, შრომები, III, 1959, გვ. 193; ი. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, I, თბ., 1963, გვ. 176.

33 შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1961, გვ. 38—39.

მარინა ჩხარტიშვილი

ქართული ისტორიული აზრის განვითარების ისტორიიდან

(„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“)

წინამდებარე წერილი მიზნად ისახავს ძველი ქართული მწერლობის ორიგინალური ძეგლის „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს¹ ისტორიოგრაფიული თვალსაზრისით განხილვას.

როგორც სათაური მიუთითებს, აღნიშნული ნაწარმოები ქართლის ისტორიის გარკვეულ ფაქტს — მოქცევის (გაქრისტიანებას) ეძღვნება. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში, მართლაც, მოთხრობილია ამ ისტორიული მოვლენის შესახებ, თუმც მისი შინაარსი გაცილებით ფართოა. და მოიცავს ქართლის ისტორიას ძვ. წ. IV ს-დან ახ. წ. IX ს-მდე. ეს ისტორია „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში მოცემულია ქრონიკის სახით. თხრობა ქართლის მოქცევის შესახებ კი აღნიშნულ ძეგლში წარმოდგენილია „ნინოს ცხოვრების“ მეორე და ვრცელი რედაქციებით. პირველი მათგანი ქრონიკაშია ჩართული ქრონოლოგიურად შესაბამის ადგილას, ხოლო მეორე ერთვის ქრონიკას.

„ნინოს ცხოვრების“ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში წარმოდგენილი რედაქციები ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან. ეს ეხება არა მარტო მათ მოცულობას და არქიტექტონიკას, არამედ ინფორმაციას ქართლის მოქცევის ისტორიის არაერთი მნიშვნელოვანი დეტალის შესახებ. აშკარაა, რომ არც პირველი მათგანი წარმოადგენს მეორის შემოკლებას და, პირიქით, არც ეს უკანასკნელი პირველის გავრცელებას; ისინი „ნინოს ცხოვრების“ ციკლის სხვადასხვა გენეალოგიურ შტოს განეკუთვნებიან².

გენეტიკური არაერთგვაროვნება ემჩნევათ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს სხვა ნაწილებსაც. მეორე „ნინოს ცხოვრებას“ გარკვეული დისონანსი შეაქვს ქრონიკის თხრობის სტილში ჯერ ერთი, თავისი მოცულობით (დანარჩენი ოცხრობის თითქმის ნახევარს შეადგენს), მეორეც იმით, რომ გაქრისტიანების შესახებ თხრობისას მეფე ერთგვარად უკანა პლანზეა და წინ წამოწეულია ნინოს მოღვაწეობა, მაშინ როცა ჩვეულებრივ აღნიშნული ქრონიკა ასახელებს ჯერ მეფეს (ან ერისთავს) და მხოლოდ ამის შემდეგ მიუთითებს მათ მმართველობაში მომხდარ მნიშვნელოვან ფაქტებზე.

¹ ძველი რამდენიმეჯერ არის გამოცემული. ნაწარმოებში გვერდებს ვუთითებთ „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლების“ I წიგნის (თბ., 1964 წ.) მიხედვით, სადაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ჩვენამდე მოღწეული ორივე რედაქციის (შატბერდულის და ჯელიშულის) ტექსტები დაბეჭდილია პარალელურად.

² ამის შესახებ ვრცლად იხილეთ მ. ჩხარტიშვილი, „ნინოს ცხოვრების“ მეორე და ვრცელი რედაქციები (ურთიერთიმართების საკითხისათვის), „მაცნე“ ისტორიის სერია, 1980, № 1, გვ. 96—106.

უფრო თვალსაჩინოდ სხვაობს ერთმანეთისაგან ქრონიკა და „ნინოს ცხოვრების“ ვრცელი რედაქცია. ასე მაგალითად, პირველ მათგანში ქართველთა წარმართულ კერპებს შორის დასახელებული არიან გაცი და გაიმ, არმაზი, ადნინა, დანინა და ზადენი³. ვრცელი „ცხოვრება“ კი ადნინას და დანინას არ იცნობს. ქრონიკისაგან განსხვავებით, რომელშიც მირიანი ქართლის 33-ე მეფეა⁴, ეს რედაქცია მირიანს ქართლის 36-ე მეფედ წარმოგვიდგენს⁵.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში აღნიშნული სხვადასხვა წარმომავლობის ნაწილები მექანიკურად არაა თავმოყრილი, არამედ ჩატარებულია მუშაობა მათ გასაერთიანებლად. ამ მუშაობის კვალი იგრძნობა „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ყველა ნაწილში, აშკარაა მისი შემდგენლის ცდა მოტანილი არაერთგვაროვანი მასალა დააკავშიროს, გაიაზროს ერთიანობაში, ცალკეული ნაწილები ერთმანეთისათვის ორგანული გახადოს. განსაკუთრებით თვალსაჩინოა ეს მცირე „ნინოს ცხოვრების“ მაგალითზე.

როგორც ცნობილია, ეს რედაქცია უკიდურესი ლაკონიზმით ხასიათდება. მასში მოცემულია ნინოს ბიოგრაფიისა და ქართველთა მოქცევის ისტორიის მხოლოდ ზოგადი ქარგა და სრულყოფილად გახსნილი არაა არც ერთი მნიშვნელოვანი პასაჟი. აშკარაა, რომ იგი უფრო ვრცელი დედნის შემოკლებას წარმოადგენს. ეს შემოკლება კი ჩატარებულია ქრონიკის სტილისტურ და ჟანრობრივ თავისებურებებთან „ცხოვრების“ შესაბამისობაში მოყვანის მიზნით.

ისტორიული ქრონიკისა და „ნინოს ცხოვრების“ მცირე რედაქციის მჭიდრო კავშირზე მეტყველებს ცნობებიც, ეკლესიათა მშენებლობის შესახებ. ვრცელ „ცხოვრებასთან“ შედარებისას ირკვევა, რომ მცირე რედაქციის ერთ-ერთი ინდივიდუალური მახასიათებელი სწორედ სააღმშენებლო ფაქტების ვრცლად მოტანაა. ისტორიული ქრონიკაც, როგორც ეს უკვე აღნიშნულია სპეციალურ ლიტერატურაში, ქართლში წარმოებულ აღმშენებლობით საქმიანობას განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობს. ამგვარად, ამ მომენტიტ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ეს ორი ნაწილი ერთმანეთთან სიახლოვეს იჩენს. მცირე „ნინოს ცხოვრებაში“ ეკლესიათა მშენებლობის შესახებ ცნობების შეტანა ისტორიულ ქრონიკასთან მისი მიმსგავსების სურვილით უნდა აიხსნას.

„ნინოს ცხოვრების“ მცირე რედაქციაში გვხვდება ადგილი, რომლის გაგებისათვის აუცილებელია ქრონიკის შინაარსის გათვალისწინება: „მაშინ განმზიარულდა მირიან მეფე, რაჟამს ეუწყა, ვითარმედ: „პირველ მიწევნულ იყო კუართი იგი ქრისტესი იერუსალჴმით მცხეთად“. მადლობდა ღმერთსა და იტყოდა: „კუთრხელ ხარ შენ, უფალო იესუ ქრისტე, ძეო ღმრთისა ცხოველისაო, რამეთუ შენ პირველვე გენება ქსნაჲ ჩუენი ეშმაკისაგან და ადგილსა მისგან ბნელისა, ოდეს-იგი სამოსელი შენი წარმოვეც ებრაელთა ამათ წმიდით ქალაქით იერუსალჴმით, უცხოთა ამათ ნათესავთა ქალაქად, რამეთუ ჯუარცუ მასა შენსა ამას ქალაქსა მამანი ჩუენნი მე-

³ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, გვ. 82.

⁴ იქვე, გვ. 82—83.

⁵ იქვე, გვ. 157.

⁶ აღნიშნულის გამო „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ისტორიულ ქრონიკას გ. მელიქ-შვილი „საღმშენებლო მატინესაც“ კი უწოდებს (იხ. მისი, К истории древней Грузии, Тб., 1959, გვ. 27).

ფობდეს⁷. ის ფაქტი, რომ მირიანის წინაპრები მცხეთაში ქრისტეს ჯვარცმის დროსაც იყვნენ, მკითხველმა უნდა გაიგოს ქრონიკით, რომელშიც მოხსრობილია ქართველ მეფეთა ქართლის ტერიტორიაზე მოსვლა. ამრიგად, აქ ქრონიკასა და მცირე „ცხოვრებას“ შორის ორგანული, შინაარსობრივი კავშირი ჩანს გაბმული.

მცირე „ნინოს ცხოვრების“ მასალაზე („ზემოწერილზე“) მითითებას ვხვდებით ვრცელი „ნინოს ცხოვრებაში“: „და იყო სუეტისა მის საშინელ ხილვად და საძირკუელი, რომელი ზემოწერილ არს“⁸, ან კიდევ: „მაშინ მოვიდეს მოციქულნი საბერძნეთით მღდელთ მოძღუარი, მღდელნი და დიაკონნი და იწყეს ნათლის-ცემად, ვითარცა ზემო წერილ არს, ყოვლისა ერისა“⁹.

ვრცელი „ნინოს ცხოვრებაში“ დიდი ადგილი უკავია თხრობას ებრაელთა როლის შესახებ ქართველთა მოქცევის საქმეში. სწორედ ამის გავლენით უნდა იყოს ისტორიულ ქრონიკაში მითითებული ებრაელთა მოსვლა ქართლში: „და მეფობდა ქარბამ არბაზს და მცხეთას ბრატმან. და ამათთა ჟამთა ჰურიანი მოვიდეს მცხეთას და დასხდეს“¹⁰. ამ უაღრესად ლაკონურ ცნობაში, სადაც ორი პირის მეფობა ორი წინადადებით არის გადმოცემული, ხაზგასმულია ებრაელთა მცხეთაში მოსვლა! აშკარაა, რომ ქრონიკაში ამ ფაქტის წარმოჩენა (ფაქტისა, რომელსაც ტიპოლოგიურად ანალოგი არ ეძებნება „საალმშენებლო“ ამბებით სავსე თხზულებაში), ვრცელი „ნინოს ცხოვრების“ გამოვლენითაა გამოწვეული.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში წარმოდგენილი მასალის მთლიანობაში გააზრების აუცილებლობა კარგად ჩანს შემდეგი ადგილიდანაც: „და უბრძანა (მეფემ — მ. ჩ.) ხუროთა მოკვეთა ხისაჲ მის. და შექმნეს სახე პატიოსნისა ჟუარისა, ვითარცა ასწავა მთავარდიაკონმა, სამ გუამად შექმნეს ხისა მის ტანისაგან სამნი ჟუარნი და აღმართეს მცხეთას, ვითარცა სწერია მცირესა და მოკლედ აღწერილსა მას წიგნსა ქართლის მოქცევისასა, გრიგოლ დიაკონის მიერ აღწერილსა“¹¹ — ეკითხულობთ მცირე „ნინოს ცხოვრებაში“. ეს რედაქცია იმდენად მცირეა, რომ თუ არა „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს შემდგენლის მიერ მისი ვრცელთან ერთად გააზრება, წარმოუდგენელია მასზე წიგნის არსებობა. მით უმეტეს, როგორც მოტანილი ციტატებიდან ჩანს, პატიოსანი ჯვრის აღმართების შესახებ თხრობა გრიგოლ დიაკონთან უფრო ვრცელი ყოფილა, ვიდრე მცირე „ცხოვრებაში“¹².

გრიგოლ დიაკონის ნაშრომზე მიმითითებელს მხედველობაში ჰქონდა მთელი „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, მცირე რედაქცია ქრონიკით და ვრცელი რედაქციითურთ. წინააღმდეგ შემთხვევაში, წარმოუდგენელია, მას გრიგოლ დიაკონის თხზულების შესახებ ეთქვა ეპითეტი „მცირე“.

7 „მოქცევაჲ ქართლისაჲ, გვ. 87 (ხაზი ჩვენია).

8 მოქცევაჲ ქართლისაჲ, გვ. 138.

9 იქვე, გვ. 144.

10 იქვე, გვ. 82.

11 მოქცევაჲ ქართლისაჲ, გვ. 82.

12 წყაროთა მითითების უმეტესი შემთხვევა აღნიშნული ფორმით (ვითარცა + წერილ არს + წყაროს დასახელება) ძველ ქართულ მწერლობაში მოდიოდა შემოკლებულ ადგილებზე. წყაროდ ასახელებდნენ ისეთ თხზულებას, სადაც მკითხველს ინფორმაციის შევსება შეეძლო (იხ. მ. ჩხარტიშვილი, წყაროების მითითების წესი ლეონტი მროველის თხზულებაში, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1982, № 2, გვ. 83—91).

ამრიგად, მართალია, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ გენეტურად განსხვავებული ნაწილისაგან შედგება, მაგრამ ეს ნაწილები შემთხვევით კონგლომერატს კი არ წარმოადგენს (თუნდაც კრებულს) ცალკეული ნაწარმოებებისა, არამედ ერთ მთლიან, განუყოფელ სისტემას. ამიტომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ უნდა განვიხილოთ როგორც ერთიანი ნაწარმოები.

რატომ დასჭირდა „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ანონიმ შემდგენელს ქართლის მოქცევის კონკრეტულ ფაქტებზე მოთხრობისათვის ასეთი რთული სტრუქტურის ნაწარმოების შექმნა? განა მისი მიზნისათვის (ქართლის მოქცევის ისტორიის აღსაწერად) საკმარისი არ იყო მარტოოდენ ვრცელი „ნინოს ცხოვრება“, რომელშიც აღნიშნული მოვლენა დეტალურად იყო წარმოდგენილი, რაღა საჭირო იყო ქრონიკა მცირე „ნინოს ცხოვრებითურთ“?

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს შემქმნელის მიერ გაქრისტიანების შესახებ საუბრისას აღნიშნული სხვადასხვა წარმომავლობის ძეგლთა დაკავშირების მიზეზი ქართლის მოქცევის ფაქტისადმი ისტორიული მიდგომა იყო. მას სურდა მოეცა არა მარტო სივრცეში, არამედ დროშიც მკაფიოდ კოორდინირებული თხრობა, სურდა მოქცევა წარმოედგინა ვრცელ ისტორიულ კონტექსტში.

„ნინოს ცხოვრების“ ვრცელ რედაქციაში ქართლის მოქცევა დათარიღებულია სინქრონული ამბებით. კერძოდ, ამ რედაქციიდან შეგვიძლია განვსაზღვროთ დაახლოებით როდის უნდა მოსულიყო ქართველთა განმანათლებელი ქართლში. თვით ნინო მიუთითებს ე. წ. „ანდერძში“: „მაშინ მოხედნა ღმერთმან საბერძნეთსა და პრწმენა მეფესა კონსტანტინეს და ელიენეს დედასა მისსა, და ქრისტე ღმერთი სიხარულით აღიარეს ყოვლემან ერმან და პალატ-ბანაკმან მათმან დასაბამითგან წელთა ხუთი ათას რვაას ორმოც და ერთსა და ქრისტეს ამალღებიდან სამას ათვრამეტსა წელსა და წარემართა ყოველი საბერძნეთი ქრისტიანობასა ზედა მეშუდესა წელსა კრებაჲ იყო ნიკიას, და მერვესა წელსა იყო სივლტოლაჲ ჩუენი საბერძნეთით“¹³. ამგვარად, ნაჩვენებია ნინოს ქართლში მოღვაწეობის ქრონოლოგია პარალელური მოვლენების საშუალებით, მაგრამ არ ჩანს ამ ფაქტის ადგილი ისტორიულ პერსპექტივაში.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს შემდგენელი შეეცადა ეს ხარვეზი აეცილებინა თავიდან. მან ქართლის მოქცევა წარმოადგინა ქართლის მთლიან ისტორიაში ჩართულად, გვიჩვენა ამ ფაქტის დისტანციური მიმართება, როგორც წარსულთან, ასევე აწმყოსთან და ამით თვალსაჩინოდ დაათარიღა იგი.

იმისათვის, რათა მოქცევის ფაქტის ისტორიულ პერსპექტივაში აღქმა გაადვილებულიყო, ანონიმმა ქრონიკაში „ნინოს ცხოვრების“ შეკუმშული რედაქცია ჩართო. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ე. ი. ქრონიკაში ვრცელი თხრობის შეტანის შემთხვევაში, მკითხველი მხედველობიდან დაკარგავდა ქართლის ისტორიის თხრობის მთლიან ქარგას და ქრონოლოგიური ლოკალიზაციის თვალსაჩინოების ეფექტი გამკრთალდებოდა.

მაგრამ ის, რაც მცირე „ცხოვრებაში“ იყო მოცემული ქართლის განმანათლებლის მოღვაწეობის და ქართველთა მოქცევის შესახებ, საკმარისი არ

¹³ მოქცევაჲ ქართლისაჲ, გვ. 114.

იყო მკითხველთა ცნობისმოყვარეობის დასაკმაყოფილებლად (გარკვეული იდეის სრულად გასატარებლად?), ამიტომ, თითქმის სქოლიოში ჩაიტანა განმარტება, ანონიმმა ქრონიკას დაურთო ვრცელი „ნინოს ცხოვრება“!

ამრიგად, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს სახით საქმე გვაქვს თავისებურ ისტორიოგრაფიულ ნაწარმოებთან, სადაც ერთი მოვლენის არსის გასახსენებლად მოხმობილია ქვეყნის მთელი ისტორია, სადაც ერთი ფაქტი იკითხება ვრცელ ისტორიულ კონტექსტში.

ყველაფერი ზემოთქმული გვიჩვენებს, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, როგორც ნაწარმოები, არის ახალი თვისებრიობა მის წყაროებთან შედარებით, რომ იგი არ დაიყვანება ამ წყაროთა უბრალო ჯამზე. მის არსებას განსაზღვრავს იდეა ქართლის მოქცევის ფაქტის ისტორიულ პერსპექტივაში წარმოდგენისა, რაც არა აქვს მის შემდგენელ არც ერთ ნაწილს ცალ-ცალკე. ამიტომ აშკარაა, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს შეიმქმნელს მართებულის ვუწოდოთ არა უბრალოდ შემდგენელი ან კრებულის რედაქტორი, არამედ ძველი ქართული მწერლობის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ისტორიული ნაშრომის ავტორი.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ავტორი ისტორიული მიდგომის გარდა აქტიურ დამოკიდებულებას ამჟღავნებს ისტორიული სინამდვილისადმი. იგი არაა მოვლენების უბრალო რეგისტრატორი, ისტორიის რიტმული მდინარეების პასიური ამსახველი. იგი ცდილობს ქართლის მოქცევის ფაქტის არა მარტო დროში განსაზღვრას, არამედ მისთვის ადგილის გამონახვას ქართლის ისტორიაში როლის მიხედვითაც. მას სურს, გვითხრას: ქართლის მოქცევის ფაქტი არა მარტო გადაწვდება მთელ საუკუნეებს და უკავშირდება ქართლის წარსულსა და აწმყოს, არამედ ის უფრო მეტია, ვიდრე ქართლის მთელი ისტორია. ამისათვის „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ავტორი თავის ნაწარმოებში მასალას ანაწილებს არათანაბრად. წარმართულ პერიოდს კუმშავს, ორიოდე სიტყვით გადმოგვცემს გაქრისტიანების ისტორიის შემდგომი ხანის სხვადასხვა პერიოდსაც და ვრცლად საუბრობს მხოლოდ მოქცევაზე, ისე, რომ ამ ფაქტის აღწერილობა რამდენიმეჯერ აღემატება ყველა დანარჩენი ფაქტის აღწერილობას ერთად აღებულს.

ნათქვამის საწინააღმდეგოდ შეიძლება გვეფიქრა, რომ ქრონიკის ლაკონიურობა საგანგებოდ კი არაა ავტორის მიერ მიღწეული, არამედ უნებლიეა, წყაროების სიმწირითაა გამოწვეული. მაგრამ ეს ვარაუდი უნდა უარვეყოთ. წყაროები ქრონიკაში აღწერილი ამბების შესახებ საქართველოში რომ უხვად ყოფილა, ამაზე მეტყველებს ლეონტი მროველის „ქართველ მეფეთა ცხოვრება“, რომელიც დაახლოებით იმავე პერიოდს ეხება, რასაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ქრონიკა და სადაც ქრონიკის მიერ ორიოდ სიტყვით გადმოცემულის მაგიერ, ვხედავთ ისეთ აღწერილობებს, რომელთა წარმოშობა წყაროთა მნიშვნელოვანი ბაზის გარეშე, მარტოოდენ ფანტაზიით, გამორიცხულია. ასე მაგალითად, V ს. მეფის მირდატის შესახებ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ქრონიკა გვაძნობს: „და მისა შემდგომად მეფობდა მირდატ. და ესე წარიყვანა პიტიაშმან ვარაშ ბაღდადს და მუნ მოკულა“¹⁴. აი, ლეონტი მროველის ინ-

ფორმაცია იმავე მეფის შესახებ: „და დაჯდა მეფედ ძმა მისი მირდატ, ასულის წული თრდატისი ძე ვარაზ-ბაქარისი, მამულად ბაქარიანი, დედულად რევიანი, ორთავე მირიანის ძეთა ნათესავი. და იყო ესე მირდატ კაცი ქუელი, მხედარი შემმართებელი, ურწმუნო და უშიშარი ღმრთისა, ლალი და ამპარტავანი, და მინდობილი მკედრობასა თჳსსა. არა მსახურა ღმერთსა, არც ალაშენა ეკლესია, არარა მატა შენებულთა, და სილაღითა მისითა მტერ ექმნა ბერძენთა და სპარსთა. ბერძენთაგან ეძიებდა კლარჯეთს, საზღვარსა ქართლისასა, ხოლო სპარსთა არა მისცემდა ხარკსა. მაშინ სპარსთა მეფემან გამოგზავნა ერისთავი, რომელსა ერქუა უფრობ, სპითა ძლიერითა, მირდატის ზედა. მაშინ მირდატ, სილაღითა თჳსითა არა ჰრიდა სიმრავლესა სპარსთასა, მცირედითა სპითა მიეგება გარდაბანს და ეწყო. იოტეს და შეიპყრეს სპარსთა, მოვიდეს ქართლად, დაიპყრეს ქართლი და განყუნეს ეკლესიანი. ხოლო ნათესავი მეფეთანი დარჩეს ჳეესა კახეთისასა, და სჳმონ ეპისკოპოსი მის თანავე. ხოლო მირდატ წარიყვანის ბაღდადს და მუნ მოკუდა“¹⁵.

ამრიგად, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ისტორიული ქრონიკის ლაქონურობა ქართული ფეოდალური ხანის ისტორიოგრაფიის სიმწირით კი არაა გამოწვეული, არამედ სწორედ იმით, რომ ნაწარმოების ავტორის მიერ ისტორიული სინამდვილე ხელოვნურადაა დეფორმირებული გარკვეული იდეის წარმოსაჩენად.

ფაქტებისადმი ისტორიული მიდგომა, ისტორიული სინამდვილის მიმართ აქტიური დამოკიდებულება, რასაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში ვხვდებით, შუასაუკუნეებში ქართული ისტორიული აზრის განვითარების მაღალ დონეზე მიუთითებს.

როდის შეიქმნა ისტორიოგრაფიული თვალსაზრისით ღირსშესანიშნავი ეს ძეგლი?

აღნიშნული პრობლემის გასაღები ისტორიულ ქრონიკაში უნდა ვეძებოთ, რადგან ავტორის მიერ ქართლის მოქცევის ფაქტის შემდგომი მოვლენის გადმოცემა, როგორც ითქვა, ამ ფაქტის თანამედროვეობასთან მიმართებას ისახავს მიზნად. ამ თვალსაზრისით ლოგიკურია ე. თაყაიშვილის მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ ძირითადი ტექსტის სტეფანოზ II მმართველობამდე (639—663 წწ.) მოტანა (აქედან მოყოლებული IX ს-მდე მმართველთა და ეპისკოპოსთა მხოლოდ სიაა მოცემული ცალ-ცალკე) ქრონიკის VII ს-ის შუა ხანებში შექმნაზე მიუთითებს¹⁶. ეს თარიღი, ცხადია, უნდა გავრცელდეს მთლიანი ძეგლის შექმნაზეც.

როგორც ითქვა, VII ს-ის შუა ხანების შემდგომ IX ს-მდე ერისმთავართა და ეპისკოპოსთა სიაა მხოლოდ მოცემული. ეს მიუთითებს იმაზე, რომ ამ დროს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-მ განიცადა გარკვეული რედაქცია, არაა გამორიცხული, რომ VII ს-ის შუა ხანებიც „მოქცევაჲ“-ს შექმნის კი არა, არამედ აგრეთვე ერთ-ერთი რედაქტირების დროა. ასეთი ვარაუდი საფუძველს იძლევა „ნინოს ცხოვრების“ ციკლის ზოგიერთი თხზულების შედარება მოსე

¹⁵ ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველ მეფეთა, ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955, ტ. I, გვ. 128.

¹⁶ მოქცევაჲ ქართლისაჲ, გვ. 95—96.

¹⁷ ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა, ტფ. 1980, გვ. XCIII—XCIV.

9. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1985, № 3

ხორენელის „სომხეთის ისტორიასთან“, რის შედეგადაც ირკვევა, რომ V ს-ის სომეხი ისტორიკოსი საქართველოს ისტორიის ზოგი ფაქტის აღწერისას, სარგებლობდა „მოქცევაჲ ქართლისა“¹-ს ტიპის ძეგლით¹².

М. С. ЧХАРТИШВИЛИ

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ГРУЗИНСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ МЫСЛИ («ОБРАЩЕНИЕ КАРТЛИ»)

Резюме

В статье с историографической точки зрения рассматривается оригинальный памятник древнегрузинской литературы «Моцвейай картлисай» («Обращение Картли»).

Исторический подход автора данного произведения к фактам, его сознательно-активное отношение к описываемой действительности свидетельствует о высоком уровне развития исторической мысли в средневековой Грузии.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს, ძველი და შუა საუკუნეების ისტორიის წყაროთმცოდნეობის განყოფილებამ

¹ М. С. Ч х а р т и ш в и л и, «Житие Нино» и «История Армении» Мовсеса Хоренаци (Опыт сравнительного исследования), Совместная научная сессия молодых ученых Институты истории АН Азербайджанской, Армянской и Грузинской ССР; Тезисы докладов, Ереван, 1980, გვ. 42 — 43; о н а ж е, Источниковедческие проблемы христианизации Грузии. канд. диссертация, Тб., 1982, გვ. 18—20.

ზოგიერთი გვარის წარმოშობისათვის „ტბეთის სულთა მატიანეში“

საუბარი გვექნება რამდენიმე გვარის შესახებ, რომელიც გვხვდება „ტბეთის სულთა მატიანის“ შედარებით ადრეულ ფენებში. ესენია: **მორთულაყი** და **შავჩიტყი**. თავის დროზე მატიანის გამომცემელმა თ. ენუქიძემ აღნიშნული გვარების მაწარმოებლად მიიჩნია სუფიქსები ერთ შემთხვევაში აყ და მეორე შემთხვევაში ტყი¹. უფრო მოგვიანებით ამ გვარებს საგანგებოდ შეეხო მ. შანიძე. მკვლევარმა მართებულად შენიშნა, რომ ამ ორ გვარში პატრონიმებად გამოიყოფა მორთულა და შავჩიტყი. შესაბამისად მიიჩნია, რომ აქ საქმე გვაქვს არა სხვადასხვა გვარის მაწარმოებელთან (აყ და ტყი), არამედ ორსავე შემთხვევაში გვარის ფუძეს დაერთვის რაღაც ყ- ბგერა. ბუნებრივია ისმის კითხვა? „რას წარმოადგენს ეს ყ“? მ. შანიძე გვთავაზობს შემდეგ თვალსაზრისს: „შეიძლება დავუშვათ, რომ დამწერმა ყ ასოთი გადმოსცა ე. წ. გლაიდო, ხმოვანთა გასაყარი მაგარი შემართვა, რომელიც ღღესაც გვხვდება თუშურ კილოში (ყ)“².

ამრიგად, მკვლევარი იმთავითვე გამორიცხავს ყ(ი) სუფიქსის, როგორც გვარის მაწარმოებლის არსებობას. რას ემყარება ის ამ შემთხვევაში? 1. ქართული წარმომავლობის გვარებში ასეთი მაწარმოებლები სავარაუდო არ არის³ (როგორც ქვემოთ შევეცდებით ვაჩვენოთ, ეს ასე არ უნდა იყოს). 2. „პირველ შემთხვევაში (იგულისხმება მორთულაყი — მ. ს.), უნდა გვქონდეს არა გვარი, არამედ შერქმეული სახელი“. ამის საბუთად მკვლევარი მიუთითებს შემდეგ გარემოებაზე: „ჩვეულებრივ მოსახსენებელში ჯერ გვარია დასახელებული, შემდეგ სახელი, აქ კი საწინააღმდეგო მიმდევრობა გვაქვს. „ს„უ“ლსა ბასილი მორთულაყისასა“... უკანასკნელი სიტყვისაგან ნაწარმოები პატრონიმული გვარები კი ტბეთის მოსახსენებლებში გვხვდება უფრო გვიანდელ ფენებში“⁴.

ჯერ ერთი მორთულა ფუძიდან ნაწარმოები გვარების არსებობა უფრო გვიანდელ ფენებში ვერაფერ საბუთად გამოდგება იმისა, რომ ამ შემთხვევაშიც ის არ არის გვარი და მხოლოდ შერქმეული სახელია. რაც შეეხება მთავარ არგუმენტს უნდა აღვნიშნოთ, რომ სულთა მატიანეში მიმდევრობა: გვარი, სახელი თანამიმდევრულად გატარებული არ არის. მაგ:

¹ ტბეთის სულთა მატიანე, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თინა ენუქიძემ, 1977, გვ. 37.

² მ. შანიძე, ზოგიერთი გვაროვნული სახელი „ტბეთის მატიანეში“, მრავალთავი I X, 1981, გვ. 55.

³ იქვე, გვ. 54.

⁴ იქვე.

103. სულსა პეტრის მიქაშვილისასა და მისისა მეუღლისა...

მუხ. 156. „ს(უ)ლსა ნათელ კირკიტულისა«სა შ(ე)უნდვენ ღ(მერთმან)“ აღსანიშნავია, რომ იგივე გვარი და სახელი 164-ე მუხლში გვხვდება შემდეგი თანამიმდევრობით: „ს(უ)ლსა კირკიტ«ს»ლის ნათ«ე»ლის შ(ე)უნდვენ ღ(მერთმან)“. აგრეთვე 189. ს[ულსა] სანი[≈8] მისა ჯეჯელათ...

აქაც ჯერ სახელი უნდა იყოს დასახელებული და შემდეგ გვარი.

204. ს(უ)ლსა ნიკ(ოლო)ზისა იაბედ[ათისა≈4] და მისისა მ(ე)უღლისა,

221. სულსა სამოელეთ გ(იორგ)ის(ა)სა და მეუღლისა მისისა ნ(ა)თ(ე)-ლის(ა)სა და ივანე სკინაჭეთისა[სა].

223. ს(უ)ლსა თ(ე)ვდორე გუნდარეთის(ა)სა...

226. ს(უ)ლსა კუთხათ სეხნასა მ(ა)რ(ია)მის(ა)სა, ცხ(ო)რ(ე)ბ(ა)სა ინასა-სა, ი(ოვანე) ლამოძათის(ა)სა... აქ როგორც ვხედავთ ორივენაირ თანამიმდევრობასთან გვაქვს საქმე.

238. სულსა თ(ე)ვდორე ჩოყორეთის(ა)სა...

278. ს(უ)ლსა თომა მეფუტკრისძისა«სა შ(ე)უნდვენ ღ(მერთმან)

376. ს(უ)ლსა ს(ა)ბა კაკალეთი«სა შ(ე)უნდვენ ღ(მერთმან)

398. ს(უ)ლსა გ(იორგ)ი წანგრის(ა)სა...

437. ს(უ)ლსა სანანოს მახაჭასძისა...

446. ს(უ)ლსა გ(იორგ)ისა თევთისძისა«სა...

525. ს(უ)ლსა დემეტ«არე მისქ(ი)ხისა...

547. ს«უ»ლსა ილარიონ სისოეთისა...

ამრიგად, თანამიმდევრობა: სახელი, გვარი არ არის უცხო სულთა მატია-ნისთვის, აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ასეთი თანამიმდევრობა დამახასიათებელია სწორედ უფრო ადრეული ფენებისათვის მაგ. 1 მუხლიდან მოყოლებული 294 მუხ. ჩათვლით, ასეთი თანამიმდევრობა გვხვდება 10-ჯერ, მაშინ როდესაც 294 მუხლიდან მოყოლებული 588-ის ჩათვლით, ე. ი. დანარჩენი 294 მუხლის შუალედში მხოლოდ 6-ჯერ.

ამრიგად, მკვლევრის არგუმენტაცია მორთულაყისა-ში მორთულას მეტ-სახელად და არა გვარად მისაჩნევად საკმარისი არ უნდა იყოს.

ახლა გვინდა განვიხილოთ მეორე გვარი.

166. „ს(უ)ლსა შ«ა»ვიჩიტყთ ნიკ(ოლო)ზის(ა)სა... შ(ე)უნდვენ ღ(მერთმან)“⁴.

ამ გვართან დაკავშირებით მ. შანიძე აღნიშნავს: „დაქარაგმების გახსნისას საეპარქიოებელია არა „შავჩიტყთ“ (როგორც გამოცემაშია), არამედ „შავჩიტყყთ“ ფორმა, შდრ.: გიორგათ, სიკალათ, გლიჯათ, ცანდაეთ, ტომარათ და სხვ.“⁵.

ქარაგმის მ. შანიძის მიერ შემოთავაზებული გახსნა იმით არის ნაკარნახევი, რომ ყ-ბგერა ამ შემთხვევაშიც გლავად (ხმოვანთა გასაყარად) იქნას მიჩნეული. ამისთვის კი საჭიროა ორი ხმოვნის თავმოყრას ჰქონდეს ადგილი.

ჩვენი აზრით, ქარაგმის ასეთ გახსნას არგუმენტაცია აკლია. ჯერ ერთი ყველა ზემოთ აღნიშნული გვარი, რომელსაც მ. შანიძე აქ პარალელურად იშველიებს, ნაწარმოებია ა- კნინობითის ნაწარმოებლით დამთავრებულ ფუძეზე სუფიქსის დართვით, მაგ.: გიორგათ — ნაწარმოებია გიორგა-საგან, სიკალათ — სიკალა-სგან და ა. შ.

⁴ ტბეთის მატთან... გვ. 80.

⁵ მ. შანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55.

„სულთა მატთანეში“ გვხვდება, აგრეთვე, ჩიტ- ფუძიდან ნაწარმოები კნინობითის ფორმები, მაგ.: ჩიტაშვილი (349), ჩიტასშვილი (348), მაგრამ იმის საფუძველი არა გვაქვს, რომ აღნიშნულ შემთხვევაშიც ფუძედ კნინობითის ფორმა — შავჩიტა მივიჩნიოთ. პირიქით, სხვა ყველა შემთხვევაში ეს გვარი სწორედ შავჩიტ- ფუძითაა და არა შავჩიტა-თი წარმოდგენილი, მაგ.: შავჩიტის ბეშქენის და არა შავჩ-ტას ბეშქენის, აგრეთვე, 434. შავჩიტისძისა ესაიასი და არა შავჩიტასძისა ან შავჩიტაისძისა.

მოყვანილი მაგალითებიდან აშკარაა, რომ საქმე გვაქვს შავჩიტ და არა შავჩიტა ფუძესთან — ეთ სუფიქსის დართვით კი ამიტომ უფრო სავარაუდოა ფორმა შავჩიტეთ, ვიდრე მ. შანიძის მიერ შემოთავაზებული შავჩიტაეთ, რაც აღნიშნული გვარის „სულთა მატთანეში“ არსებული არც ერთი ფორმით არ დასტურდება. მაგალითისათვის შეგვიძლია მოვიყვანოთ მატთანეშივე არსებული შემდეგი ფორმები: კაჯრ-ეთ (227), როსტომ-ეთ (122), თავხელ-ეთ (210) და სხვ. მრავალი. შავჩიტყთ ფორმაში თ, შესაძლოა მართლაც მეორადი გვარის მაწარმოებლის (ე)თ-ის შეკუმშული ფორმა იყოს, მაგრამ ქარაგმა უნდა გაიხსნას არა როგორც შავჩიტაყეთ, არამედ შავჩიტყეთ.

ამრიგად, ამ შემთხვევაში ხმოვანთა შორის გამყარის გაჩენის საჭიროება არ არსებობს, იმ უბრალო მიზეზების გამო, რომ ორი ხმოვნის შეხვედრას საერთოდ ადგილი არა აქვს. რა თქმა უნდა, თეორიულად შავჩიტაეთ ფორმა გამორიცხული არ არის, მაგრამ ასეთი თეორიულად დასაშვები ვარიანტი იმ დროს, როდესაც თვითონ წყარო ამის საფუძველს არ იძლევა, დასკვნების გასაკეთებლად არ გამოდგება.

გარდა ზემოთაღნიშნულისა, ჩვენ სპეციალურად გვინდა განვიხილოთ მესამე შემთხვევა, რომელზეც მ. შანიძე ყურადღებას არ ამახვილებს, თუმცა აღნიშნული გვარიდან აშკარაა, რომ ყ(ჩ) გვარის მაწარმოებელი სუფიქსია და არა ხმოვანთა გასაყარი.

216 მუხ. „ს(ჟ)ლსა ჯალ(ა)ბ(ა)სა, ცივნარ«ი»სა ჩუფაჯისაყ«ი»სა შე(ე)უნ-დეენ“⁶.

როგორც ვხედავთ, ჩუფაჯისაყი გვარია და მისი მაწარმოებელია სწორედ სუფიქსი ყ(ი). აქ ზუსტად ისეთივე წარმოებაა, როგორც სხვა შემთხვევაში ძე-ზე დაბთავრებულ გვარებში, ანუ გვარის მაწარმოებელი დაერთვის ნათ. ბრუნვას. შეაღარ. ჩუფაჯ-ისა-ყი-სა და მაგ. კირკიტ-ის-ძი-სა (219) და სხვა. მსგავსი მრავალი.

დავუშვათ მეორე თვალსაზრისი და ჩუფაჯისაყიში ყ ისევ გლაიდად, ანუ ხმოვანთა გასაყარად წარმოვიდგინოთ, გამართლებულია თუ არა ეს?

ქართული ენის ნორმების გათვალისწინებით, აღნიშნულ შემთხვევაში ნანათესაობითარი ნათესაობითი დაუშვებელია. მაგ.: არ არის გამართლებული სულსა ცივნარისა ჩუფაჯისაისა, როგორც ცნობილია აქ უნდა იყოს ჩუფაჯისასა, ანუ ნანათესაობითარი მიცემითი (სული, საზღვრული მიცემითშია). სხვა საქმეა რომ ყოფილიყო სულის, ანუ საზღვრული ყოფილიყო ნათესაობითში, მაშინ დასაშვები იქნებოდა ფორმა ჩუფაჯისაის. ამრიგად, ენობრივი ნორმების გათვალისწინებით ხმოვანთა გასაყარის საჭიროება აღნიშნულ შემთხვევაში არ უნდა გაჩენილიყო, იმის გამო, რომ ორი ხმოვნის შეხვედრას არ უნდა ჰქონოდა ადგილი. მიუხედავად იმისა ტბეთის სულთა მატთანეს. ხომ

⁶ ტბეთის სულთა მატთანე, გვ. 86.

არ არის თვითონ ტექსტში აღნიშნული ენობრივი ნორმა დარღვეული? ჩვენ მიერ ეს სამუშაო ჩატარებულია მთელი ტექსტის მიმართ და არსად მსგავს შემთხვევაში, ანუ მიცემითში დასმულ საზღვრულთან მსაზღვრელი ნანათესაობითარი ნათესაობითის ფორმით არ იხმარება. მაგ., გვაქვს: „სულსა თევდორე გუნდარეთისასა...; ინასასა... მარიამისასა... წანგრისასა... ლამოძეთისასა“ და ა. შ. გამოწკლისის გარეშე.

საბოლოოდ ამ საკითხისადმი ჩვენი დამოკიდებულება გვინდა ჩამოვყალიბოთ შემდეგნაირად: ის, რომ ღღეს ღღეობით თუშურ კილოში ხმოვანთა გასაყარი, მაღალი შემართვა იხმარება, თავისთავად არ მეტყველებს მის საერთო ქართველურ წარმოშობას. „ტბეთის სულთა მატიანის“ ყ-სთან მის დაკავშირებას საფუძვლიანი მეცნიერული დასაბუთება სჭირდება, მით უმეტეს, რომ გარდა თუშურისა ამ მაღალ შემართვას სხვა ქართველურ ენებსა და დიალექტებში პარალელი არ ეძებნება. „ტბეთის სულთა მატიანეში ყ-ს გლადიდ მისაჩნევად სერიოზულ წინააღმდეგობებს ვაწყდებით: I. შემთხვევაში მორთულაყი უნდა მივიჩნიოთ მეტსახელად და არა გვარად, რაც სრულიად გაუგებარია და დაუსაბუთებელი; II. შემთხვევაში შავჩიტყთ ფორმა, რომელსაც ტექსტში ქარაგმის ნიშანი სულ არ უზის, უნდა გავხსნათ რატომღაც როგორც შავჩიტაყეთ. ასეთი ფორმა, სწორია, თეორიულად დესაშვებია, მაგრამ როგორც ზემოთ გვქონდა საუბარი, თვით ტექსტში არსებული ამ გვარის სხვა ფორმების გათვალისწინებით, ნაკლებად სავარაუდოა. და საბოლოოდ, III შემთხვევაში — ჩუფავისაყისა — უნდა დავარღვიოთ გრამატიკული ნორმა, რომელიც არც ერთხელ წყაროში დარღვეული არ არის. ბევრად უფრო მარტივად წყდება საკითხი, თუ დავუშვებთ, რომ ყ(ი) აქ გვარის მაწარმოებელი სუფიქსია.

აქვე გვინდა აღვიშნოთ, რომ სუფიქსი ყ, როგორც ჩანს, შემოგვინახა მთელმა რიგმა გვარებმა, რომლებიც უფრო მოგვიანებით ახალი სუფიქსებით იქნენ ხელმეორედ წარმოებულები მაგ. დას. საქართვ. საბუთებში რამდენჯერმე შეგვხვდა გვარი რუსაყი⁷, სადაც, ჩვენი აზრით, პატრონიმია რუსა (ეს საკუთარი სახელი როგორც ცნობილია, ხშირი იყო ურარტუს სამეფო დინასტიის წარმომადგენელთა შორის) პირველადი წარმოებაა რუსაყ(ი) და მეორადი: რუსა-ყ-ია- რუსაყია (საბუთებში გვხვდება და ამჟამადაც არსებობს ეს გვარი მეორე ფორმით — რუსაშვილი).

აგრეთვე, ორმაგ წარმოებასთან უნდა გვქონდეს საქმე გვარში სალდაყია⁸, რომელიც ჩვენ აგრეთვე, დას. საქართველოს საბუთებში შეგვხვდა ორნაირი ფორმით: სალდაყია და სალდაძე⁹. ამ ორი გვარის შედარებით აშკარაა, რომ პატრონიმად გვევლინება სალდა, ერთ შემთხვევაში შენარჩუნებულ იქნა ძველი წარმოება სალდაყ(ი) და მას დაერთო ახალი მეგრული სუფიქსი ია, მეორე შემთხვევაში ძველი სუფიქსი ყ გვარს მოცილდა და გვარი წარმოებულ იქნა ახალი ძე სუფიქსით (შეადარეთ ზემოთ განხილული მაგალითები: მორთულაყ(ი) — მორთულასძე, შავჩიტყ(ი) — შავჩიტისძე).

ამგვარად, ექვს გარეშეა, რომ ტბეთის სულთა მატიანეში სხვა გვარის მაწარმოებლებთან ერთად გვხვდება სუფიქსი ყ. ეს სუფიქსი სულ სამჯერ იხმა-

⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., III, გვ. 422, 384.

⁸ იქვე, გვ. 443.

⁹ იქვე, გვ. 1073.

რება, ისიც მატანის არქაულ ფენებში. სამიდან ორ შემთხვევაში იგივე გვარები მატანის უფრო გვიანდელ ნაწილში წარმოდგენილები არიან უკვე ძე მაწარმოებლით.

რა ვიციტ ჩვენ ამ სუფიქსის შესახებ?

1. სუფიქსი არქაულია. ის უკვე XII—XIII საუკუნეებისთვის ფაქტობრივად მკვდარია და პრაქტიკულად ხმარებიდანაა გამოსული, 2. იმ გვარებში, რომლებიც აღნიშნული სუფიქსით არიან ნაწარმოები, უფრო მოგვიანებით ყ სუფიქსის ადგილს იკვრს ძე.

ახლა განვიხილოთ საკითხი დამახასიათებელი იყო თუ არა საერთოდ ყ სუფიქსიანი წარმოება ქართველური გვარებისთვის.

მ. შანიძის აზრი ამ საკითხზე შემდეგია: „ქართული წარმომავლობის გვარებში ასეთი მაწარმოებელი სავარაუდოდ არ არის“¹⁰. ამჟამად ქართული გვარებისთვის ასეთი მაწარმოებელი მართლაც არ არსებობს, მაგრამ ყ სუფიქსი ყველა მონაცემით არქაულია და ახლა კი არა, უკვე XIII ს-თვისაც, როგორც ჩანს ფაქტობრივად ხმარებიდან გამოსული იყო. (ყოველ შემთხვევაში ფრიად იშვიათად იხმარებოდა). ამრიგად, ეს სუფიქსი ან მისი მსგავსი ფორმები ჩვენ ენის განვითარების არქაულ პერიოდში უნდა ვეძიოთ.

ქართული ტომების და მათი სატომო სახელების შესახებ, როგორც ცნობილია, საინტერესო ცნობები შემოგვინახეს ძველმა ბერძნებმა. ყველაზე აღწინდელი ცნობა მოგვეპოვება სატომო სახელის კოლხის შესახებ. დიდი ხანია ცნობილია, რომ აღნიშნულ სატომო სახელში გამოიყოფა, ფუძე კოლ, ხოლო ხ(ი) მაწარმოებელია (ი. ჯავახიშვილი, გ. მელიქიშვილი, პ. ინგოროყვა და სხვ.).

პეკათაძის მიღეთელის ცნობით კოლხებს უშუალოდ ჩრდილოეთიდან ესაზღვრებოდნენ კოლ-ები. ამრიგად, აღნიშნული სატომო სახელი ორი ვარიანტითაა წარმოდგენილი ხ(ი) სუფიქსით და უსუფიქსოდ (ეს გარემოება დიდი ხანია შენიშნულია ჩვენ სამეცნიერო ლიტერატურაში)¹¹.

ასევე ურარტული წყაროებით მტკიცდება, რომ კულხას სახელმწიფო გაერთიანება უნდა არსებულიყო დიაოხის ანუ ტაოს ჩრდილოეთით¹². აქ კი როგორც ცნობილია, ღღესაც არსებობს ისტორიული პროვინცია კოლა. ამ შემთხვევაშიც, როგორც ვხედავთ, სატომო სახელი გვხვდება ორი სუფიქსიანი და უსუფიქსო ფორმით: კულხა (კოლხა) და კოლა. სუფიქსი ხ-ს მკვეთრი და მყლერი ვარიანტებიც არსებობდა: კ და გ. ეს ფორმები დადასტურებულია ძველ ბერძნებთან: სანიგი — სანიკი, აბაზგი-აფხაზების სატომო სახელში (სხვათაშორის თვით აფხაზი ფორმა მეტყველებს, რომ აბაზგის გვერდით არსებობდა უფრო ყრუ ფორმა აბასხის ან აბაშხის სახით), მოსინიკი და სხვ.

აქ ჩვენ განსაკუთრებით გვინდა შევჩერდეთ შემდეგ სატომო სახელებზე: კოლი, ლაზი, სანი.

1. კოლი. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ეს სატომო სახელი ტოპონიმიკამ და უძველესმა წერილობითმა წყაროებმა შემოგვინახეს ორი სუფიქსიანი და

10. მ. შანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 54.

11. იხ. ნ. ლომოური, ბერძენი ლოგოგრაფიკების ქართველი ტომების შესახებ, მსკი, ნაკვ., 35, 1963, გვ. 10.

12. გ. მელიქიშვილი, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები, საქ. ისტ. ნაკვ. I, 1970, გვ. 386—87.

უსუფიქსო ფორმით, მაგრამ თვით სუფიქსიანი ფორმაც ორნაირია მკვეთრი და ყრუ. მაგალითად, იყო კოლხი და პარალელურად არსებობდა კოლ-ი-კი. ეს ფორმა დადასტურებულია მხარის შემორჩენილ ტოპონიმში: XIX ს-ის დასასრულს ჭოროხის მეორე ხეობის დასაწყისში მარჯვენა მხარეს იყო სოფელი სანჯაყ-კოლიკი, მის სიახლოვეში სოფელი აშალა-კოლიკი (ანუ ქვემო კოლიკი) და ხეობის მარცხენა ნაპირზე კი სოფ. ლივანა-კოლიკი¹³. ეს ფორმა რომ ადგილობრივი წარმოშობისაა და არა კოლხის დამახინჯებული გათურქებული ან გაბერძნებული ვარიანტი, ამის სასარგებლოდ მეტყველებს თითქმის მსგავსი ფორმების არსებობა სხვა სატომო სახელების წარმოებისას. მაგალითად, სანი-კი — სანი-გი. (ამის შესახებ ქვემოთ კიდევ გვექნება საუბარი) და მოსინი-კი, სადაც აგრეთვე სუფიქსი კ დაერთვის არა პირდაპირ ფუძეს, როგორც კოლხში, არამედ ფუძესა და სუფიქს შორის ჩნდება თანხმოვანთა გამყარი ი-ს სახით.

2. არანაკლებ საინტერესოა სატომო სახელის ლაზის წარმოება. ბერძნულ წყაროებში ის გვხვდება უსუფიქსო ლაზ ფორმით. მაგრამ, როგორც ჩანს, ადგილობრივად არსებობდა აგრეთვე **ხ** სუფიქსიანი ფორმაც, ასეთი წარმოება შემონახული უნდა გვექნოდეს გვარებში მოლაშხია, ლაშ-ხი და ლას-ხი-შვილი. როგორც ვხედავთ, ამ შემთხვევაშიც იგივე **ხ** მაწარმებელთან გვაქვს საქმე, ლაზი—ლას-ხი—ლაშხი.

3. საბოლოოდ გვინდა შევჩერდეთ სანთა სატომო სახელზე. ეს სატომო სახელიც ბერძნულ წყაროებში გვხვდება როგორც უსუფიქსო სანა—ისე სუფიქსიანი სანი-გი ფორმით. სუფიქსიანი ფორმით ეს სატომო სახელი შემოგვინახა გვარმა სანიკიძე.

ზემოთ ჩვენ განვიხილეთ სატომო სახელები და შევეცადეთ გვეჩვენებინა, რომ შავი ზღვის გასწვრივ მცხოვრები დას. ქართველურ ტომთა სატომო სახელები ბერძნულმა წყაროებმა, ადგილობრივმა ტოპონიმებმა და გვარებმა შემოგვინახეს ორი: სუფიქსიანი და უსუფიქსო ფორმით. სრულიად აშკარაა, რომ სატომო სახელების საწარმოებლად იხმარებოდა სუფიქსი **ხ** მკვეთრი და მჟღერი ვარიანტებით (კ, გ).

აწარმოებდა თუ არა აღნიშნული სუფიქსი აგრეთვე გვარებსაც? ამასთან დაკავშირებით გვინდა განვიხილოთ რამდენიმე გვარი.

„ტბეთის სულთა მატიანეში“ ვკითხულობთ:

354 ს(ულ)ს კობახთის გაზრდილ^იის ი(ოვან)ეს შ(ეუნდევ)ნ.

კობახთ ფორმა, როგორც ვხედავთ, საოცრად ჰგავს აქ უკვე განხილულ შავჩიტყთ ფორმას. ჩვენი აზრით, ამ გვარშიც (ისევე, როგორც შავჩიტყთ გვარში) თ-ეთ მაწარმოებლის შეკუმშული ფორმა უნდა იყოს. მაგრამ **ხ** რომ ხმოვანთა გასაყარი არ არის და ამ შემთხვევაში ფუძისეულად გაიზარდა, ჩანს ამ გვარის დღესდღეობით შემორჩენილი სხვა ფორმებიდან: კობახია და კობახ-ი-ძე. თვით სულთა მატიანეში ეს გვარი ამ ფორმებით არ გვხვდება, მაგრამ საერთოდ ხშირია შემთხვევა, როდესაც ერთი და იგივე გვარი სხვადასხვა მაწარმოებლით იხსენიება (ეს ფაქტი იმდენად დამახასიათებელია მატიანის ტექსტისათვის, რომ აქ მაგალითების მოყვანას აღარ შევუდგებით). თუ კობახთ გვარს (ე)თ სუფიქსს მოვაცილებთ, დავგრჩება კობახ-კობახი, რო-

¹³ Я. С. Проскурянов, Заметки о Турции, Записки Российского Императорского географического общества, XXV, вып. I, 1905, гл. 100—101.

ნელშიც. ჩვენი აზრით, პატრონიმია კობა და ხ სუფიქსია. ამრიგად, თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო პატრონიმი კობა მისგან ხ სუფიქსის დართვით წარმოებულ იქნა გვარი კობახი. უფრო გვიან კი ამ გვარის მეორადი წარმოება მოხდა იმ ეპოქაში გავრცელებული გვარის მაწარმოებლის მეშვეობით: კობახ-(ე)თ, კობახის-ძე, კობახ-ია.

გარდა აღნიშნული გვარისა გვინდა საგანგებოდ ყურადღება გავამახვილოთ ისეთ დას. ქართულ გვარებზე, რომლებშიც, ჩვენი აზრით, შენარჩუნებული უნდა იყოს გვარის პირველადი მაწარმოებელი ხ-კ.

ასეთებია: კუჭუხიძე, ხალბაქიძე, ქუჩახია, ქვაჩახია, ფურთუხია, გოგოხია, წულუქიძე, ჯოლოსავე და მსგავსი მრავალი.

ამ გვარების პირველადი მაწარმოებელი უნდა იყოს სუფიქსი ხ-კ:

კუჭ-ხი//კუჭაიძე

კაჭა-ხი

ხალბა-კი

ქუჩა-ხი

ქვაჩა-ხი//ქვაჩაძე

ფურთუ-ხი

გოგო-ხი//გოგოშვილი

ჯოლ-ო-ხი//ჯოლია

წულუ-კი//წულაია, წულაძე (არ არის გამორიცხული ამ შემთხვევაში საქმე გვქონდეს კინოზოითობის მაწარმოებელ სუფიქსთანაც).

უფრო გვიან კი როდესაც ხ-კ სუფიქსმა დაკარგა გვარის მაწარმოებელი სუფიქსის მნიშვნელობა, ის ფუძისეულად იქნა გააზრებული და აღნიშნული გვარები ხელმეორედ იქნენ წარმოებული იმ ეპოქად გავრცელებული სუფიქსების მეშვეობით.

ამრიგად, არქაულ პერიოდში ქართველურ სატომო და საგვარეულო სახელთა მაწარმოებლად (ყოველ შემთხვევაში დასავლურ ქართველურ სამყაროში) უნდა ყოფილიყო გავრცელებული სუფიქსი ხ-კ-გ. რომელ ენოვან სამყაროს უკავშირდება ეს სუფიქსი, ადგილობრივია თუ ნასესხები (ხურო-ურარტულიდან, ჩრდ. კავკასიური ენებიდან თუ სხვ.) ეს ჩვენ საკვლევე საგანს ფრიად სცილდება და ამის დადგენა ჩვენ მიზანს არ შეადგენს¹⁴.

ახლა ისევ მივუბრუნდეთ სულთა მატთანში დადასტურებულ გვარის მაწარმოებელ სუფიქსს ყ-ს. ეს სუფიქსი, ჩვენი აზრით, ხ-კ-გ სუფიქსის ფონეტიკური ვარიანტია. რაც შეეხება ხ-ს ყ-ში გადასვლას, ეს გვარში შავჩიტყი იოლად ასახსნელია: ქართულისათვის არ არის დამახასიათებელი ტხ კომპლექსი. ან უნდა იყოს თხ ან ტყ. ამრიგად, ფუძისეულმა ტ-მ გაამჟღერა ხ. რაც შეეხება ა ხმოვნის შემდეგ აღნიშნული სუფიქსის ყ ფონეტიკური ვარიანტით ხმარებას (მორთულა-ყი, ჩუფაჯისაყი) იმ დროს, როდესაც ასეთივე პოზიციაში, ე. ი. ა ხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეზე ხ და არა ყ ვარიანტი იხმარება, ეს მოვლენა ალბათ უნდა აიხსნას გამოთქმაში დიალექტიკური განსხვავებების არსებობით.

¹⁴ აქ საინტერესოა აგრეთვე გავიხსენოთ გ. ჟორდანიას მიერ თავის ნაშრომში „მეხურელი“ (თბ., 1956 წ.) გაკეთებული ფრიად საყურადღებო დასკვნა იმის შესახებ, რომ სწორედ სამხრეთ-დასავლურ და დასავლურ ქართულ სამყაროში უნდა გათქვეფილიყო და ასომილირებულიყო ხურიტელ ტომთა საგარძნობი მასა. იხ. დასახ. ნაშრომი, გვ. 75—76 და სხვა.

რა შინაარსობრივი დატვირთვა უნდა ჰქონოდა სუფიქს ბ-ს (კ, გ, ყ)?

ქართულში გვარების მაწარმოებელი სუფიქსები შემდეგი 3 ნიშნის მიხედვით შეიძლება დავაჯგუფოთ: 1. გეოგრაფიული სახელებიდან გვარების მაწარმოებელი სუფიქსები ანუ სადაურობის აღმნიშვნელი სუფიქსები. 2. სიმრავლის, მრავლობითობის აღმნიშვნელი სუფიქსები; 3. ნათესაობის, კუთვნილების აღმნიშვნელი სუფიქსები.

ვინაიდან ჩვენ მიერ განხილულ ბ-ყ სუფიქსით წარმოებულ გვარებში პატრონიმებად საკუთარი სახელები მოჩანან, აღნიშნული სუფიქსი სადაურობის აღმნიშვნელი არ უნდა იყოს. ამრიგად, დასაშვებია მხოლოდ მეორე და მესამე ვარიანტი. ჩვენი აზრით, უპირატესობა უფრო მესამე ვარიანტს უნდა მიენიჭოთ: 1. ორ შემთხვევაში ყ—ბ სუფიქსით დამთავრებულ გვარს „სულთა მატიანეში“ დართული აქვს მრავლობითობის აღმნიშვნელი სუფიქსი თ- (ეთ) კობახ-თ, შაფჩიყთ) რაც ყ—ბ სუფიქსის მიერ მრავლობითი რიცხვის ჩვენების ფუნქციას უნდა გამოიკვეთდეს და 2. ამ სუფიქსით წარმოებული გვარები უფრო გვიან ნაწარმოები არიან ძე-ს მეშვეობით, რაც თითქოს აგრეთვე, იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ ყ—ბ-ს ნათესაობის, კუთვნილების გადმოცემა ეკისრებოდა. საბოლოოდ გვინდა დავასკვნათ შემდეგი: 1. ტბეთის სულთა მატიანეში სხვა გვარის მაწარმოებელ სუფიქსთა შორის გვხვდება სუფიქსი ყ, რომელსაც ყველა მონაცემით სწორედ გვარის წარმოების ფუნქცია აკისრია და არა რაიმე სხვა; 2. არქაულ პერიოდში ქართველური (ყოველ შემთხვევაში დასავლურ ქართველური სამყაროსათვის გავრცელებული იყო სატომო და საგვარეულო სახელთა მაწარმოებლად სუფიქსი ბ—კ—გ, რომლის ფუნქცია ნათესაობის, კუთვნილების გამოხატვა უნდა ყოფილიყო. გარკვეულ პერიოდში ეს სუფიქსი გამოვიდა ხმარებიდან და შეიცვალა სატომო და საგვარეულო სახელთა მაწარმოებელი სხვა სუფიქსებით, მაგრამ იშვიათ შემთხვევებში ეს ახალი სუფიქსები დაერთო უკვე ბ—კ—გ სუფიქსით ნაწარმოებ გვარებს ძველი სუფიქსის მოუცილებლად, რის შედეგადაც მივიღეთ გვართა ორმაგი წარმოებები, მაგ.: კუჭუხიძე, ქვაჩახია, გოგოხია, კობახიძე, წულუკიძე და სხვ.; 3. „ტბეთის სულთა მატიანეში“ დაცული გვარის არქაული მაწარმოებელი ყ ბ—კ—გ სუფიქსის ფონეტიკურ ვარიანტად გვესახება.

М. В. САНАДЗЕ

К ВОПРОСУ О ФАМИЛИЕОБРАЗОВАНИИ В «ТБЕТСКОМ СИНОДИКЕ»

Резюме

В статье показано, что звук к, встречающийся в окончаниях нескольких фамилий, приведенных в списках исторического памятника XIII—XV вв. «Тбетского синодика», имеет не гласнораздельную функцию, а является частью суффикса -ки, с помощью которого образовывались фамилии.

В нашей историографии давно хорошо известно, что суффикс -х (-к, -г) образовывал племенные названия картвельских племен (напр., кол-хи, сан-и-ги, мосин-и-ки и др.). Опираясь на анализ гру-

зинских фамилий, сохранившихся до наших времен, а также встречающихся в исторических документах, в статье показано, что суффикс -х (-к, -г) образовывал не только племенные названия, но и древнекартвельские фамилии. Позже, когда суффикс -х(-к, -г) потерял свое назначение, фамилии были заново образованы по действующим в те времена новым суффиксам, хотя многие из них, получив новый суффикс, сохранили и прежний -х (-к, -г), который выступал уже в качестве неотделимой части основы.

Фамилиеобразующий суффикс -ჟ ი, который встречается «Тбетском синодике», по нашему мнению, должен являться фонетическим вариантом суффикса -х (-к, -г), тем более, что в картвельских языках для существования таких фонетических вариантов (-х, -к, -г) не существует более или менее серьезных преград.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
წევრ-კორესპონდენტმა მ. ლორთქიფანიძემ

„ქოთლოსანი“ საკითხისათვის

„ქოთლოსანი“ ქართული ფეოდალური ჯარის მოლაშქრე-მეომარი იყო. ტერმინი „ქოთლოსანი“ ცნობილ ქართულ წყაროებში ჩვენ გვხვდება მხოლოდ და მხოლოდ XIII—XIV საუკუნეების საკანონმდებლო ძეგლში — „ბექა-აღბუღას სამართალში“. შუა საუკუნეების ქართულ გამოუქვეყნებელ დოკუმენტურ თუ სხვა რიგის წყაროებში-კი იგი ჩვენ არ შეგვხვდება.

ტერმინი „ქოთლოსანი“ ბექა-აღბუღას სამართალში დაკავშირებულია მოლაშქრე-მსახურთან. მაგრამ თუ როგორი მსახური იგულისხმება მასში, ე. ი. თუ რას ნიშნავს „ქოთლოსანი“, ძეგლში ეს არ ჩანს.

„ქოთლოსნის“ განმარტებას ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში პირველად შეეხო ი. დოლიძე. 1954 წელს გამოცემულ თავის ნაშრომში („ძველი ქართული სამართალი“) იგი ქოთლოსანს ასე განმარტავს: „ქოთლოსანი-გოდლოსანი, გოდლის ანუ კოშკის მქონებელი-მცველი; პატრონ ათაბაგის საპატიო მოხელე“¹.

შემდგომ მან სავსებით სამართლიანად უარყო თავისი ეს ძველი მოსაზრება და მის მიერ გამოცემულ „ქართული სამართლის ძეგლები“-ს I ტომში „ქოთლოსანი“ განმარტებულია ასე: „ქოთლოსანი — პატრონ ათაბაგის წარჩინებული მსახური, რომელსაც ლაშქრობისას თან ყავს მარჯაფა საჯდომი ცხენი“².

ამასთან აღსანიშნავია, რომ ი. დოლიძე „ქოთლოსნის“ განმარტებისას, არც პირველ და არც მეორე შემთხვევაში, რაიმე წყაროს არ იმოწმებს.

შემდეგში „ქოთლოსნის“ განმარტებას შეეხო მ. ბერძნიშვილი. იგი იზიარებს ი. დოლიძის ძველ მოსაზრებას და მსახურებთან დაკავშირებით აღნიშნავს, რომ „ქოთლოსნობა“ ესაა „ციხის დაცვა“³ და, მაშასადამე, „ქოთლოსანი“ ციხის მცველი მსახური იყო.

მ. ბერძნიშვილის შემდგომ „ქოთლოსანს“, სამხედრო საქმესა და მსახურ-მოლაშქრეებთან დაკავშირებით, შეეხო ქ. ჩხატარაიშვილი. მ. ბერძნიშვილისაგან განსხვავებით იგი იზიარებს ი. დოლიძის ახალ შეხედულებას ქოთლოსანზე და წერს, რომ „მაღალი რანგის მსახურს თვით ჰყავდა საკუთარი მარჯაფა. ასეთ მსახურს ქოთლოსანი მსახური ერქვა“⁴.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ როგორც მ. ბერძნიშვილი, ისე ქ. ჩხატარაიშვილი „ქოთლოსნის“ ცნების განმარტებისას რაიმე წყაროს (ნარატიულს, დოკუმენტურს, საკანონმდებლოს და სხვ.), მათ შორის, ი. დოლიძეს არ იმოწმებენ.

დაბოლოს, „ქოთლოსნის“ ცნებას შევეხეთ ჩვენ სტატიაში „სამხედრო საქმის საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში“, რომელიც ძირითადად

1 ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1954, გვ. 371.

2 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, 1963, გვ. 768.

3 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, 1979, გვ. 138.

4 ქ. ჩხატარაიშვილი, ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1979, გვ. 100—101.

ჭ. ჩხატარაიშვილის ნაშრომის, — „ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში“, — შეფასებას ეხება. აქ ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ „ქოთლოსნის შინაარსის არაპირდაპირი მინიშნება, ვფიქრობთ, ისევ საბასთან გვაქვს, რითაც ქოთლოსანი, მართლაც, შეესაძლებელია, მარქაფა ცხენის პატრონი იყოს. სახელდობრ, საბას ლექსიკონი გვამცნობს „მარქაფის“ უცხო შესატყვისს: „მარქაფა თურქულად „იელაგ“, ასევე „ქოთალ“, ხოლო სომხურად „ქოთლ“-ი არისო“. საკონტროლო წყაროდ აქ ჩვენ მოვიტანეთ სომხური ენის განმარტებითი ლექსიკონი (ს. მალხასიანცის რედ., 1945), რითაც „ქოთალ, (*քոթալ* სპარ. *kūtal*) ტვირთმზიდავი ცხენია (*ძიწაყარბ ჰქ*). „ქოთლოსნის“ შინაარსის საბოლოო განმარტებისაგან მაშინ ჩვენ თავი შევიკავეთ და ვარაუდის სახით აღვნიშნეთ: „შესაძლოა აქედან („ქოთალ“-ისაგან) არის ტერმინი ქოთლოსანი, რომელიც დღეისათვის ცნობილ ქართულ წყაროებში მხოლოდ ბექა-ალბუღას სამართალში გვაქვს დამოწმებული“⁵. როგორც ვხედავთ, საბას განმარტებით „ქოთალ“ („ქოთლ“-ი) მარქაფა ცხენია, ხოლო სომხური ენის განმარტებითი ლექსიკონით „ქოთალ“ ტვირთმზიდავი ცხენია.

ამეამად შევხვით თვით წყაროს, სადაც ქოთლოსანია მოცემული. ეს წყარო, ბექა-ალბუღას სამართალია, სადაც „ქოთლოსანი“ მსახურ-მოლაშქრესთან არის დაკავშირებული.

ძეგლში აღნიშნულია:

7. ვინმემ „თუ მსახური მოკლას, რომელი მისსა პატრონსა აზნაურის შვილად ჰყვეს, თორმეტი ათასი თეთრი დაუთუროს“.

9. „ქოთლოსნისა და აბჯროსნისა, და კარვოსნისა, და პატრონთან რომ კელი აქვნდეს ანუ ჰქონებოდეს, მისი სისხლი თორმეტი ათასი თეთრი იყოს, ამად რომე კარვოსნობა ესე ყოველთა წესია, აზნაურული სჭირს, და რომელსა მსახურსა ისი ყველა საქმე სჭირს, — ისრე სრულად.

და პატრონთა საჩინო კელი არა აქვნდეს და არცა ჰქონებოდეს, აზნაურად ჰყვეს, — მისი ექვსი ათასი თეთრი იყოს. და გერშისაცა ამავე წესითა იყოს.

10. თუ კარვოსან-ქოთლოსანი აზნაურიშვილად მსახური ყოფილიყოს და მოკვდეს, და მას უკანით იმის მმა ანუ შვილი და ნათესაივე ვერღარა მისით წესითა მსახურებდეს მისთა პატრონთა, მისი სისხლი ათასივე თეთრი იყოს“⁶.

აი, ერთადერთი ქართული წყარო, სადაც მოლაშქრე მსახურთან დაკავშირებით ნახსენებია ქოთლოსანი, რომლის შინაარსი საკუთრივ წყაროდან არ ჩანს.

როგორც ვხედავთ, ბექას სამართალში ლაპარაკია პატრონ-ფეოდალთა (მეფის, სამცხის მთავრის, დიდებულთა) მსახურის ორ ძირითად კატეგორიაზე: 1) ჩვეულებრივ მსახურზე, რომლის სისხლი შეფასებულია ათას თეთრად და 2) მაღალი რანგის მსახურ-მოლაშქრეზე, რომელიც „აზნაურშვილად“ ანუ აზნაურულად, აზნაურის დონეზე ემსახურება პატრონ-ფეოდალს და ამ უკანასკნელსაც იგი „აზნაურშვილად“ ჰყავს მიღებული.

ძეგლის ენით „აზნაურშვილად“ ეს მსახური-მოლაშქრენი არიან აბჯროსანი, ქოთლოსანი და კარვოსანი.

⁵ დ. გოგოლაძე, სამხედრო საქმის საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1983, № 3, გვ. 158.

⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, I, გვ. 428—429, ი. დოლიძის გამოცემა.

თავის მხრივ, მაღალი რანგის ეს „აზნაურიშვილად“ მსახურები ორად იყოფიან: ა) აზნაურშვილად მსახურებად, რომელთაც პატრონ-ფეოდალთან (მეფესთან, სამცხის მთავართან, დიდებულთან) კელი (თანამდებობა) აქვთ ან აღრე ჰქონდათ. მათი სისხლი შეფასებულია 12 ათას თეთრად. ბ) პატრონ-ფეოდალებთან უკულო (თანამდებობის არმქონე) „აზნაურშვილ“ მსახურებად, რომელთა სისხლი შეფასებულია 6 ათას თეთრად. მაგრამ „აზნაურშვილად“ ამ ორივე კატეგორიის მსახური-მოლაშქრეების საერთო დამახასიათებელი ნიშანია აბჯროსნობა და ქოთლოსან-კარვოსნობა.

ცხადია, აბჯროსან-ქოთლოსან-კარვოსანი მსახურებიდან მხოლოდ ნაწილი ემსახურებოდა უშუალოდ თავიანთ პატრონ-ფეოდალებს ლაშქრობა-ომიანობის დროს, დიდი ნაწილი-კი ჩვეულებრივი რიგითი რაზმელები, მოლაშქრე-მეომრები იყვნენ.

„აბჯროსანი“ ანუ მეაბჯრე მსახური, როგორც ცნობილია, სამხედრო-საომარი საჭურვლის (იაარლის) მქონე მოლაშქრე იყო.

ლაშქრობის დროს, დაბანაკებისას, საჭირო იყო აგრეთვე კარავი, ადგილიდან ადგილზე გადასატანი სადგომი, „სამგზავრო სახლი“ (საბა). კარავი შედგებოდა საბრჯენებისა და მათზე გადაჭიმული მაგარი ქსოვილისაგან: ნარმის, ლარის, ტილოს, სელისაგან, ასევე ტყავისაგან.

კარავს შლიდნენ სამხედრო დაბანაკების დროს, ბრძოლამდე ან ბრძოლის შემდეგაც, განსაკუთრებით სიცხის ან უამინდობის დროს (წვიმა, თოვლი, ძლიერი ქარი) საჩრდილობლად, თავშესაფარებლად და დასასვენებლად.

კარავში პატრონ-ფეოდალს (მეფეს, მთავრებს, დიდებულებს, თავადებს) მსახურები და ვასალები (აზნაურები), როგორც წესი, უმასპინძლებოდნენ.

აბჯროსან-კარვოსანი მსახური კარვის მოწყობილობას, საომარ საჭურველს და, ასევე, სურსათს, ცხადია, თავისი საჯდომი-სამწყობრო (საომარი) ცხენით ვერ წაიღებდა. საამისოდ ცალკე ცხენი იყო საჭირო. ასეთი ცხენი კი იყო სატვირთავი ულაყი, ანუ ტვირთმზიდავი, საკიდარი, სასაპალნე ცხენი.

ჩვენი აზრით, ბექას სამართლის ძეგლით, აი ასეთი ტვირთმზიდავი ულაყი ცხენის პატრონი მსახური უნდა იყოს ქოთლოსანი.

ჩანს, საბას, ვახუშტის, ისე როგორც ყველას — მწიგნობრებს, სწავლულ ნეცნიერებს, „ქოთლოსნის“ განმარტებისაგან თავი შეუუკავებიათ, რადგან, აშკარაა, მათ დროს, გვიან საუკუნეებში, მისი შინაარსი აღარ ცოდნიათ. თვით ტერმინ „ქოთლოსნის“ არსებობა-კი, ბექას სამართალში მოცემული, შეუძლებელია მათ არ ცოდნოდათ.

აღინიშნა, „ქოთლოსნის“ განმარტება ისტორიულ წყაროებში და ლექსიკოგრაფების მიერ მოცემული არაა. სამაგიეროდ გვაქვს ამ ტერმინის ფუძის „ქოთალ“-ის, „ქოთლ“-ის განმარტება. საბა ორბელიანს იგი ქართული მარჯაფას თათრულ-სომხურ შესატყვისად მიაჩნია. ამავე დროს, საბასთან მარჯაფას შესატყვისი არის აგრეთვე „ჯინიბი“ ცხენი⁷.

პრ. აჭარაინის „სომხური ენის ძირების ლექსიკონით“ (ლითოგრაფიული) სიტყვა „ქოთალ“-ი (*Բոթալ*, *ბოთალ*) ერთხელ გვხვდება ვარდანთან (*აა.*, 247): „ერთი აკანზული საჯდომი ცხენი, ერთი ქოთალი და ერთი მსახური“ (*„Մէկ ბոთալ և հանքաւոր և մէկ ծառայ“*).^{*} ამავე ლექსიკონით სპარ-

⁷ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, I, თბ., 1966.

* პრ. აჭარაინის წყარო აქ, როგორც გაირკვა, არის XII—XIII ს-ის მწერალ ვარდან აიგეციის „*Աղվեսագիրք*.“ ნ. მარის გამოცემული ტექსტი (1894 წ., გვ. 247).

სულში „*kūtal*“ (ქუტალ) არის „ცხენი დანიშნული ტვირთის ანდა სურსათის წასაღებად“ („*ბჰ კარბიჟ ჩიჩინ ჯამ ყაჯარჩი ჰ ღანაყარჩი*“)⁸.

ს. მალხასიანის სომხური ენის განმარტებით ლექსიკონში კი, რომელიც პრ. აჭარიანის ზემოაღნიშნულ ლექსიკონს იმოწმებს, პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ სიტყვა „ქოთალ“, — *ქოშალ*, სპარს. *kutāl* — „ტვირთშიდავი ცხენია“ („*ჩინარარბ ბჰ*“). პრ. აჭარიანის მიერ სათანადო წყაროდან მოტანილი წინადადების შესახებ — „ერთი აკაზმული საჯდომი ცხენი, ერთი ქოთალი და ერთი მსახური“ („*შტქ ბჰ სარიჟნ ჩხბხელიქ ღ მტქ ქოშალ ღ მტქ ბაიჯ*“) — აქ, ლექსიკოგრაფები სამართლიანად აღნიშნავენ: „უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ წინადადებაში „ქოთალ“-ი ნიშნავს ტვირთშიდავ ცხენს, საჯდომი ცხენის საპირისპიროდ, მით უფრო რომ აქ „მსახური“ შეესაბამება „მეჭინბეს“ („*ჩაღანასკან ღ კარბხი, ირ აქსთხი ღქ „ქოშალ“ ჩინარარბ ბჰ ღ, ჩაკა-ფიქაბ ჩხბხელი. ბჰიონ, მანაღანჟ ირ კაქ „მჰ ბაიჯ“ ირ ჩამაყათათასჩა-ნიო ღ „ბჰაყანხი*“)⁹.

ვფიქრობთ, სწორია სომხური ენის განმარტებით ლექსიკონებში „ქოთალ“-ის განმარტება და იგი უნდა ნიშნავდეს სწორედ ტვირთშიდავ ცხენს.

ტერმინი „ქოთალ-ქოთლი“, ჩანს, ძველია. იგი დადასტურებულია სპარსულ, სომხურ. თურქულ ენებში. ასევე, ეს ტერმინი („ქოთლი“) უნდა ყოფილიყო ძველ ქართულ ენაშიც. ამის მოწმობაა თვით ტერმინი „ქოთლოსანი“, რომლის ფუძე-სიტყვა, აშკარაა, „ქოთალ“-„ქოთლი“-ი არის. თავდაპირველად რომელ ენაში გაჩნდა ეს ტერმინი, რომელიც შემდეგ სხვა ენებშიც გავრცელდა, ამის გარკვევა ძნელია. მაგრამ საკითხისათვის ამას აქ არც აქვს მნიშვნელობა.

მაშასადამე, ჩვენი აზრით, ბექას სამართალში მოხსენიებული „ქოთლოსანი“ და „კარვოსან-ქოთლოსანი“, ძეგლზე დაკვირვებისა და სომხური ენის განმარტებითი ლექსიკონებით, ეს უფრო არის ტვირთშიდავი ცხენის მქონე მსახური მოლაშქრე, რომელსაც ტვირთშიდავი ულაცი ცხენით თავისთვის თუ პატრონ-ფეოდალისთვის ლაშქრობისას, ომში, კარავი და საომარი საქურველი (იარაღი), ასევე, სურსათი მიჰქონდა.

ძეგლიდან უფრო ჩანს, რომ ტვირთშიდავი ცხენი, საომარი საქურველი („აბჯარი“) და კარავი თვით „კარვოსან-ქოთლოსანი“ მსახურ-მოლაშქრის საკუთრება იყო და არა მისი პატრონ-ფეოდალის. ამიტომაც არის ამ კატეგორიის მსახურის სისხლი ღიდად შეფასებული.

ამრიგად, ბექას სამართალში დამოწმებული „ქოთლოსანი“, აბჯროსანი და კარვოსანი, — ეს არის ტვირთშიდავი ცხენის, საომარი საქურველის (იარაღის) და კარავის მქონე მსახური მოლაშქრე.

რაც შეეხება მარქაფა საჯდომ-საომარ ცხენს, თავისთავად იგულისხმება, ვისაც შეძლება ჰქონდა იგი მას გამოიყენადა. აღსანიშნავია, რომ ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, საომარი მარქაფის გამოყენების შეძლება დამახასიათებელი ნიშანი იყო არა მსახურისათვის, არამედ აზნაურისათვის¹⁰.

⁸ მ ნ ა ე ა ნ ჯ რ ა ე ა, ჯაქერხნ არძაოთასკან ქაიორან, ჯაიორ VI, გვ. 1566.

⁹ მ. შ. მ ა ქ ა ა ხ ა ნ ი, ჯაქერხნ ქაიორანსკან ქაიორან, სიხკან, 1945 წ. IV, გვ. 597.

¹⁰ „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, გვ. 17—18, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა.

ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ, მართალია, მარქაფა საჯდომი-საომარი ცხენი ფეოდალებს ომში გამოჰყავდათ, მაგრამ, როგორც წესი, ძირითადი და სათადარიგო ცხენების ხელით ტარება გააფთრებულ ხელჩართულ ბრძოლებში, ჩვენი აზრით, ძნელი უნდა ყოფილიყო. მეომრების უმრავლესობას მარქაფა, ჩანს, არ გამოჰყავდა. ამას ისიც უნდა მოწმობდეს, რომ იშვიათად, მაგრამ ზოგჯერ მაინც, სამწყობრო-საომარი ცხენების დალუპვის შემთხვევაში ფეოდალ-დიდებულები და მთავარ-თავადები ქვეითად იბრძოდნენ.

ისიც ცხადია, საჯდომ-საომარი ცხენის ბრძოლაში დალუპვისას, ტვირთ-მზიდავ-„ქოთალ“ ცხენს საჯდომ ცხენადაც გამოიყენებდნენ.

ქოთლოსან-კარვოსანი შეძლებული მსახური უნდა ყოფილიყო პატრონ-ფეოდალისთვის აღნიშნული საპატიო სამსახური რომ გაეწია. ამიტომაც არის მისი სისხლი შეფასებული 12 ათას თეთრად, „ამად რომე, — როგორც ძეგლ-წია ნათქვამი, — კარვოსნობა ესე ყოველთა წესია, აზნაურული სკირს“-ო, ე. ი. კარვოსნობა (კარავის ქონება ტვირთმზიდავი ცხენითურთ) აზნაურის დამახასიათებელი ნიშანიაო. „ქოთალ“-ი და „ქოთლ“-ი (აქედან ქოთლოსანი), აღინიშნა, ტვირთმზიდავი ცხენია, მაგრამ დასაშვებია ისიც, რომ ქართულ ისტორიულ სინამდვილეში მას მარქაფას, სათადარიგო საჯდომი-სამხედრო ცხენის მნიშვნელობაც მიეღო, მაგრამ, გარდა საბას განმარტებისა, რაიმე წყარო ამაზე არ მიგვანიშნებს.

თვით წყაროზე — ბექას სამართლის ძეგლზე დაკვირვება, ამასთან „ქოთლოსნის“ ფუძე-სიტყვის („ქოთალ“-ქოთლ“-ის) შინაარსის პირდაპირი განმარტებანი სომხური ენის განმარტებით ლექსიკონებში, რითაც „ქოთალ“-ი ტვირთმზიდავი ცხენია, ასევე, სალაშქრო-სამხედრო საქმის ორგანიზაციის გარემოებათა გათვალისწინება, სახელდობრ, სალაშქრო კარავის წაღება, „კარვოსნობა“, — ნათელს ხდის, რომ XIII—XIV საუკუნეების ბექა-აღბულ-ს სამართლის ძეგლში დამოწმებული „ქოთლოსანი“ (ასევე, „კარვოსან-ქოთლოსანი“), ეს არის ტვირთმზიდავი ცხენის მქონე მსახური, რომელსაც ლაშქრობა-ომიანობის დროს სატვირთო ულავი ცხენით სალაშქრო კარავი, საჭურველი და სურსათი მიჰქონდა და საამისოდ პატრონ-ფეოდალს ემსახურებოდა.

Д. А. ГОГОЛАДЗЕ

К ВОПРОСУ О ТЕРМИНЕ «КОТЛОСАНИ»

Резюме

В грузинских источниках «котлосани» встречается лишь в памятнике XIII—XIV вв. — в «Судебнике Бека и Агбуга». По сей день в грузинской историографии нет правильного толкования сущности «котлосани». Исследователи его поясняют как «служилый защитник крепости» союзерена-феодала, или же как «служилого-всадника» (дружинник), который в походах имел при себе «запасного строевого коня».

Посредством внимательного анализа соответствующего текста самого грузинского источника, «Судебника Бека и Агбуга», и по толковым словарям армянского языка (Р. Ачаряна и Ст. Малхасянца) выясняется, что «котлосани» — это служилый всадник («мсахурп»), имеющий грузового, «грузоподъемного коня» (арм. „*թօթալ*“, перс. „*kūtal*“), с помощью которого он носил в походах палатку, военное снаряжение и продовольствие и тем самым служил своему сеньору.

წინო აპაქელია

ქრისტიანული წმინდანები დასავლურ-ქართულ რწმინა- წარმოადგენაჲში

(წმინდა გიორგი)

წმ. გიორგი, როგორც მრავალჯერ იყო აღნიშნული სამეცნიერო ლიტერატურაში, თავანისცემის ყველაზე პოპულარულ ობიექტს წარმოადგენს მთელ საქართველოში და, შესაბამისად, ყველაზე რთული და იდუმალებით მოცული ხატია მკვლევართათვის. ქრისტიანული (და არა მარტო ქრისტიანული) სამყაროს ყველაზე ცნობილი წმინდანი ხდება სხვადასხვა დისციპლინის სწავლულთა — ფილოლოგების, მითოლოგების, ეთნოლოგების, ხელოვნებათმცოდნეთა და სხვათა ინტერესების ფოკუსად.

წმინდანის მრავალვალენტური სახე შესაძლებლობას იძლეოდა პირველ პლანზე წაწველიყო მისი ესა თუ ის ასპექტი, რომელიც დასაბამს აძლევდა ახალი თეორიის განვითარებას მის შესახებ. ამის შედეგად, წმ. გიორგი სხვადასხვა დროს ასოცირდებოდა პრესევსთან¹, ჰორუსსთან², თამუზთან³. ე. ი. მოკვდავ და აღდგენად ღვთაებასთან⁴, მითრასთან⁵ და სხვა სახეებთან გამომდინარე კვლევის რაკურსიდან.

ქართულ მეცნიერულ ლიტერატურაში დამკვიდრებული იყო შეხედულება, რომლის მიხედვით წმ. გიორგი წარმართობის დროინდელ მთავარ ღვთაებას — მთვარის ღვთაებას ჩაენაცვლა⁷. ბოლო დროს გამოითქვა მოსაზრება, რომლის მიხედვით წმ. გიორგი ვერ ჩაენაცვლებოდა ერთ რომელიმე ღვთაებას და რომ მისი კულტი თანდათანობით უნდა ყოფილიყო ფორმირებული შუა საუკუნეების უძველეს რელიგიურ-მითოლოგიურ სახეებთან შერწყმის გზით⁸.

¹ E. Hartland, The Legend of Perseus, III, London, 1894—1896.

² C. Clermond—Ganneau, Horus et saint Georges d'après un bas-relief inédit du Louvre, Revue Archeologique 1876 (32) 196—204, 372—399, 1877 (33) გვ. 23—31.

³ S. Baring-Gould, Curious myths of the Middle Ages, London-Oxford-Cambridge, 1877, გვ. 266—316.

⁴ შტრ. კავაძის წმ. გიორგი და საკითხთან დაკავშირებით იხ. ი. სურგულაძე, Святой Георгий в грузинских религиозных верованиях, Тб., 1983, გვ. 6.

⁵ A. von Gutschmidt, Über die Sage vom H. Georg als Beitrag zur iranischen Mythengeschichte über die Verhandlungen der Kgl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, 1861 (13) გვ. 175—202. საქართველოში ამ თეორიის მიმდევარი იყო ს. მაკალათია, საკითხთან დაკავშირებით იხ. მისი, ქვეყნისარონის კულტი ძველ საქართველოში, თბ., 1938.

⁶ В. Н. Лазарев, Новый памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия-воина в византийском и древнерусском искусстве, Византийский Временник VI, М. 1953, გვ. 186—223.

⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. 1; აბ., 1979.

⁸ И. Сургуладзе, დასახ. ნაშრომი.

10. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1985, № 3

ქართული ხალხური ზეპირსიტყვიერი ტრადიციის მიხედვით საქართველოში წმ. გიორგის სახელზე იმდენი ეკლესიაა აგებული, რამდენი დღეცაა წელიწადში და, შესაბამისად ერთიანი ხატი წმ. გიორგისა იყოფა, იშლება დაუსრულებელ სიმრავლედ სახეებისა, უთვალავი სახელწოდებებითა და ეპითეტებით, რომლებიც მის სხვადასხვა სახეს ავლენენ.

წმ. გიორგის მეგრული სახელწოდება ჯგეგე//ჯერგე//ჯეგე//გეგე მკვლევართა ყურადღებას იპყრობდა და იპყრობს წლების მანძილზე და ტერმინის ეტიმოლოგიური კვლევა დასაბამს აძლევს სხვადასხვა მოსაზრებებს: აკად. ნ. მარი მეგრ. ჯგეგესა და სვ. ჯგრაგის (წმ. გიორგის) კვლევისას მათ სახეში შეიცნობს წარმართულ სალოცავს — კერძოდ, წმ. მუხას (მრავლობითი ფორმით წარმოდგენილს), რომელსაც, მისი აზრით, სახელ გიორგისთან გენეტიკური კავშირი არ უნდა ჰქონდეს⁹. სვანური ჯგრაგის გაშიფრვისას ვ. აბაევი მასში საწყის ფორმად ხედავს მეგრ. ჯგერა-გეგეს, ანუ მისი განმარტებით, „კეთილ გიორგის“, რომელიც ეგე-ს შეკვეცით უნდა იძლეოდეს სვანურ ჯგრაგს¹⁰. აკად. ა. შანიძე, ზემოხსენებულ ავტორთაგან განსხვავებით, ჯგრაგსა და გიორგის შორის სწორედ გენეტიკურ კავშირს ხედავს და ტერმინს შლის ორ სიტყვად — „ჯგირი“ და „გერგე“ ანუ წმ. გიორგი¹¹.

ტერმინის შემდგომ ინტერპრეტაციას იძლევა ა. ლეკიაშვილი, რომელიც ჯგრაგის საწყის ფორმად თვლის მეგრულ ჯგერაგუნას. ავტორის აზრით, ხსენებული ტერმინი ზედმიწევნით შეესაბამება წმინდა აგუნას. ხოლო, წმ. აგუნა, განაგრძობს მკვლევარი, ნიშნავს წმ. მებრძოლს, წმ. მოღვაწეს, რაც თავის მხრივ, წმ. გიორგის ერთ-ერთი მთავარი ეპითეტი¹².

სამეგრელოში არსებობს მრავალი ლოკალური საკულტო ცენტრი წმ. გიორგისა, რომლებთანაც დაკავშირებულია ზოგიერთი ეპითეტი (გეოგრაფიული თუ ფუნქციის გამომხატველი, აღწერითი). მაგ.: ილორის წმ. გიორგი, ალერტის წმ. გიორგი, ყულის კარის წმ. გიორგი, ჯეგე-მისარონი, სუჯუნის წმ. გიორგი, ოცინდალე, ჯეგე-ხანგარამი და სხვადასხვა, რომლებთანაც დაკავშირებულია გარკვეული გადმოცემები, რიტუალები, ცერემონიები.

ყველაზე ცნობილ და თავყვანცემულ საკულტო ცენტრად სამეგრელოში და, ასევე, მთელ დასავლეთ საქართველოში ითვლება ილორის წმ. გიორგის ეკლესია, ოჩამჩირის მახლობლად. ილორის წმ. გიორგის დღეობას დღესასწაულობენ წელიწადში ორჯერ 23 აპრილსა და 10 ნოემბერს (ძველი სტილით), მაგრამ განსაკუთრებული ბრწყინვალებით, ადგილობრივთა გადმოცემით, 10 ნოემბერს დღესასწაულობდნენ. ამ დღეს სამეგრელოდან და დასავლეთ საქართველოს სხვა კუთხეებიდან ილორის ეკლესიაში თავს იყრიდნენ მლოცველები სხვადასხვა ვოტივური მისართმევებით (აბრეშუმის ქსოვილებით, ფულით, სანთლებით და სხვადასხვა მოსართავეებით) და სამსხვერპლო-შესაწირი ცხოველებით (ხარებით, ცხვრებით, ვაცებით და სხვ.)¹³.

⁹ Н. Марр, О религиозных верованиях абхазов, ХВ. т. IV, вып. 1. СПб., 1915, гл. 113—140.

¹⁰ В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, I, М.—Л., 1949, гл. 601.

¹¹ ა. შანიძე, სვანური კულტის ტერმინი ჯგრაგ, „მაცნე“, ვნის სერია, № 2, 1973.

¹² ა. ლეკიაშვილი, წმ. გიორგის ქართული კულტის საკითხისათვის, საენათმეცნიერო კრებული, თბ., 1979, გვ. 149—152.

¹³ 1978—79 წწ. სიველე დღიურები (წალენჯიხის ჩხორიწყუს, გეგეჰკორის, ცხაკაიას, ზუგდიდის რაიონები).

ილორის წმ. გიორგი სახელგანთქმული იყო თავისი სასწაულებით. ერთ-ერთ ასეთ სასწაულად ითვლებოდა ხალხში მოარული წარმოდგენა იმის შესახებ, რომ 10 ნოემბერს (ძვ. სტილით) სახელგანთქმული მარტვილი ხარს ეპარავდა და ჩუმად მიჰყავდა ღამე ილორის ეკლესიის გალავანში¹⁴. ამ ხარზე შემდეგ მკითხაობდნენ, ხოლო, მისი ხორცი, რომელიც წვრილად იჭრებოდა და რიგდებოდა ხალხში, ყველაზე ეფექტურ სამკურნალო საშუალებად ითვლებოდა ნებისმიერი ავადმყოფობის დასაძლევად¹⁵.

ილორის წმ. გიორგის სახელთან დაკავშირებული იყო სხვა სასწაულიც. იგი ეხებოდა სასწაულმოქმედ, მართლმსაჯულების ოქროს სასწორს, რომელიც ეკლესიის თალიდან ეშვებოდა შუაში. ითვლებოდა, რომ ილორის წმ. გიორგი მომრიგებელი იყო ყოველგვარი დავისა და გაუგებრობისა ადამიანთა შორის და რომ ეს მორიგება ხორციელდებოდა ამ სასწორის მეშვეობით. მოდავე მხარეები დგებოდნენ სასწორის ქვეშ და ლოცულობდნენ ილორის ხატს, რომელიც, თავის მხრივ, მართლის მხარეზე იხრებოდა და ქვეყანაზე სუფევდა მშვიდობა და სამართალი. მაგრამ ერთხელ ერთმა ცოდვილმა ადამიანმა სცადა წმინდანის მოტყუება, რის შედეგადაც განარისხებულმა წმინდანმა მართლმსაჯულების ოქროს სასწორი სამუდამოდ წაიღო ცაში¹⁶. ოქროს სასწორი სასწაულებრივ გაქრა სამუდამოდ, მაგრამ სამეგრელოში დარჩა ჩვევა, რომელიც ადგილობრივთ ყოველთვის აგონებთ წმინდანის მკაცრ მართლმსაჯულებასზე. ეს ჩვევაა ე. წ. „გინოჩამა“ ანუ ხატზე, ხატის სამსჯავროზე გადაცემა.

ხალხური რწმენა-წარმოდგენების მიხედვით, ხატზე გადაცემული პირი იმ შემთხვევაში თუ ის დამნაშავე იყო, ჯერ „დამიზეზდებოდა“ ე. ი. ხატის მიერ „დაჭერილი“ ხდებოდა, ხოლო შემდეგ შეიძლება დღუბულიყო კიდევ¹⁷. თუ დწყველილი ოჯახი ამოწყდებოდა ე. ი. კვდებოდნენ ყველა თაობის წარმომადგენლები, მაშინ სასჯელი ბუმერანგით უბრუნდებოდა ხატზე გადამცემს (ამგვარი რწმენები მოწმდება რაჭასა და ლეჩხუმშიც)¹⁸. მიუხედავად იმისა, რომ ხალხური რწმენა-წარმოდგენების მიხედვით „გინოჩამა“ ითვლებოდა სახიფათო და არასასურველ საშუალებად, ხოლო ეკლესია სასტიკად სდევნიდა ამ ჩვევას, მაინც ყველამ იცის დღესაც ხატზე გადაცემის და „გამოსყიდვის“ წესები.

დაზარალებული ანუ ხატზე გადამცემი უშუალო კონტაქტში ვერ შედიოდა წმინდანთან. ამისათვის არსებობდა სპეციალური შუამავალი ხატსა და ადამიანს შორის, რომელსაც „მეხატულს“ უწოდებდნენ. „მეხატული“ ატარებდა წმინდანის ხატს (ზოგჯერ გულზეც ეკიდა) და მის მოვალეობას შეა-

¹⁴ არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, ტფ., 1938; ე. შარდენი, მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, თბ., 1975; А. Н. Веселовский, Разыскания в области русских духовных стихов, Сб. Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, т. XXI, Санктпетербург, 1881; Н. Джанашиа, Религиозные верования абхазов, ХВ., т. IV, Петербург, вып. I, 1917.

¹⁵ А. Н. Веселовский, დასახ. ნაშრომი.

¹⁶ Н. Джанашиа, დასახ. ნაშრომი.

¹⁷ ს. მაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ., 1941.

¹⁸ 1978 წლის საველე დღიური (წალენჯიხის რაიონი). 1983 წლის რაჭის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის საველე დღიურები; 1984 წლის ლეჩხუმის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის საველე დღიურები.

დგენდა დამნაშავეის ხატზე გადაცემა. მის ფუნქციებში ასევე შედიოდა ადამიანისა და წმინდანის მორიგებაც. მეხატული, ჩვეულებრივ, ეკლესიასთან ახლოს ცხოვრობდა. ისინი, უმთავრესად კაცები იყვნენ და მათ მონაცემების მიხედვით ირჩევდნენ ე. ი. იმის მიხედვით თუ რამდენად ლოგიკური და ეფექტური საუბარი შეეძლოთ. ჩვენი მასალის მიხედვით, მეხატულობა მემკვიდრეობით არ გადაიცემოდა¹⁹.

ამრიგად, დაზარალებული, რომელიც მართლმსაჯულებას ეძებდა ილორის წმ. გიორგის ეკლესიაში, თხოვნით მიმართავდა „მეხატულს“ ხატზე გადაეცა დამნაშავე. „გინოჩამას“ რიტუალში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს მაგიურ ქმედებას, რომელიც ხესთან, უფრო ხშირად, რცხილასთან ან მუხასთან სრულდებოდა. დაზარალებული მიჰყავდათ რცხილასთან და ეხვეწებოდნენ წმინდანს დახმარებას. შემდეგ აქედებდნენ ლურსმანს და თან დასიენდნენ: „სანამ კბილებით არ ამოვიღებ ამ ლურსმანს, მანამდე იყოს პარალიზებულიო“²⁰. აღსანიშნავია, აგრეთვე, რომ ამგვარი ქმედებები სამკედლოებშიც სრულდებოდა.

წყევლის სწრაფად და ეფექტურად შესრულებისათვის მახევწარი ყოველწლიურად გზავნიდა ეკლესიაში შეწირულებას სანთლების ან სხვა სახით და სთხოვდა ილორის წმ. გიორგის მალე გამოეცლნა თავისი ძალა, რისკვა და დაესაჯა დამნაშავე. თუ დაწყევლილის ოჯახი ამოწყდებოდა, ხატში გადამცემს მაშინვე მიჰყავდა ილორში სამსხვერპლო ვაცი და ასრულებდა სპეციალურ ლოცვას „განალინს“, წყევლის თავიდან ასაცილებლად, რომელიც ამჟერად, ადგილობრივთა რწმენით, უკვე თვით ხატზე გადამცემს ემუქრებოდა დაბრუნებით.

ზოგჯერ გარკვეული ხნის გავლის შემდეგ მტრულად განწყობილი მხარეები რიგდებოდნენ. ამის სტიმული ხშირად ხდებოდა მაგ.: უეცარი ავადმყოფობა დაწყევლილი ოჯახის რომელიმე წევრისა. ჩვეულებრივ, ასეთ შემთხვევაში დაზარალებული მიდიოდა ხატზე გადამცემთან ძღვენით და თხოვდა მოეხსნა მისგან წყევლა. ხატზე გადამცემი, ან რომელიმე მისი ოჯახის წარმომადგენელი, ჩვეულებრივ, თანხმდებოდა და სრულდებოდა ე. წ. აღდგენითი რიტუალი²¹, რომლის დროსაც ორივე მხარე — გადამცემულიცა და გადამცემიც — მიდიოდნენ ილორში შესაწირავებით და გამოსყიდდნენ თავს ილორის წმ. გიორგისაგან²². ამ გზით, ადგილობრივთა რწმენით, აღსდგებოდა მშვიდობიანი ურთიერთობა ადამიანსა და წმინდანს შორის და მოქიშპეთა შორის, რის შედეგადაც მყარდებოდა საყოველთაო სიმშვიდე და ჰარმონია.

ილორის წმ. გიორგის ეკლესიაში უკანასკნელ დრომდე ინახებოდა წმ. გიორგის სასწაულმოქმედი ატრიბუტები — რკინის მშვილდი (შქელი), რომლის სიმაღლე აღწევდა ერთ მეტრს, ბუკი (ოყე) და წმინდანისადმი შეწირული ბორძლები ე. ი. ორპირი ბოლოიანი ისრები²³ (ამგვარი ისრები დასავ-

¹⁹ 1977 წლის სამეგრელოს ეთნოგრაფიული ექსპედიციის საველე დღიურები (წალენჯიხის რაიონი).

²⁰ იქვე.

²¹ В. Тэрнер, Символ и ритуал, М., 1983.

²² ს. შაქალათია, 1941, დასახ. ნაშრომი.

²³ იქვე.

ლეთ საქართველოში არქეოლოგიური გათხრების მონაცემების მიხედვით მრავლად მოიპოვება), რომლებთანაც დაკავშირებულია გარკვეული რწმენა-წარმოდგენები და რიტუალები.

მშვილდთან, უძველეს მითოლოგიურ სიმბოლოსთან, სხვადასხვა ტრადიციის სხვადასხვა რწმენა-წარმოდგენებია დაკავშირებული. მითოლოგიური ტექსტების უმრავლესობაში მშვილდის კორპუსი, სივრცობრივი კატეგორიის მიხედვით, გაიგივებულია ქვედა სამყაროსთან. დროითი ან ციკლური კატეგორიის მიხედვით — პერიოდით მზის ჩასვლიდან ამოსვლამდე და მის სინონიმურ ფაზებთან — სიკვდილსა და დაბადებას შორის, შემოდგომასა და გაზაფხულს შორის²⁴.

სამეგრელოში მშვილდს მაგიური დანიშნულება ჰქონდა და გამოიყენებოდა ავადმყოფების მოსარჩენად. ილორის წმ. გიორგის ეკლესიაში, რომელიც სახელგანთქმული იყო თავისი სასწაულმოქმედი ძალით და ყოველსაშემძლეობით მოჰყავდათ ყველა სახის დაავადებით შეპყრობილი ავადმყოფები, რომლებშიც მაინც უფრო სულთ ავადმყოფები ღომინირებდნენ. მათ, როგორც ცნობილია, მეხატული აიძულებდათ გამძლავებულიყვნენ ილორის წმ. გიორგის რკინის მშვილდში. მშვილდში გაძვრომა, ხეების ფესვებში გაძვრომა, სახლის (იგულისხმება დასავლურ ქართული სახლის ტიპი) ქვეშ გაძვრომა, რასაც განკურნვა ჰქონდა მიზნად ე. წ. „გადასვლის“ რიტუალებს განეკუთვნება და სიმბოლურად უნდა ნიშნავდეს ერთი სამყაროდან მეორეში გადასვლას და კვლავდაბადების იმიტაციას.

სამეგრელოში ფართოდ გავრცელებული შეხედულებების თანახმად ჰექაქუხილის დროს წმ. გიორგი თეთრ ცხენზე ამხედრებული მიჰქრის ცაში, სდევნის ავ სულებს და გმირავს მათ თავისი ბოლოგაყოფილი ისრებით, რომელსაც ბორძალი* (აფხ. აბორძალ) ეწოდება. სამეგრელოში არსებობენ გარკვეული გვარები, რომლებიც ილორის წმ. გიორგის „მოვალეებად ითვლებოდნენ და მისი ღლეობისთვის მათ ყოველწლიურად უნდა წაეღოთ ილორის ეკლესიაში სამკედლოში გამოკედილი რკინის ისრები, ბორძალები, რომლებიც ხალხური რწმენების მიხედვით, წმ. გიორგის ცაში მიჰქონდა ჰექაქუხილის დროს²⁵. ისრები, ამ კონტექსტში, მეხმტყორცნელის იარაღი იყო, რომლითაც იგი გმირავს ხთონურ მოწინააღმდეგეს. მაგრამ, ისრები, ასევე, გაიაზრება როგორც მკურნალის ატრიბუტი (შდრ. ბერძნ. აპოლონი, ინდ. რუდრა ან წმ. სებასტიანი, რომლის ისრებიც შუა საუკუნეების ევროპაში გამოიყენებოდა ეპიდემიების დროს).

ხალხური გადმოცემების თანახმად, იქ, სადაც მეხი ეცემოდა პოულობდნენ წმ. გიორგის ორად გაყოფილი რკინის ისრის კვალს²⁶ ან ჯვარს, რომელსაც „ნაჯვარლენს“ უწოდებენ, რადგან ადგილობრივთა რწმენით, მეხი ვარდებოდა ანთებული ჯვარის სახით²⁷. მეხი კი ეცემოდა ერთ შემთხვევაში მაშინ, როდესაც წმინდანი სდევნიდა ავ სულს, რომელიც, ჩვეულებრივ, ხის

²⁴ იხ. Лук, В энциклопедии: Мифы народов мира, т. II, М., 1982.

²⁵ 1977 წლის სამეგრელოს ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დოკუმენტი (წაღწეხის რაიონი).

²⁶ Г. Ф. Чурсин, Материалы по этнографии Абхазии, Сухуми, 1957.

* ეს ტერმინი გურიაშიც მოწოდება. იხ. ს. ჟღენტის გურული კოლო, ტფ., 1936, გვ. 213.

²⁷ 1977—79 წ. საველე დოკუმენტი (წაღწეხის ნხორწყუის, გეგეჭკორის, ცხაკაის რაიონი).

ქვეშ იმალეობდა²⁸ ან არა და, დასჯის მიზნით. მეხის დაცემით ითვლებოდა, რომ წმინდანი აფრთხილებდა დამნაშავეს ანდა „ირჩევდა“ ვინმეს მონად²⁹, რის შემდეგაც რჩეული გამოეწყობოდა თეთრებში (ან ჭრელ სამოსში) ტრაურის დროსაც კი და ყოველწლიურად დაივილიდა წმ. გიორგის სახელობის ეკლესიებს (მათი ღვთისმშობლის რიგის შესაბამისად) და მიჰქონდა სხვადასხვა შეწირულებანი. ჭექა-ქუხილის დროს ადგილობრივი მცხოვრებლები პირჯვარს იწერდნენ და თხოვდნენ წმ. გიორგის შეეწყალებინა ისინი და არ დაერტყა მეხი მათთვის (ზოგ შემთხვევაში მსხვერპლსაც სწირავდნენ). თუ მეხი მაინც დაეცემოდა მაშინ ეს დამკვიდრებული წესრიგის დარღვევის გამო წმინდანის მიერ გამოგზავნილ სასჯელად აღიქმებოდა. (წესრიგის დარღვევაში იგულისხმება აღთქმულის არ შესრულება, ქურდობა, ტყუილი და სხვა ე. ი. ის, რაც ეწინააღმდეგებოდა ადგილობრივ მორალს).

სამეგრელოში მეხნაკრავი ხე მაშინვე ხელშეუხებელი ხდებოდა. მას არ იყენებდნენ. ამ აღკვეთის დარღვევის შემთხვევაში ცოდვილს კვლავ ეცემოდა მეხი (ან სხვაგვარად ისჯებოდა). „გამოსასყიდი“ ან აღდგენითი რიტუალი უნდა შესრულებულიყო სამ, შვიდ ან ცხრა წელიწადში ერთხელ. წინააღმდეგ შემთხვევაში განრისხებულ წმინდანს შეეძლო მთელი ოჯახის განადგურება.

თეთრ ცხენზე ამხედრებული წმ. გიორგის სახით უნდა ყოფილიყო, ალბათ, ინსპირირებული მისი ეპითეტი თოროსანი//თეროსანი, რომელიც სალხინოში დავაფიქსირეთ. ამ სახელში წმ. გიორგის შეცნობა ერთი შეხედვით ძნელიც კი არის. მაგრამ სვანურში ალ. დავითიანის მიერ დაფიქსირებულია თეთროსანი შქედოილ ე. ი. შქედის თეთროსანი. ავტორი მას აღწერს როგორც უცნობ ღვთაებას, რომელსაც თაყვანსა სცემდნენ ზამთარში მარხვამდე, მეისარობის შაბათის წინ ე. წ. ტახების პარასკევს. ამ დღეს ყველა ვალდებული იყო ტახი ჰყოლოდა სახლში³⁰.

აქედან გამომდინარე, თოროსანი//თეროსანი//თეთროსანი სხვა არაფერია თუ არა წმ. გიორგის კიდევ ერთი ეპითეტი, რომელიც თეთრი ცხენის მფლობელს აღნიშნავს და მისი ეს სახე იკონოგრაფიითაც მრავალჯერ მტკიცდება.

ილორში სალოცავად დადიოდნენ, აგრეთვე, უშვილონი, რომელნიც წმ. გიორგის ვერცხლის პატარა აკვნის მოდელს სწირავდნენ³¹. ასევე საყურადღებოა, რომ გიორგობაზე წინასწარმეტყველებდნენ თუ რანაირი ამინდი იქნებოდა მთელი წლის მანძილზე და რანაირი მოსავალი იყო მოსალოდნელი (ამგვარი მკითხაობა მრავალ ხალხშია გავრცელებული და ხშირად მისადაგებული იყო საქონლის სამოვრებზე გარეკვის დროსთან, 23 აპრილთან³²).

²⁸ Ч. Ф. Гурсин, *დასახ. ნაშრომ.*

²⁹ საქართველოში „რჩეულობასთან“ დაკავშირებით იხ. თ. ოჩიაური, *ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან*, თბ., 1954; ნ. მინდაძე, *ქართული ხალხური მედიცინა*, თბ., 1981; ნ. აბაქელია, „ხატის მონობის“ ინსტიტუტი კახეთში, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, თბ., 1982.

³⁰ ა. დავითიანი, *ბუნების თაყვანისცემა*, ლახამულა, 1940, 35, რვ. 3, გვ. 2.

³¹ ს. შაკალათია, *დასახ. ნაშრომი*, 194.

³² *Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы, Весенние праздники*, М., 1978.

ილრობა გურიაში საქონლის დღესასწაულის სახითაა მოღწეული დღემდე და მოდის ყველიერის ხუთშაბათს³³.

წმ. გიორგი//ჯეგე ხშირად გვხვდება კომპოზიტივ ჯეგე-მისარონი. მის საკულტო ცენტრებს, ხელთარსებული მასალის მიხედვით, სამეგრელოში წარმოდგენენ ჯუმიტი, ჯიხასკარი, გეჯეთი, ნაქალაქევი³⁴, სალხინო და სხვ. მის დღეობას მირსობა//მისრობა (ზოგი კუთხური გამოთქმით ნირსობა, რომლის მნიშვნელობა მკვლევართათვის გაუგებარი იყო)³⁵ ეწოდება. იგივე დღეობას სვანები „მეისარიბს“³⁶ (ან „მეისარობს“³⁷) უწოდებენ, გურულები — „მოისარობას“³⁸, ხოლო რაჭველები და ლეჩხუმელები — „მეისარობას“³⁹.

მირსობას სამეგრელოში დიდმარხვაზე იხიდიდნენ. ამ დღისათვის საგანგებოდ ასუქებდნენ ღორს, რომელსაც „ომირსზე“ (ე. ი. მირსასათვის განკუთვნილი) ეწოდებოდა. მირსობა დღეს, რომელსაც ხუთშაბათს უსადაგებდნენ სამეგრელოში, ოჯახის უფროსი ღორს კერის გარშემო შემოატარებდა რამდენჯერმე ლოცვით:

„ღღეს მირსობის მობრძანებაჲ!
მე და ჩემს ცოლ-შვილს
ბედი მიეცი, ბედნიერად ამყოფე,
ყოველი სოფე გაუქარვე, ყოველი
ავი გზისაგან, წყლისაგან შენ
დაცავი, სახელდალოცვილო,“⁴⁰.

ლოცვის დასასრულს ღორს დაჰკლავდნენ, შემდეგ ოჯახის დიასახლისი თითოეული წევრისთვის ორ-ორ მრგვალ კვერს და კვერცხს მოხარშავდა. სადილის წინ ოჯახის წევრები უფროს-უმცროსობიზ კერასთან მდგარ ტაბაკთან მივიდოდნენ და სათითაოდ აიღებდნენ თავიანთ კვერებს და კვერცხებს, თვალბეზე მიიფარებდნენ, თან ატრიალებდნენ და ლოცვას წარმოსთქვამდნენ:

„წმ. მირსა/ს/ დღეს ელოცულობ!
ჩემი თვალის სიმრთელისათვის
კვერცხით და კვერით, ავი თვალის ტკივილი,
ავი თვალის დაწირბლა შორს გამიქარვე,
მთაზე ბუზი მოფრინავდეს ჩემს თვალს დაანახვე,
მთაზე ჰიანქველა მიცოცუდეს, ღმერთო

³³ Т. Мамаладзе, Народные обычаи и поверья гурийцев, СМОМПК, Вып. 17. Тифлис, 1898; ივ. შილაკაძე, მასალები შეკრებილი გურიაში 1932—37 წწ. (მასალა მოგვაწოდა მ. შილაკაძემ); ა. წულაძე, ეთნოგრაფიული გურია, 1971; მ. მაკალათია, მესაქონლეობასთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენები გურიაში, მასალები გურიის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბ., 1980; გ. ცეცხლაძე, 1981 წლის საეკლესიო დღიურები, (მხარაძის რაიონი).

³⁴ ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, 1941.

³⁵ И. Кобалия, Из мифической Колхиды СМОМПК, т. 32, 1903; И. Кипшидзе, Грамматика мингрельского (инверского) языка, СПб., 1914.

³⁶ ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი. 1938.

³⁷ ა. ონიანი, ქვემო სვანური ეთნოგრაფიული მასალები, 1941, II, რვ. 2. გვ. 1.

³⁸ ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, 1938.

³⁹ ფ. გარდაფხაძე, რაჭულ ხალხურ დღეობათა კალენდარი, 1938; მისივე, ლეჩხუმური ხალხური დღეობები, 1937, გვ. 89. 1983 წლის რაჭის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიურები; 1984 წლის ლეჩხუმი ეთნოგრაფიული ექსპედიციის საეკლესიო დღიურები.

⁴⁰ И. Кобалия, Из мифической Колхиды, СМОМПК, т. 32, 1903.

ჩემს თვალს დაანახვე.

ჩემი თვალის ნაქნართ ჩემი გული გაახარე.“⁴¹.

მსგავსი რიტუალები მოწმდება გურიაში, რაჭაში, ლეჩხუმში, სვანეთში.

სამეგრელოში, ამ დღეს სალოცავად მიდიოდნენ სხვა სოფლებში გათხოვილი ქალები, რომელთა ფუძის ხატად ჭეგე-მისარონი ითვლებოდა და თან მიჰქონდათ სანთელ-საწირი და დაკლული ღორები⁴². მაგრამ განსაკუთრებით ამ სალოცავში მიდიოდნენ თვალით სნეულნი და მიჰქონდათ შესაწირი: ორი სანთელი, ორი კვერცხი, ორი კვერი და თეთრი ფულები.

თვალის სალოცავადაა მიღებული ე. წ. მებისარობა//მოისარობა მთელ დასავლეთ საქართველოში, რომელიც საოჯახო რიტუალადაა ქცეული და მას ყველა ასრულებს.

ს. მაკალათია მირსობას რიტუალში მიიკვლევდა მითრას ქართულ შე-სატყვის რწმენას, რომელმაც თავისი სახელწოდებითა და კულტით მოაღწია ჩვენამდე. ს. მაკალათია წმ. გიორგის წინამორბედ ღვთაებად მითრას თვლიდა⁴³. მაგრამ მისარონის კულტის არსებობა სვანეთში, გურიაში, რაჭასა და ლეჩხუმში შესაბამისი დიალექტური სახელებით — მებისარიბ, მოისარი, მეისარი — ბუნებრივი დასკვნის გამოტანის საშუალებას იძლევა. დიალექტური სახელებისა და რიტუალების შედარებისას ნათელი ხდება რომ მისარონი//მებისარონი იგივე მირსა//ნირსა უნდა ნიშნავდეს წმ. გიორგი მოისარს, რომლის განუყრელ ატრიბუტს ისარი წარმოადგენდა და რაც სავსებით შეესაბამება ადგილობრივ წარმოდგენებს წმ. გიორგიზე.

აქვე მართებულად მიგვაჩნია მოვიტანოთ მეორე კომპოზიტი ჭეგე ხანგარამი, რომელიც გაიგებოდა როგორც წმ. ხანგარამი⁴⁴.

ტერმინის გაშიფრვას იძლევა აკად. ა. შანიძე, რომელიც ხანგარ-ამ-ში „ამ“ სუფიქსს ქართული -იანის შესატყვისად თვლის: (ჩილ-ამ-ი — ცოლიანი და ა. შ.)⁴⁵. ჭეგე-ხანგარამი — წმ. ხანგარამს კი არ უნდა ნიშნავდეს, მისი აზრით, არმედ ჭეგე ხანგროსანს. სიტყვა ხანგარ-ის მნიშვნელობა მეგრულში დაკარგულია, აგრძელებს მკვლევარი, მაგრამ სამაგიეროდ სვანურში ხანგარ — ამირანის იარაღია და ნიშნავს დანას, ხანჯალს, დაშნას, ხმალს. ა. შანიძე აკეთებს დასკვნას, რომლის მიხედვითაც ხანგარის თავდაპირველი მნიშვნელობა უნდა ყოფილიყო ლახვარი, რომელიც წმ. გიორგის იარაღია და რომლითაც ის გველუშავს ჰკლავს. ამიტომ, ჭეგე ხანგარამი, მკვლევრის აზრით, შეიძლება ითარგმნოს, როგორც გიორგი ლახვროსანი ან გიორგი შუბოსანი (კობალა ლახტიანის ანალოგიურად). ამასთან დაკავშირებით საინტერესო უნდა იყოს მასალა, რომელიც სამეგრელოში დავაფიქსირეთ. კერძოდ ის, რომ წმ. გიორგის მიერ „დამიწეზებულ“, „დაჭრილ“ ავადმყოფს სამეგრელოში ეძახიან „ჟინიშ ხანგას“, რაც კიდევ ერთხელ მაჩვენებელია იმისა, რომ ადგილობრივთა წარმოდგენით ნებისმიერი ავადმყოფობა გამოწვეული იყო ზებუნებრივი ძალის (ამ შემთხვევაში წმ. გიორგის) მიერ და ამ კონკრეტულ შემთხვევაში ამსახველია რწმენისა (და ხატოვანი სურათის წარმოდგენის

⁴¹ ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, 1938.

⁴² იქვე.

⁴³ იქვე.

⁴⁴ Н. Марр. О религиозных верованиях абхазов, ХВ, IV, Вып. I, II. 1915.

⁴⁵ ა. შანიძე, სვანური კლტის ტერმინი ჭგზრავ, „მაცნე“, ენის სერია, № 2, 1973.

საშუალებას იძლევა), რომლის მიხედვით „დაჭერის“ დროს წმ. გიორგი ლახვარს სცემს თავის მსხვერპლს, ლახვარავს მას. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ წმ. გიორგი თავის იარაღს იყენებს არა მარტო „დაჭერის“, არამედ განკურნების დროსაც. (გავიხსენოთ სულით ავადმყოფის მორჩენა მათრახის საშუალებით, რომელსაც, ადგილობრივთა წარმოდგენით, წმ. გიორგი გადაუქერს ავადმყოფს)⁴⁶.

წმ. გიორგის ბუნებისა და ფუნქციების კვლევისას თვალში საცემია მისი მრავალმხრივობა, მრავალფეროვნება ან, ხალხური ეპითეტით რომ გამოვხატოთ, მისი მრავალძალობა (მრავალძალის წმ. გიორგი). ეპითეტები და ატრიბუტები ხატავენ წმინდანის სახეს: იგი არის თეთროსანი, მოისარი, ხანგროსაი. მენმტყორცნელი, აქედან გამომდინარე — ამინდის განმგებელი, უნივერსალური მომმარაგებელი, რომელიც უხვი მოსავლისა და საქონლის გამრავლების გარანტიას იძლევა; შეილიერების მიმცემი, მკურნალი; მორალის მკაცრი მცველი, მთავარი მსაჯული სამედიატორო სასამართლოებში, უღმობელი დამსჯელი: ამავე დროს, მოხერხებული და საზრიანი ქურდი ხარებისა, რის გამოც მას ზედმეტსახელად „ხარიბაზრის“ ეძახიან. ამ თვისებით წმ. გიორგი ემსგავსება სოლარულ გმირს, ღვთაებრივ ქურდს (შდრ. აპოლონი, მერკური, ჰერაკლე და სხვ.), რომელიც გათენებისას ხარებსა და ძროხებს იპარავს ბოსელიდან თითქმისდა ხუმრობით, სხვათაშორის თავისი ზერხიანობისა და სიძლიერის საჩვენებლად და დასამტკიცებლად. საერთოდ, მის კულტში სოლარული ელემენტები მკაფიოდ ჩანს. იგი ასოცირდება სინათლესთან. თხოვენ თვლების სისაღეს და დაცვას სნეულებისაგან. თვალი კი თავის მხრივ ძირითადი სოლარული სიმბოლოა, რადგან, როგორც ცნობილია, თვითონ მზე უძველესი წარმოდგენების თანახმად ყოვლისმხილველი ღმერთია და წარმოდგენება, როგორც თვალი (მზე — ორმუზდის თვალი ირანელებში, მარჯვენა თვალი ღემიურგისა ეგვიპტელებთან, ვარუნას თვალი ინდოელებთან, ზევსის თვალი ბერძნებთან და სხვ.). მის საკრალურ, სამსხვერპლო ცხოველებს — ხარს⁴⁷, მამალს⁴⁸, ღორს — ასევე, სოლარული კონოტაცია აქვთ. მაგ.: ღორი (ისევე როგორც გარეული ტახი) სოლარული გმირის ერთ-ერთ ნიღაბს წარმოადგენს ღამეში, ფორმას, რომელსაც მზე ხშირად იღებს (მითიური გმირის სახით) სიბნელეში ან ღრუბლებში. ამ ფორმას კი იგი იღებს რათა დაემალოს თავის მდევარს, ან პირიქით, მის გასანადგურებლად. სხვა შემთხვევაში იგი ამ ფორმას ღემონური მოწინააღმდეგის გამო ატარებს. (უნდა აღინიშნოს, რომ ხანდახან ის თვითონ განასახიერებს ღემონურ ნიღაბს, რომელსაც გმირი ებრძვის)⁴⁹.

⁴⁶ ნ. მინდაძე, 1982 წლის რაჭის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის სავსე დღიურები.

⁴⁷ ხარის სიმბოლური მნიშვნელობების შესახებ აღმ. საქართველოში იხ. მ. კანდილაკი ამანათობა და კარ-ქვაბით შეყრის წესი აღმოსავლეთ საქართველოში, „მაცნე“, ისტორიის სერია, № 1, 1984.

⁴⁸ მამლის მითოლოგიური სახე მრავალ ტრადიციში დაკავშირებულია მზესთან. საქართველოში ამ საკითხთან დაკავშირებით იხ. ე. ბარდაველიძე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან (ღვთაება ბარბარ-ზაზარ), თბ., 1941, გვ. 18; ქ. რუხაძე, ხალხური აგრიკულტურა დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1976, გვ. 158; ნ. თოფურია, ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფის ისტორიიდან, თბ., 1984, გვ. 42.

⁴⁹ Angelo De Cubernalis, Zoological Mythology, vol. II, New York, 1987

ლორის საკრალურ მნიშვნელობაზე მასალები მოიპოვება საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში. ჯერ კიდევ აკად. მარმა შენიშნა, რომ ასტრალურ კულტს, ლითონებსა და ცხოველებს შორის კავშირი ნათლად ჩანს სამკედლოს მთავარ დღესასწაულში „ღეჯხვამში“, რომელიც ბზიფის აფხაზებში მოწმდება. ეს დღეობა იწყება ახალი წლის წინა ღამეს და გრძელდება სამი დღე. „ღეჯხვამა“, წარმოშობით მეგრული ტერმინი, ნიშნავს „ლორის ღაცვას“ ან „ლორის სალოცავს“⁵⁰ (ლორის სალოცავი კი მთელი დას. საქართველოსათვის იყო ცნობილი სხვადასხვა სახელით. მაგ.: „გოჭის ხუთშაბათი“ რაჭაში, „კაი პარასკევი“, „ივანობა“) „შეწირული ღორის ბარაზე“ (ღეჯხვამში, „მეისარიბ“ — სვანეთში, „კაპუნობა“ — სამეგრელოში და სხვ.). ღორის კონსეკრაციის საილუსტრაციოდ ნ. მარს მაგალითისათვის მოჰყავს ახალი წლის დღესასწაული გურიაში, რომლის დროსაც სადღესასწაულო ჭოკზე ღორის თავი წამოიციმევს⁵¹ (ლორის თავი, განუყოფელი ელემენტი საახალწლო სუფრისა, ფიგურირებდა და ფიგურირებს საქართველოს სხვა კუთხეებშიც). ღორი რომ საკრალური ცნებაა, ნ. მარის მიხედვით შეინიშნება სვანეთში. სვანური „ყერ“//ღორი აღნიშნავდა რაღაც ღვთაებრივ ძალას, რომელიდაც წმ. არსებას, „ანგელოზსა“ თუ „მნათობს“ (რომელიც ციდან წყდებოდა), თუ რაღაც „მადლს“. ის გამოიყენებოდა ფიცის დროს ღმერთთან ერთად მაგ.: „ღმერთ ყერო“ — „ეფიცავ ღმერთის წმ. ღორს“⁵².

ამრიგად, წმ. გიორგი თეთროსანი, ხანგროსანი, მოისარი, მეხმტყორცნელი, ამინდის განმგებელი, მიწათმოქმედთა და მესაქონლეთა მფარველი, წარმოადგენს ახალ თეოფანიას, გამომხატველია სამყაროს აღქმის ახალი დონისა და თავისი ეპითეტებითა და ფუნქციებით წმინდა ქართული განუმეორებელი მოვლენაა. წმ. გიორგის სინათლით მოსილი ხატი ქართველთა რელიგიური აზროვნების სრულქმნილების ემბლემაა.

Н. К. АБАКЕЛИЯ

ХРИСТИАНСКИЕ СВЯТЫЕ В ЗАПАДНО-ГУРУЗИНСКИХ РЕЛИГИОЗНЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ

(св. Георгий)

Резюме

По народной словесной традиции в Грузии святому Георгию посвящены и воздвигнуты столько церквей, сколько дней в году. Соответственно, единый образ св. Георгия дробится, распадается на бесконечное множество образов, наименований и эпитетов, которые отражают его разные аспекты.

⁵⁰ Н. Марр, О религиозных воззрениях абхазов, ХВ IV, вып. I., II, 1915, გვ. 113—140.

⁵¹ Н. Марр, დასახ. ნაშრომი.

⁵² Н. Марр, დასახ. ნაშრომი; ა. ონიანის (ქვემო სვანური ეთნოგრაფიული მასალები, II, 1941, რგ. 1—7, გვ. 33) ჩანაწერების მიხედვით „ყერ“ კეთილი, ღვთიური, ცეცხლის მსგავსი, მოწითალო ფერის ძალაა, რომელიც სალოცავ ხეებზე და ძველ ნასაყდრე ადგილებზე გამოჩნდება ხოლმე ბნელ ღამეებში.

Исследуя эпитеты и функции св. Георгия, распространенные в Западной Грузии, вырисовывается многогранный образ святого, который, умело орудуя своими атрибутами (громом, молнией, стрелами и др.), проявляет себя как управитель погоды, универсальный снабженец, являющийся гарантом обильного урожая и размножения скота; от него зависит плодородие вообще; по местным верованиям, св. Георгий является исцелителем от всякой болезни; он строгий страж морали, главный судья в третьей инстанции, беспощадный каратель зла. В то же время — хитрый и лукавый вор быков, из-за чего он прозван «быкокрадом». Этим свойством он походит на божественного, солярного героя («божественного вора»), который на рассвете крадет быков и коров из хлева, как бы шутя, показывая этим свою силу, прозорливость и ловкость.

Исследуя функции вышеназванного святого, показаны преобладающие солярные элементы в его культе.

Образ св. Георгия в данном регионе представляет новую теофонию и новый уровень мировосприятия, а своими эпитетами и функциями является чисто местным (грузинским), оригинальным феноменом.

Светлый образ св. Георгия является эмблемой завершенности религиозного мышления грузин.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ე. წ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს სულიერი კულტურის ეთნოგრაფიული შესწავლის განყოფილებაში

Л. Б. ПАШАЕВА

СОСТОЯНИЕ И ЗАДАЧИ КУРДОВЕДЕНИЯ В ГРУЗИИ

Численность курдов во всем мире составляет около 20 млн¹. Они проживают в Турции, Иране, Сирии, Ираке, Афганистане, Советском Союзе.

В поисках заработков большое количество курдов, в особенности турецких, выехало в Западную Европу. Только в Федеративной Республике Германии насчитывается 200 тыс. курдских рабочих, выполняющих самую тяжелую и низкооплачиваемую работу². Курды проживают также в Швеции, Бельгии и Франции³.

В Советском Союзе их 116 тысяч. Они проживают в Грузии, Армении, Азербайджане, Туркмении, Киргизии и Казахстане.

Курды, коренные насельники Северной Месопотамии, начиная с VII—VIII вв. вплоть до монгольских нашествий, передвигаются на север — в Малую Азию и Закавказье. Некоторые курдские династии начинают возвышаться в Армении, контактировать с Грузией, что создает наличие возможности проникновения курдского этнического элемента в Грузию.

Отдельные курдские кочевые племена появляются в Грузии, в частности, в Месхети, в XVI веке⁴.

Здесь в начале XIX века курдское население встречается в окрестностях крепости Квели. Они часто выступали против власти, и 3 сентября 1803 года правитель Месхети Шериф паша Джакели усмирил их⁵.

В 80-ых годах XIX века в Самцхе-Джавахети насчитывалось 7 курдских деревень: 5 в Ахалцихском уезде и 2 — в Ахалкалакском⁶. Число ахалцихских курдов достигало 1000 человек. Это были представители племен исмайланы и джуников⁷. Зимовники их были сосредоточены около Вардзии, по верхнему течению Куры.

Встречались здесь и курды племен: радики, джалали, кюрдики, которые приезжали сюда на заработки из Ереванской губернии⁸.

¹ М. Лазарев, Курды и курдский вопрос, журн. «Азия и Африка сегодня», 1983, № 12, с. 39.

² М. А. Гасратян, К положению курдов в современной Турции, сб. «Национальный вопрос в странах Востока», М., 1982, с. 223.

³ Там же.

⁴ Ш. Ломсадзе, Самцхе-Джавахети, Тб., 1975, с. 336 (на груз. яз.).

⁵ Там же.

⁶ Ш. Ломсадзе, Ук. работ., с. 336.

⁷ Л. П. Загурский, Поездка в Ахалцихский уезд в 1872 г., Тиф., 1873, с. 49.

⁸ Там же.

Исмаилинцы в основном занимались разведением овец. Кроме того, они продавали скот, шерсть, масло, сыр; выделывали из овечьей шерсти сукно, ковры, паласы, войлок, переметные сумки⁹.

Курды, проживавшие в Накалакеви и Цунде, представляли оседлое население и занимались земледелием. Как исмаилинцы, так и джуники поселились в Самцхе-Джавахети еще во время турецкого владычества, и более многочисленные исмаилинцы даже не помнили своего переселения¹⁰. Их основная масса вела уже оседлую жизнь. Джуники были кочевниками¹¹.

Курды Самцхе-Джавахети, как и другие переселенцы, поселились в пустующих грузинских селах; в некоторых из них, видимо, жили омусульманенные грузины. Так, в селении Джолда в середине XIX века жили Модзгваришвили¹², а в 80-ых годах того периода старостой проживающих здесь курдов был некий молла Юсуф Модзгвар-оглы; там же встречается и некий Кожори-оглы¹³. По сведениям Ш. Ломсадзе представители грузинских фамилий Модзгваришвили и Кожорадзе до самого последнего времени проживали в Месхети. Этот факт, по мнению Ш. Ломсадзе, допускает, что некоторые грузинские семьи (в данном случае Модзгваришвили и Кожорадзе, — Л. П.), проживавшие совместно с курдами, смешались с последними¹⁴.

Л. Загурский указывал также, что в Месхети между местным населением и курдами нередко были смешанные браки и что местное население иначе относится к другому пришлому, хотя и единоверному населению — таракаминцам¹⁵, т. е. не смешиваются с ними.

Основная масса современных курдов поселилась в Грузии после первой мировой войны в результате религиозно-политических преследований со стороны турецких правителей. В 1918 году в Грузию, в частности Тбилиси, переселились из Турции (Ван, Сюрмали, Карс) следующие племена и бары: коркоти, мандики, мандасори, барави, чохраши, мамраши, анкоси, балакари, хани, мосаки, кашахи, клери, позднее — корблахи, пивази, баиндури, сипки, боти, гасани и т. д.

Прибывшие в Тбилиси курды заселяли улицы города подобно тому, как они жили на своей родине, т. е. односельчане старались поселиться в одном районе, более того, представители одного бара (патронимии) на одной улице.

В результате такого расселения в обиходе речи тбилисских курдов появились улицы с названиями тех племен и баров, которые жили в Турции: куча коркотия — улица коркотия, куча раша — улица

⁹ Л. П. Загурский, Поездка в Ахалцихский уезд в 1872 г., Тиф., 1873, с. 48.

¹⁰ Там же, с. 50.

¹¹ Там же.

¹² Ш. Ломсадзе, ук. раб., с. 335.

¹³ Л. П. Загурский, ук. раб., с. 50.

¹⁴ Ш. Ломсадзе, ук. раб., с. 335—336.

¹⁵ Л. П. Загурский, ук. раб., с. 52.

раша, куча чохраша — улица чохраша, куча мандика — улица мандика и т. д.

Эта номенклатура действительна среди курдов Тбилиси и по сей день.

В настоящее время курдов в Грузии 26 тысяч¹⁶. Они проживают в Тбилиси, Батуми, Телави, Рустави.

Часть курдов переселилась в Грузию из Армении в 30-ых годах, а также после Великой Отечественной войны. Эти курды поселились в Армении в 1830—1877, в 1918—1920 годах¹⁷.

Основная масса курдов Грузии — горожане. Небольшая часть, занятая в сельском хозяйстве, проживает в Кахети.

Курды-горожане работают главным образом в сфере обслуживания. Но за последнее время значительно увеличилось число квалифицированных рабочих среди курдов, в том числе и женщин. Много молодежи учится в Высших учебных заведениях. Выросла интеллигенция.

По своей религиозной принадлежности курды Грузии — езиды.

В прошлом в семье курдов-езидов брак был желателен только с курдянкой-езидкой, более того, между представителями одной касты¹⁸. Среди курдов бытовали следующие формы брака: по сватовству, похищением, в исключительных случаях — обменный, левиратный, сороратный, колыбельный сговор. Указанные формы брака, кроме обменного, совершались путем уплаты калыма. Калым является характерным для большой патриархальной семьи и ее позднейших модификаций¹⁹ в виде семейно-родственных групп. Слово калан (калым) вошло в курдский язык из турецкого и этим термином пользуются курды, говорящие на северном диалекте курдского языка — курманджи.

Как известно из литературы, брак покупкой или калым получает свое дальнейшее развитие и достигает наивысшей точки в эпоху патриархальных отношений. Когда община распадается и выделяются малые индивидуальные семьи, выплата калыма не только становится невозможной, но и грозит подрывом хозяйственного базиса самой малой семьи, экономически крайне слабой и неустойчивой. Калым грозит существованию этой новой общественной ячейки, он мешает ее развитию и поэтому исчезает. Остаются лишь пережитки института калыма, становящиеся понемногу простой фикцией²⁰.

¹⁶ С. И. Брук, Население мира, М., 1981, с. 210.

¹⁷ И. Л. Бахтадзе, Кочевники Закавказского края, СМИБГКЗК, т. III, Тифлис. 1888, с. 77; Т. Ф. Аристова, Курды Закавказья, М., 1966, с. 46.

¹⁸ Курды-езиды Грузии делились в религиозном отношении на касты мирян (мюрид) и духовенства (тарик), состоящее в свою очередь из шейхов и пиров.

¹⁹ Н. А. Кисляков, Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана, Л., 1969, с. 97.

²⁰ Н. А. Кисляков, Семья и брак у таджиков, М., 1959, Л., с. 179—180.

М. О. Косвен отмечал, что реальная плата за женщину претерпевает с изменением всего социально-экономического строя характерное эволюционное превращение. Распад большой семьи и выделение из нее малых семейных ячеек ведет к необходимости для каждой молодой пары создавать отдельное хозяйство, а для этого в новых экономических условиях необходима посторонняя помощь. Переходная форма, которая создается новыми отношениями в покупном браке, сводится к тому, что родители невесты, получив за нее уплату, в свою очередь дают дочери приданое, стоимость которого, однако, значительно ниже полученной суммы. На следующем этапе стоимость приданого должна была полностью покрывать сумму брачного платежа (якуты, армяне, буряты, чуваша, великороссы). Наконец, покупной брак отмирает, брачный платеж обращается в обрядовый пережиток, тогда как приданое не только остается, но приобретает еще более социально-экономическое значение²¹.

В конце 80-ых годов прошлого века калым среди курдов-езидов Ереванской губернии не превышал 30 овец, баранов или коз²². За арэ-кырыи (изъявление согласия) родители девушки при обручении брали от 10 до 30 рублей. Перед свадьбой жених одаривал родителей и брата невесты. Родители, если они не были бедны, почти весь калым использовали на приготовление приданого для дочери²³.

По сведениям Ю. Карцева размер калыма в последней четверти XIX века среди турецких езидов колебался от 1000 до 2000 пиастров. Жених также делал подарки родственникам невесты²⁴.

По сведениям Веселовской в начале XX века турецкие курды платили за невесту от 5 до 50 рублей, от 10 до 100 баранов или коз, от 1 до 50 быков. Все это поступало в полное и безвозвратное владение тестя. Невеста приносила приданое, состоящее из ковров, войлока и других шерстяных изделий, на сумму от 20 до 80 рублей²⁵. Автор не указывает, в каких случаях платили за девушку меньше, а в каких — больше. Но это нетрудно понять, ибо в прошлом калым зависел от социального и имущественного состояния брачащихся. Так, глава езидского племени, у которого гостил Егiazоров, Гасан-ага взял за свою дочь 60 двухгодовалых овец и по подарку для себя, своих жен и своего брата. Но приданое, которым он наделл свою дочь, отмечает автор, было не дешевле стоимости калыма²⁶.

То, что калым зависел от имущественного и социального положения брачащихся, отмечал и Ермолов. По его сведениям, в начале

²¹ М. О. Косвен, Брак-покупка, журн. «Красная новь», 1925, № 2, с. 213.

²² С. А. Егiazоров. Краткий этнографическо-юридический очерк езидов Эриванской губернии, ЗКОИРГО, кн. XIII, вып. II, Тифлис, 1891, с. 219—220.

²³ Там же.

²⁴ Ю. С. Карцев, Заметки о турецких езидях, ЗКОИРГО, кн. XIII, вып. 2, Тифлис, 1891, с. 260.

²⁵ Н. Б. Веселовская, Курды, М., сч 35.

²⁶ С. А. Егiazоров, ук. раб., с. 220.

XX века среди курдов-езидов Карской области калым определялся «смотря по степени зажиточности деньгами от 50 до 150 рублей и скотом: одним или парой быков и 30—40 баранами. Выходящая замуж девица должна принести с собою определенное число постели и хозяйственные предметы»²⁷.

Как следует квалифицировать калым среди курдов Грузии? Конечно, к нему применим и косвенский брачный платеж, который превратился в обрядовый пережиток, или как у Кислякова — пережиток института калыма, но не как фикцию.

Калым в современных условиях живет и действует в скрытой и завуалированной форме, что порождает сложность суждений о нем. Если сумма калыма среди курдов в прошлом зависела в основном от имущественного и социального положения брачащихся, в настоящее время социальный фактор для суммы калана (калыма) не имеет существенного значения, за ним остался только имущественный.

В наши дни среди курдов Грузии калан стал регулятором приданого, что уравнивает участие родных брачащихся в материальном обеспечении новой семьи, в отличие от прошлого, когда вся тяжесть свадебных расходов ложилась на семью жениха, а сторона невесты диктовала свои условия.

Но, вместе с тем, некоторые семьи превращают факт замужества дочери в сделку для извлечения выгоды. Они торгуются, требуют прибавления суммы. Такие явления требуют, безусловно, осуждения.

Не вызывает нарекания тот факт, когда родители жениха и невесты, заботясь о новой семье, созданной их детьми, и считаясь со своими возможностями, оказывают им необходимую материальную помощь.

Следует также отличать калым от подарков и свадебных расходов. Калым — это плата за невесту, а подарки невесте имеют совершенно другое назначение, они — неизменная и традиционная часть любого свадебного обряда.

За последние десятилетия в Грузии расширилось и углубилось изучение истории, этнографии негрузинского населения, в частности, курдов²⁸.

В работах, вышедших в конце 60-ых годов, затрагиваются вопро-

²⁷ С. Ермолов, Курды-езиды Карской области, Карс, 1906, с. 12.

²⁸ В дореволюционном Тбилиси в таких периодических изданиях и сборниках, как: «Записки Кавказского отдела Имп. Русск. Географического общества», 1852—1919, т. 1—30; «Известия Кавказского отдела Имп. Русск. Географического Общества», 1872—1917, т. 1—25; «Известия Кавказского военного округа, 1904—1914 гг.; «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», 1881—1929 гг., газ. «Кавказ» и мн. других постоянно печатались материалы об истории, этнографии, географии, религии, языке и литературе курдов. В последующие годы много внимания уделялось курдам на страницах газ. «Заря Востока», в особенности истории поселения в Закавказье, ликвидации неграмотности среди них, развитию культуры.

сы социально-политической организации курдов-езидов в современном Ираке²⁹, положения курдов в Ираке в годы английского мандата³⁰.

В статьях и монографиях, вышедших в середине 70-ых годов, в частности, в исследовании Ш. Ломсадзе, на которое не раз мы ссылаемся в настоящей работе, показана история поселения части курдов в XVI—XIX вв. в Месхет-Джавахе́ти, их быт, брачные отношения³¹; освещены торговые связи Иранского Курдистана с зарубежными странами в конце XIX — начале XX столетия, указано, что вовлечение Курдистана в орбиту мирового капиталистического товарооборота имело огромное значение для дальнейшего развития страны, роста товарного производства и товарно-денежных отношений, вследствие чего производство стало все больше выходить за рамки натурального хозяйства³², выявлена социальная структура курдского села, формы и методы феодального угнетения крестьян, изучен современный уровень жизни и производственные семьи в сельском хозяйстве турецкого, иранского, сирийского и иракского Курдистана³³.

В работе Ш. Месхиа показано, что наиболее раннее проникновение курдского элемента на территорию Грузии предполагается 'в лице Мхаргрдзелов — амирспасаларов Грузии, курдов по происхождению', которые, ассимилировавшись, вступили на службу при грузинском царском дворе в конце XII — первой половине XIII веков. В Закавказье по утверждению того же автора, курды появляются в 50-ых годах X века³⁴. Рассмотрены вопросы истории курдов X—XX вв. Указано, что со времени образования халифата вплоть до наших дней курды ведут упорную борьбу против завоевателей. Независимые курдские династии управляли не только отдельными княжествами, но и крупными государствами.

Позднее курдское национально-освободительное движение в Турции, Иране, Ираке протекало под флагом национализма, но не угнетающей нации, а угнетенной. Суть национально-освободительного движения в Курдистане состояла в борьбе народных масс против налоговой эксплуатации против порабощения и культурного обезличивания со стороны местных правящих верхушек; во время крупных восстаний курды стремились образовать свое автономное государство³⁵.

²⁹ А. Н. Ментешашвили, К вопросу о социально-политической организации курдов-езидов в современном Ираке, «Моамбе», Тб., 1967, № 4 (37) (на груз. яз.).

³⁰ А. Н. Ментешашвили, Ирак в годы английского мандата, М., 1969.

³¹ Ш. Ломсадзе, Самцхе-Джавахе́ти, с. 335—336.

³² К. А. Амоев, Торговые связи Иранского Курдистана с зарубежными странами в конце XIX — начале XX столетия, Тезисы докладов научн. конф. молодых востоковедов, посв. 30-летию основания факультета Восток. ТГУ, Тб., 1976.

³³ А. М. Ментешашвили, Вопросы аграрных отношений в современном Курдистане. Тб., 1976 (на груз. яз.).

³⁴ Ш. Месхиа, Внутриполитическая обстановка и государственное устройство в Грузии XII века, Тб., 1979 (на груз. яз.).

³⁵ А. М. Ментешашвили, Вопросы истории курдов Ближнего Востока IX—XX вв. Тб., 1978 (на груз. яз.).

В статье «Езиды» даны общие сведения об этой религиозной секте³⁶, опубликованы интереснейшие документы XVIII века — переписка царя Ираклия II с главой мосульских езидов Чобан-агой, которые свидетельствуют о намерении Ираклия II вовлечь курдов-езидов вместе с армянами и ассирийцами в коалицию борьбы против турок³⁷.

Дальнейшее изучение этнографии курдов Грузии предполагает освещение таких важнейших элементов культуры и быта, как время и условия поселения курдов в Грузии, семья и семейный быт, материальная культура, идеология развития в свете особенностей этнических процессов.

Проблема изучения этнических процессов является ведущей в советской этнографии.

В 1918—20 годах, т. е. к моменту переселения курдов в Грузию, они представляли собой этническую общность, характеризовавшуюся общностью языка, единством форм элементов и духовной культуры, нашедших отражение в этническом самосознании и самоназвании.

Вместе с тем структурной особенностью этнической общности курдов в тот период являлось реальное значение племенного, более того, патронимического деления, позднее пережиточно нашедшего отражение в современном быту, в названии улиц, на что мы указывали выше.

Великая Октябрьская социалистическая революция вызвала коренные изменения в социально-экономической и культурно-политической жизни курдов Грузии. Оседание курдов в городе имело исключительно большое значение для преобразования их культуры и быта.

Процесс утверждения нового в быту и материальной культуре интенсивно начался в послевоенное время, но особенно усилился в последние годы, чему немало способствовали три постановления ЦК КП Грузии «О мероприятиях по усилению идейно-воспитательной работы среди курдского населения Грузинской ССР», принятые в 1974, 1978³⁸ и 1980 годах.

С утверждением нового трансформируются традиционные элементы, являющиеся показателем этнической принадлежности, такие, как национальная одежда, ономастика, пища.

После переселения в Грузию, курдянки примерно до конца 40-ых годов носили национальную одежду внешне почти в неизменном виде. Изменилась только ее фактура. На своей прежней родине они из-за сурового климата носили более теплую одежду (домотканное и фабричное сукно, бархат, атлас). На новом месте, где климат мягче и теплее, стали преобладать атлас, шелк, фланель. Одежда курдянок

³⁶ Л. Б. Пашаева, Езиды, Грузинская Советская энциклопедия, т. V, Тб., 1980, с. 80 (на груз. яз.).

³⁷ ე. მაქარაძე ერეკლე II-ის ურთიერთობა ქუთაისსა და ასორიელებთან XVIII საუკუნის 60-70-იანი წლების მიჯნაზე, „მხატობი“, 1981, № 12 ს. 165—169.

³⁸ Коммунистическая партия Грузии в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, Тб., 1980, 4, с. 238—241, 751—756.

стала легче, ее стали приспосабливать к городским условиям. В 50-е годы молодые курдянки начали носить европейскую одежду, но только с длинным рукавом, оставляя неизменным головной убор. В настоящее время в национальной одежде можно встретить пожилых курдянок, молодые носят европейскую.

Но в то же время среди женщин многих национальностей Грузии очень любимы и модны курдские национальные украшения.

Среди курдов очень популярны грузинские имена. Широкое применение среди них получила грузинская национальная пища. Она доминирует на торжествах, свадьбах, похоронах.

Процессы межнационального сближения нашли отражение в увеличении межнациональных браков, в развитии многоязычия.

В смешанных браках преобладают браки мужчин курдов с женщинами других национальностей.

Для курдов характерны малые индивидуальные семьи, а также неразделенные. Как и в прошлом, крепки и развиты связи между родственниками. Поддерживается традиция регламентации поведения членов семьи при гостях, на свадьбах, похоронах³⁹.

Наиболее традиционными являются обычаи и обряды, связанные со свадьбой. Но и здесь произошли изменения. Все меньшую роль в этих обрядах играют представители религиозной касты, но религия все еще сильна в похоронных обрядах и обычаях.

Современные этнические процессы находят отражение и в многоязычии курдов. Помимо родного, они владеют русским, грузинским, армянским, азербайджанским и т. д. Свободное владение языками народов СССР, в частности, грузинским, содействует укреплению их положения среди грузин в экономическом и моральном отношении.

В Грузии создается литература на курдском языке, ведутся радиопередачи. Возрождению культурных традиций способствует недавно открывшийся народный театр. Большое влияние на этнокультурное развитие курдов оказывает их интеллигенция.

Этническая специфика больше всего проявляется в духовной культуре и самосознании. Этническое самосознание советских курдов четко выражается в их самоназвании: курд, курмандж. Выходцы из Ирана или Турции нередко отождествляли свое самоназвание с религиозной принадлежностью, называя себя прежде всего мусульманами (в Азербайджане) или езидами (в Армении и Грузии)⁴⁰. Самоназвание и самосознание курдов за почти шестидесятилетнее прожи-

³⁹ А. М. Решетов, Этноконсолидационные процессы в Советской Средней Азии и Казахстане. Этнографические аспекты изучения современности, Л., 1980, с. 80.

⁴⁰ Т. Ф. Аристова, Отражение этнических процессов в традиционно-бытовой культуре Азербайджана и Туркмении. Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. М., 1980, с. 190.

⁴¹ Ю. В. Бромлей, Этнос и этнография, М., 1973; Современные этнографические процессы в СССР, изд. 2-е, М., 1977; А. И. Робакидзе, Традиция и образ жизни, Тб., 1981. (на груз. яз.).

вание их в Грузии определенно изменилось. Ослабли их религиозные представления о принадлежности к локальной группе — езиды — и усилились их представления о принадлежности к их этнической общности — курдам.

Таким образом, потеря внешних признаков, изменения, происходящие в области традиционной материальной и духовной культуры и быту не привели к снижению уровня этнического самосознания у курдов, а напротив, углубили его, так как эти процессы происходят в условиях социалистического образа жизни, одним из основных показателей которого является взаимообогащение культур и сближение народов⁴¹.

Представлена отделом этнографии народов Кавказа Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили АН ГССР

წრომის ტაძრის ისტორიისათვის

1. „წმინდა რაუდენის მარტილობაში“ გაქრისტიანებული სპარსის მოწამებრივი აღსრულებისა და თავდაპირველი დაკრძალვის ადგილად წრომი არის დასახელებული:

„(ვახტანგ გორგასალმა) მყის იხმნა ეპისკოპოზნი სამეფოსა თუხისანი და სიმრავლე სამღუდელოსა მწყობრისა და წარავლინა იგინი სამეფოთა ნიჭითა სიმრავლითა, სოფელსა მას... წრომს, სადა იგი იყო დაკრძალული მრავალ მოღუაწე იგი გუამი ღუაწლით შე-
მოსილისა მის მოწამისა.

და ვითარცა მიიწივნეს მუნ და იხილეს ნაწილნი იგი წმინდანი დიდითა შიშითა და სურულითა შეემთხვივნეს და აღმოიღეს მიერ სამარხოთ და სურნელება მიუთხრობელი გარდაეფინა და აღავსო ყოველი იგი ადგილი და აღიღეს მუნით და წარმოემართნეს გალობითა და ფსალმუნებითა, სანთელთა და კერონთა სიმრავლითა და საკმეველთა სულნელებითა და წარიღეს ნიქოზს, საეპისკოპოზოსა მას ეკლესიასა მისვე მეფისა ვახტანგის მიერ აღშენებულსა“¹.

რაუდენის მარტილობის ჩვენამდე მოღწეულ ტექსტს სამეცნიერო ლიტერატურაში ბესარიონ ორბელიშვილს (გარდ. 1737 წ.) აკუთვნებენ². წრომისა და მისი ტაძრის ისტორიის ამ ძალზე საყურადღებო ფაქტის შესახებ

¹ „თა აგვისტოსა გ. წამება და ღუაწლი წმიდისა დიდისა მოწამისა რაუდენისი, რომელი იწამა ჟამთა დიდისა მეფისა ვახტანგისათა, სპარსთა მიერ ქართლს, სოფელსა შინა წრომს“. იხ. მ. საბინინი, საქართულო სამოთხე, პეტერბურგი, 1882, გვ. 179.

წმინდანის ცხოვრების ტექსტი ამას გარდა ნაკლები ან სრული სახით რამდენჯერმე გამოიცა ქართულად, რუსულად, ლათინურად; თხზულების პუბლიკაციათა სრული ნუსხა იხ.: Г. Н. Чубинашвили, Црми, М., 1969, გვ. 9.

² მ. ქავთარია, ბესარიონ ორბელიშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა, ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, ტომი I, თბ., 1959, გვ. 87—93; ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტომი VI, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთეს ე. გაბიაშვილმა და მ. ქავთარიამ, თბ., 1980, გვ. 482. ბესარიონის თხზულების საფუძველზე „რაუდენის წამება“ შეტანილი იქნა ანტონ კათალიკოსის „მარტირიკაში“ (ანტონ ბაგრატიონი, წიგნი მარტირიკა, შესხმა და ისტორია ქრისტიანთა ენებულთა მოწამეთა ქართულთა და სხუათა, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, VI, გვ. 136—153).

„რაუდენის მარტილობას“ კ. კეკელიძე თავდაპირველად XII ს-ის თხზულებად მიიჩნევდა (კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტომი I, თბ., 1951, გვ. 509—510), თუმცა მოგვიანოდ გამოსულ ნაშრომში აღნიშნულ თხზულებას იგივე ბესარიონ ორბელიშვილს უკავშირებს (იხ. მისი, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტომი I, თბ., 1980, გვ. 351).

მსჯელობისას, ზემოთ მოტანილი გვიანი პერიოდის ცნობის გარდა, მკვლევარები წრომის სტელის მინაწერებსაც მიმართავენ, თუმცა სამეცნიერო ლიტერატურაში დასახელებული სტელის როგორც თარიღის, ისე მასზე მოთავსებული ფრაგმენტული ლაპიდარული წარწერების შინაარსის თაობაზე სრულიად განსხვავებული მოსაზრებები არსებობს³. (აღსანიშნავია ისიც, რომ ავტორთა დასკვნები ძირითადად წერილობითი წყაროს — „რეუდენის მარტვილობის“ ცნობის კონსტატაციით იფარგლებოდა).

ამ თვალსაზრისით, უთუოდ, საგულისხმო უნდა იყოს წრომის ტაძრის ინტერიერში მიკვლეული ორსტრიქონიანი მინაწერი, რომელიც სწორედ წმ. რეუდენის წამებისა და მისი თავდაპირველი დაკრძალვის ადგილის საკითხს უკავშირდება.

2. დასახელებულმა წარწერამ 1979 წლის ივლისში, ეკლესიის საკურთხეველში შემონახული ფრესკული დეკორის ფრაგმენტთა შესწავლის მიზნით მოწყობილი ექსპედიციის დროს მიიპყრო ჩვენი ყურადღება. იგი შესრულებულია საკურთხეველსა და სამკვეთლოს შორის არსებული ნიშის გვერდით, მის მარჯვნივ, იატაკის დონიდან 150 სმ-ის სიმაღლეზე. მინაწერი საკურთხეველსა და ნიშას შორის არსებულ მონაკვეთზე მარჯვნივაა გადაწეული. ტექსტის ავტორის ამგვარი არჩევანი უდავოდ ტაძრის ამ მონაკვეთზე ქვის წყობის ხასიათმა განაპირობა — აქ არსებული ორი საპირე კვადრიდან წარწერის შემარულებელს მარჯვენა მათგანი შეუტრჩევია.

წარწერა ასომთავრულით არის შესრულებული. მისი ზომაა — 21,1×11,2; გრაფემების სიმაღლე არათანაბარია — 2,4—3,8—4,6. ქარაგმის ნიშანი ტექსტის პირველ სტრიქონს ერთიანად გასდევს (სიგრძე — 21 სმ) და მარჯვენა კიდეში ქვემოთ დაშვებული მცირე შორხით ბოლოვდება; მეორე სტრიქონში ქარაგმად მოკლე (3,5 სმ. სიგრძის), განივი და სწორი ზაზია ნახმარი. მინაწერში განკვეთილობის ნიშნები გამოყენებული არ არის, დაქარაგმებული

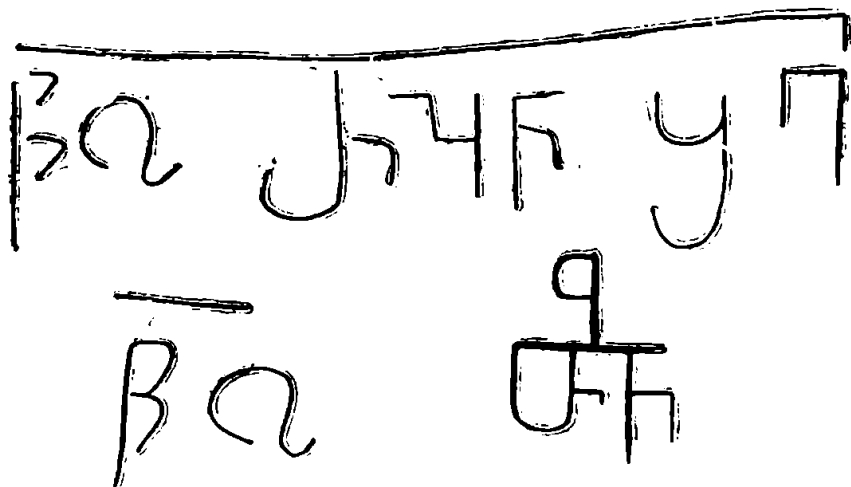
³ მოკლე ცნობა წმ. რეუდენის შესახებ „ქართლის ცხოვრებაშიც“ არის დაცული. ჟღან-შერის ცნობით, ვახტანგ გორგასალმა „...აღაშენა ეკლესია ნიქოზისა საგზებელსა თანა ცეცხლისასა და დასუა ეპისკოპოსი, სიდა-იგი ეფლა გუამი წმიდისა რეუდენისი, რომელი იწამა სპარსთა მიერ წყობასა ვახტანგისასა.

ესე რეუდენ იყო მამამძღვე ვახტანგის ცოლისა, რომელი-იგი პირველ მოეყვანა სპარსთა მეფისა ასული; და მოიქცა იგი ქრისტიანედ, და იქმნა იგი დიდად მორწმუნე; და იყო იგი ბრძოლასა მას შინა ძლიერ, შეიძვრეს იგი სპარსთა და აიძულებდეს, რათამცა უარყო ქრისტე. ხოლო მან წმიდამან აღირჩია წარუვალი იგი ღდება და იწამა ქრისტესათეს“. ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ. 199.

⁴ Ал. Джавახишвили, Древнехристианские культово-мемориальные памятники Грузии, Автореферат диссертации, Тб., 1949, гв. 10; ვ. ციხკარიშვილი, ქავახეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1959, გვ. 73; თ. ბარნაველი, უსანეთისა და წრომის სტელების თარიღისათვის, საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების ბეცე, 1969, № 1, გვ. 202—208; Ник. Чубинашвили, Хандиси (Проблема рельефа на примере одной группы грузинских стелл последней четверти V века, VI и первой половины VII века), Тб., 1972, гв. 80—85.

⁵ Г. Садзгелов-Ивериели, История и древности Цромского Вознесенского храма, „Духовный вестник грузинского экзархата“, 1-го июля 1896 года, № 11, прибавление, гв. 14—24; Я. И. Смирнов, Цромская мозаика, Тифлис, 1935, гв. 3; Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 93—94.

სიტყვები ერთმანეთისაგან მცირე ინტერვალითაა დაცილებული (სურ. 1, ნახ. 1).



ნახ. 1.

1. წ-ო ქ-უ-ნ ყ

2. წ-ო ო-უ-ნ

წ(მიდა)ო რ(ა)ჟ(ღ)ნ შ(ეიწყალ)ე
წ(მიდა)ო თბნ*

* შეიძლება: თუნ

წარწერის მეორე სტრიქონის მარჯვენა ნაწილში ლიგატურით ნაწერი სიტყვა, როგორც ჩანს, ტექსტის ავტორის სახელს უნდა აღნიშნავდეს. მინაწერის შემსრულებელს გრაფემები აქ ტექსტის ძირითადი ნაწილისაგან განსხვავებით უფრო ღრმად ამოუღარავს. სახელი დაქარაგმებულია, ამასთან ავტორის მის დასაწერად საკმაოდ რთული ლიგატურა გამოუყენებია.

8. წარწერას თარიღი არ გააჩნია, თუმც პალეოგრაფიული ნიშნები მისი შესრულების სავარაუდო პერიოდის შესახებ გარკვეული მოსაზრების გამოთქმის საშუალებას იძლევა.

მინაწერის ასოთა გრაფიკულ თავისებურებებს შორის, პირველ ყოვლისა, ყურადღებას ლიგატურის ზედა (ე. ი. 4 ან 4) გრაფემის მოხაზულობა იქცევს. ჩვენს ტექსტში იგი თავშეკრულია გამოსახული. ორივე ეს ასო უძველეს ქართულ ლაბიდარულ წარწერებში სწორედ თავშეკრული გვხვდება⁶. მათი გახსნა კი, მკვლევართა მიხედვით, VII საუკუნისათვის იწყება და სრულდება VIII საუკუნეში⁷.

წრომის ახლადმიკვლეულ მინაწერში 7 გრაფემა მარცხენა დამატებითი განივი ხაზის გარეშე იწერება. ასოს ამგვარი გრაფიკა, დღეისათვის ჩვენ ხელთ

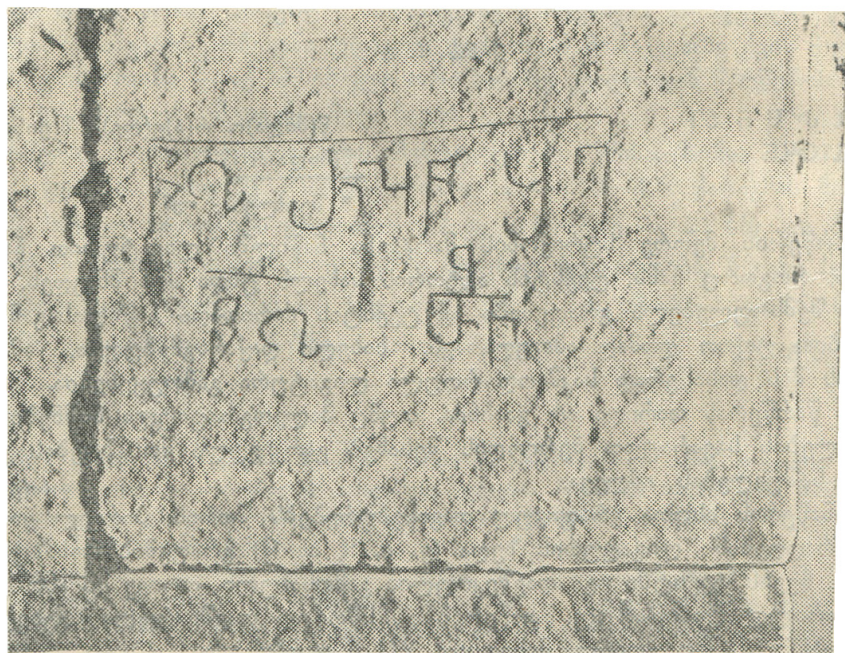
⁶ ი. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949, გვ. 184 და შემდ., ტაბ. I; გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ., 1960, გვ. 42—43; ი. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, თბ., 1974, გვ. X, ტაბ. 1—9; ე. მაჭავარიძე, ასომთავრული დამწერლობის მხატვრული თავისებურებანი ქართული ხელნაწერების მიხედვით (V—XIII სს.), „მრავალთავი“, თბ., 1973, ტაბ. XIII.

⁷ ქართული წარწერების კორპუსი, ლაბიდარული წარწერები, I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V—X სს.), შეადგინა და გამოსცემად მოამზადა ნ. შოშაშვილმა, თბ., 1980, გვ. 32.

არსებული მასალის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, V—VIII სს. ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლებისათვის ჩანს დამახასიათებელი. შემდგომ, დაახლოებით IX საუკუნიდან მოკიდებული, ო მეტწილად დამატებითი ხაზითურთ გვხვდება⁸.

წარწერის შესრულების ადრეულ პერიოდზე მიგვიითებს მეორე სტრიქონის ქ ასოს თითქმის შეკრული კავიცი. ანალოგიური გრაფიკის მქონე ქ VII—IX სს. მრავალ ეპიგრაფიკულ (ლაპიდარულ) ძეგლშია დადასტურებული. ჩვენს ტექსტთან ამ მხრივ შედარებით ახლოს კატაულას სტელის VIII ს-ის რამდენიმე წარწერა დგას⁹.

მინაწერის ზოგიერთი ასოს მოხაზულობა ქართული ასომთავრულის განვითარების მომდევნო ეტაპის პალეოგრაფიულ ნიშნებთანაც ამყლავნებს სიახლოვეს. ამ მხრივ აღსანიშნავია H გრაფემა, რომლის ბუნი საგრძნობლადაა ჩამოგრძელებული კავთან შედარებით. ხოლო ზედა ჰორიზონტული ხაზი ნაწილობრივ ზემოთ აწეული. ამგვარი მოხაზულობის H VIII—IX სს. მთელრიგ ძეგლებში გვხვდება¹⁰.



სურ. 1

დასახელებული პერიოდის ეპიგრაფიკული ნიმუშებისათვის დამახასიათებელი მოხაზულობით გამოირჩევა H ასოც, რომლის მარჯვენა კავი დაბლაა ჩამოწეული, მარცხენა კი საგრძნობლად არის გახსნილი.

⁸ ნ. შოშიაშვილი, ურბნისის ძველი ქართული წარწერები, „პალეოგრაფიული ძეგლები“, I, თბ., 1965, გვ. 142.

⁹ ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 182, სურ. 48, ტაბ. 29₁₋₂.

¹⁰ იხ. კვლავ კატაულას სტელის მინაწერები, ტბისის ეკლესიის წარწერა VIII ს-ისა; ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 104—106, 120; სურ. 13, 46; ტაბ. 17₂, 18, 28₁₋₂.

მინაწერის შესრულების პერიოდის განსაზღვრისათვის არანაკლებ მნიშვნელოვანია ქარაგმის ნიშნის ხასიათიც. როგორც აღინიშნა, იგი პირველ სტრიქონს მთელ სიგრძეზე გასდევს. ამგვარი მოვლენა კი (ქარაგმის ხაზის დაგრძელება) VIII ს-დან იწყება (იხ. წარწერები ვეჟან ატენელი მამასახლისისა ატენის ხეობიდან — VIII ს., ატენის სარკლისა ატენის სიონიდან — 945 წ.)¹¹. სწორედ VII—VIII სს-დან მოკიდებული ხშირდება ლიგატურის ხმარებაც ქართულ ლაპიდარულ წარწერებში¹². ამასთან დაკავშირებით ისიცაა აღსანიშნავი, რომ წრომის მინაწერის ლიგატურაში თავშეკრული 4-ს (ან 4-ს) გვერდით ნაწილობრივ გაკუთხოვნებულ 6-ს ვხვდებით, რაც მისი დაწერილობის განუსხურებისაკენ მისწრაფების თუმც სუსტად გამოვლენილ, მაგრამ უკვე ჩასახულ ტენდენციაზე მეტყველებს. აღნიშნული პროცესის მიმანიშნებელი უნდა იყოს 4-ს (ნაწილობრივ 4 ასოს) მოხაზულობაც.

როგორც ვხედავთ, წარწერის პალეოგრაფიული თავისებურებანი მისი შესრულების ადრეულ პერიოდზე მიგვანიშნებს. ვფიქრობთ, ყოველივე ზემოაღნიშნულის გათვალისწინებისას იგი სავარაუდოდ VIII საუკუნით უნდა განისაზღვროს. შესაბამისად, ახლადმიკვლეული მინაწერი წრომში წმ. რაჟდენის წამებისა და მისი თავდაპირველი დაკრძალვის დღეისათვის ცნობილ უძველეს სარწმუნო მოწმობას წარმოადგენს.

4. ყურადღებას იქცევს ასომთავრული ტექსტის შესრულების ადგილიც — იგი, როგორც აღინიშნა, საკურთხეველთან ჩრდილოეთით მიმდებარე ვიწრო ნიშის გვერდითაა ამოღარული. აფსიდსა და სამკვეთლოს შორის მითითებული ნიშის განთავსებისათვის ტაძრის აღმშენებელთ პასტოფორიუმში შესასვლელი ნაწილობრივ ჩრდილოეთითაც კი გადაუნაცვლებიათ; საკურთხეველსა და სადიაკვნეს შორის ამგვარი ნიშა არ არის აგებული.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ წრომის ტაძრის ეს, ერთი შეხედვით, უჩვეულო ხუროთმოძღვრული დეტალი შესაძლოა თავდაპირველად სამკვეთლოს ფუნქციას ასრულებდა¹³. ნიშის გვერდით ტაძრის აგების ეპოქასთან ქრონოლოგიურად შედარებით ახლო მდგომი წარწერის აღმოჩენით, ვფიქრობთ, შესაძლოა რამდენადმე დაზუსტდეს მისი დანიშნულება — როგორც ჩანს, იგი საგანგებოდ წმ. რაჟდენის სახელზე იქნა შექმნილი. ამასთან დაკავშირებით უნდა გავიხსენოთ საკულტო ნაგებობის ინტერიერში წმინდანის (მარტილის) მემორიუმის (ლუსკუმას, სამარხის) სწორედ საკურთხეველთან ახლოს, მისი ჩრდილოეთით მოწყობის ის ტრადიცია, რომელიც ფართოდ გავრცელებული ჩანს როგორც ადრე შუა საუკუნეების საქრისტიანო აღმოსავლეთში, ისე საკუთრივ საქართველოში. ამის მკაფიო დადასტურებას თუნდაც „სირიელი მამების“ განსასვენებელთა მაგალითები წარმოადგენს¹⁴.

ამრიგად, ვჯამებთ რა ზემოთქმულს, შევნიშნავთ, რომ ახლადმიკვლეულმა წარწერამ წრომში წმ. რაჟდენის მარტიულობის არამარტო ძალზე ადრეული ხანის სანდო წერილობითი მოწმობა მოგვცა, არამედ იგი აქ ტაძრის აგებისას წმინდანის საგანგებო თაყვანისცემის უკვე მტკიცედ ფეხმოკიდებულ

¹¹ ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 106—107, 207; სურ. 35, 112; ტაბ. 21, 73.

¹² იქვე, გვ. 33.

¹³ Г. Н. Чубинашвили, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 24.

¹⁴ Г. Н. Чубинашвили, *Архитектура Кахетии*, Тб., 1959, გვ. 103.

ტრადიციას უნდა ასახავდეს¹⁵. ამ გარემოების დამადასტურებელია საკუთხეგლის გვერდით არსებული ნიშაც, რომელიც ზემომოტანილ გარემოებათა გათვალისწინებით, როგორც ჩანს, წმ. რაფელის სახელს ეკლესიის შენების პროცესშივე დაუკავშირდა.

З. Н. СХИРТЛАДЗЕ

К ИСТОРИИ ЦРОМСКОГО ХРАМА

Резюме

При суждении о месте мученичества и первоначального погребения св. Раждена исследователи обращались главным образом к литературным первоисточникам позднего периода. Выявленная в интерьере Цромского храма, в частности, рядом с нишей, устроенной между алтарем и жертвенником, двухстрочная надпись в определенной мере проливает свет на этот вопрос. Текст, выполненный унциальным письмом асомтаврული, по палеографическим данным должен относиться к VIII в.

Нововыявленная надпись предоставляет надежное письменное свидетельство раннего периода о мученичестве св. Раждена в Цроми. Помимо того, в ней отражена прочно укоренившаяся традиция особого почитания святого к периоду возведения храма. На это должна указывать и вышеупомянутая ниша, по-видимому, связанная с именем св. Раждена уже в процессе строительства Цроми.

წარმოადგინა საჭარტელოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ვ. ბერიძემ

¹⁵ მოსაზრება ამის თაობაზე ადრევე აქვს გამოთქმული ნიკო ჩუბინაშვილს: „Степаноэ II между 626 и 634 гг. строит в Цроми великолепный храм, представляющий выдающуюся этапную ступень в развитии национального зодчества, очевидно, именно, по соображению значительности этого места, в частности, как места мученичества Раждена“ (Н и к о Ч у б и н а ш в и л и, Хандиси, გვ. 84).

რევაზ კიკნაძე

საქართველოს ისტორიის გამოჩენილი მკვლევარი

(ვ. დონდუას დაბადების 90 წლისთავი)

ქართული საბჭოური ისტორიოგრაფიის სახელოვან მოღვაწეთა შორის განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს გამოჩენილ მკვლევარს — ისტორიკოსსა და ფილოლოგს — ვარლამ დარისპანის ძე დონდუას, რომელმაც თავისი განუმეორებელი წვლილი შეიტანა მრავალი ქართველოლოგიური დისციპლინის ჩამოყალიბებასა და განვითარებაში.

ვარლამ დონდუა დაიბადა 1895 წ. 21 სექტემბერს (3 ოქტომბერს) ქ. ქუთაისში გამრჩე და პატიოსან მშრომელთა მრავალშვილიან ოჯახში. ქუთაისის სახელგანთქმული გიმნაზიის დამთავრების შემდეგ ის ერთ ხანს მასწავლებლობდა მშობლიური ქალაქის საშუალო სასწავლებლებში, საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ კი თბილისში გადმოვიდა და აქ განაგრძო პედაგოგიური საქმიანობა. ცოდნისმოყვარე ჰაბუკმა გიმნაზიაში სწავლის წლებშივე გამოიჩინა მიღრეკილება მეცნიერული მუშაობისადმი. უკვე 1914 წელს, ქუთაისში, „საისტორიო ბიბლიოთეკის“ სერიით გამოიცა გერმანელი ორიენტალისტის ა. მიულერის ნაშრომების მიხედვით მის მიერ შედგენილი ორი წიგნაკი — „მაჰმადი და მისი მოღვაწეობა“ და „ისლამი და არაბთა სახელმწიფო“. თბილისის სკოლებში მასწავლებლობასთან ერთად ვ. დონდუა შეთავსებით მუშაობდა არქივარიუსად საქართველოს ცენტრალურ არქივში, სადაც გატაცებით ეცნობოდა საისტორიო მასალებს და ემზადებოდა სამეცნიერო მოღვაწეობისათვის.

1923—1924 წლებში ვ. დონდუა ივანე ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით მეცადინეობდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში საქართველოს ისტორიის სემინარში. ის აქ დიდი ინტერესით სწავლობდა ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობას, ეუფლებოდა მეცნიერული კვლევის მეთოდებს. ივ. ჯავახიშვილთან მუშაობამ დიდი გავლენა მოახდინა ვარლამ დონდუას პიროვნების ჩამოყალიბებაზე და საბოლოოდ განსაზღვრა მისი კვლევითი საქმიანობის შემდგომი მიმართულება.

1924 წელს ივ. ჯავახიშვილის რჩევით და საქართველოს განათლების სახალხო კომისარიატის შუამდგომლობით ვარლამ დონდუა ჩაირიცხა ლენინგრადის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიულ-ლინგვისტურ ფაკულტეტზე. ამის შემდეგ მთელი მისი სამეცნიერო, პედაგოგიური და საზოგადოებრივი საქმიანობა მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ლენინგრადთან. თავის უფროს მმასთან, გამოჩენილ ენათმეცნიერ კარპეზ დონდუასთან ერთად მან დიდად შეუწყო ხელი ჩვენი ქვეყნის ამ დიდ სამეცნიერო ცენტრში კავკასიისმცოდნეობის განვითარებას.

უნივერსიტეტის დამთავრებისას (1927 წ.) ვ. დონდუამ წარადგინა და საჯაროდ დაიცვა სადიპლომო ნაშრომი, რომელიც ეტიფანე კათალიკოსის ანი-

სის წარწერის (XIII ს-ის პირველი მეოთხედი) შესწავლას მიეძღვნა. დიპლომანტის ხელმძღვანელი აკად. ნიკო მარი, რომელმაც თვითონ აღმოაჩინა ეს წარწერა ანისის ნანგრევებში, აღადგინა და გამოსცა ის 1910 წელს, ვ. დონდუას გამოკვლევის გამო წერდა, რომ დამწყებმა მეცნიერმა „შინაარსით უნიკალურ წარწერას შესწავლილობის მხრივაც უნიკალური ძეგლის მნიშვნელობა მიანიჭა“. ეს ნაშრომი გამოქვეყნდა 1935 წელს (მეორედ გამოიცა 1967 წ.), მაგრამ მას დღესაც არ დაუკარგავს მნიშვნელობა როგორც ეპიგრაფიკული ძეგლის მონაცემების სრულყოფილი ინტერპრეტაციის ერთ-ერთ საუკეთესო ნიმუშს.

ლენინგრადის უნივერსიტეტის დამთავრების შემდეგ, სადაც მან საფუძვლიანი ისტორიულ-ფილოლოგიური განათლება მიიღო, ვ. დონდუამ სწავლა განაგრძო სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ენისა და აზროვნების ინსტიტუტის ასპირანტურაში, სადაც აკად. ნ. მარის ხელმძღვანელობით სპეციალდებოდა კავკასიის, განსაკუთრებით კი საქართველოს ისტორიაში. „ჩემი მეცნიერული ზრდისათვის, — წერდა მოგვიანებით ვ. დონდუა, — გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა უსაზღვროდ გულისხმიერ დამოკიდებულებას ჩემი სამეცნიერო-კვლევითი ინტერესების მიმართ, რასაც იჩენდნენ თ. უსპენსკი, ნ. მარი, ი. ორბელი, ივ. ჯავახიშვილი (თბილისი), რომელთადაც მჭიდრო კონტაქტი ზქონდა მიწერ-მოწერით“.

1929 წლიდან ვ. დონდუა კითხულობდა ლენინგრადის უნივერსიტეტში კავკასიის ხალხთა ისტორიის კურსს, ხოლო 1932 წლიდან — ქართული სალიტერატურო ენისა და ქართული პალეოგრაფიის კურსებსაც. ამავე დროს შეთავსებით მუშაობდა უფროს მეცნიერ თანამშრომლად სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში (1934—1942), ენისა და აზროვნების ინსტიტუტში (1934—1936)³ და ცენტრალური საისტორიო არქივის ლენინგრადის განყოფილებაში (1931—1932).

დიდი სამამულო ომის დაწყების შემდეგ, ბლოკადის მძიმე დღეებში, ვ. დონდუა ალყაშემორტყმულ ლენინგრადში განაგრძობდა თავდადებულ საქმიანობას, ლექციებით გამოდიოდა სამხედრო ნაწილებში, მონაწილეობასღებულობდა ქალაქის დასაცავ ღონისძიებათა განხორციელებაში. 1942 წ. თებერვალში ლენინგრადიდან ევაკუირებული ვ. დონდუა თბილისში ჩამოვიდა და მუშაობა დაიწყო საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტში (ამჟამად ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი), სადაც 1954 წლიდან გარდაცვალებამდე (1969 წ.) ხელმძღვანელობდა წყარომცოდნეობის განყოფილებას.

ვარლამ დონდუა ფართო განათლებისა და მრავალმხრივი სამეცნიერო ინტერესების მკვლევარი იყო. მის ნაშრომებში განხილულია საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური, კულტურის ისტორიის საკითხები ანტიკურობიდან XVIII საუკუნემდე. თვალსაჩინო წვლილი შეიტანა მან ისტორიული მეცნიერების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი დარგის წყარომცოდნეობისა და მისი შემადგენელი სპეციალური ისტორიული დისციპლინების — არქეოგრაფიის, დიპლომატიკის, ეპიგრაფიკის, პალეოგრაფიის, ტექსტოლოგიის განვითარებაში.

ძველი საქართველოს ისტორიის პრობლემებს მიეძღვნა ვ. დონდუას ნაშრომები „ადრემონათმფლობელური ხანის საქართველო“ და „ფეოდალური ურთიერთობის ჩასახვა საქართველოში“, რომლებიც „საქართველოს ისტო-

რიის“ დამხმარე სახელმძღვანელოსთვის დაიწერა. ამ ნარკვევებში ბერძნულ-ლათინური, ქართული, სომხური წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური მასალის კომპლექსურად გამოყენების საფუძველზე შესწავლილია პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის საკითხები, განსაკუთრებული ყურადღება აქვს დათმობილი კულტურის ისტორიის კვლევას, გამოთქმულია ორიგინალური მოსაზრებები, რომლებიც წარმოაჩენენ ავტორის ფართო ერუდიციას, მის კვლევით ინტერესებს.

განსაკუთრებით იზიდავდა ვარლამ დონდუას ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს დიდი აღმავლობის პერიოდი — რუსთაველის ეპოქა. ამ ხანის ისტორიას მიუძღვნა მან თავისი რამდენიმე საუკეთესო გამოკვლევა, რომლებშიც დახასიათებულია მთელი მაშინდელი მაზლობელი აღმოსავლეთის ერთ-ერთი უძლიერესი სახელმწიფოს საგარეო თუ საშინაო პოლიტიკის, შინაგანი ცხოვრების, კულტურის, ისტორიული და სიტყვაკაზმული მწერლობის განვითარების ძირითადი საკითხები. ავტორს განსაზღვრული აქვს ეპოქის ჩარჩოებიც, სამართლიანად შენიშნავს, რომ „რუსთაველის ეპოქა, ამ ცნების ჩვეულებრივი გაგებით, უფრო ფართო ქრონოლოგიურ ფარგლებში იშლება, ვიდრე თამარის მეფობა“. ამის შესაბამისად ნაჩვენებია ეპოქის ძირითადი თავისებურებანი.

სათანადოდ აისახა ვ. დონდუას შემოქმედებაში XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიისა და კულტურის საკითხები, მეტადრე საქართველო-რუსეთის ურთიერთობათა ისტორია. ამ პრობლემატიკის ნაშრომებიდან შეიძლება დავასახელოთ — „რუსეთთან საქართველოს შეერთების გამო“, „ვახტანგ VI-ის დროინდელი საქართველოს პოლიტიკური ისტორიიდან“, „რუსეთ-საქართველოს დამაკავშირებელ ისტორიულ ტრაქტებზე“ „ვახტანგ VI პოლიტიკური ორიენტაციის ძიებაში“, „დავით გურამიშვილი და საქართველოს ისტორია“. ამ ნაშრომებში განხილულია ქართველი და რუსი ხალხების მრავალსაუკუნოვანი ურთიერთობის ფაქტები. გამოვლენილია რუსეთისაკენ საქართველოს სწრაფვის ძირითადი მოტივები, ნაჩვენებია საქართველო-რუსეთის მფარველობითი კავშირის მნიშვნელობა, აღნიშნულია, რომ „რუსეთთან შეერთებამ საბოლოოდ შესაძლო გახადა საქართველოს დაკარგული მთლიანობის აღდგენა, თურქთა და სპარსთაგან მიტაცებული მიწა-წყლის დაბრუნება და ა. შ.“ მისივე დასკვნით, „მეთვრამეტე საუკუნის საქართველოს მესვეურებმა დიდი მსხვერპლის ფასად, მაგრამ ისტორიულად გამართლებული უდრეკელობით შეძლეს და თავი მოაბეს წინაპართაგან ნაანდერძე სასიცოცხლო გეგმებს — ქართველი ხალხი გამოიყვანეს მოწინავე კაცობრიობის, მეცხრამეტე საუკუნის „ეკროპრის“ სავალ პროგრესის გზაზე, ახლა — სამარადუამოდ და სასიკეთოდ“. გამოკვლევაში „დავით გურამიშვილი და საქართველოს ისტორია“ საგანგებოდ არის შესწავლილი საქართველოს სამეფო კარის ურთიერთობა რუსეთთან პეტრე I-ის კასპიისპირეთში ლაშქრობასთან დაკავშირებით, დახასიათებულია „დავითიანი“ როგორც ისტორიული წყარო.

დიდი დრო და ენერგია შეაღია ვ. დონდუამ იოანე ბაგრატიონის ცხოვრებისა და შემოქმედების შესწავლას. მას აღნიშნული აქვს, კერძოდ, რომ იოანეს „კალმასობა“ ენციკლოპედიური ხასიათის ნაშრომია, რამაც საშუალება მისცა ავტორს ხელოვნურად გაეერთიანებინა მასში, ერთი მხრით, იმ დროს ცნობილი „მეცნიერებანი“, ხოლო, მეორე მხრით, ის ვრცელი მასალა, რომელშიც მეტ-ნაკლებად სრულად აისახა ავტორის დროინდელი საქართველოს

ცხოვრება. ვ. ღონდუას დადგენილი აქვს ტერმინ „კალმასობას“ ეტიმოლოგია და შინაარსი, ამ მოვლენის სოციალური არსი. ნაჩვენებია აგრეთვე, რომ ფეოდალური საზოგადოების სინამდვილეში კალმასობა ფრიალ ძველი და ფართოდ გავრცელებული მოვლენა ყოფილა.

ვარლამ ღონდუამ სამეცნიერო მოღვაწეობის დასაწყისშივე გამოიჩინა ცხოველი ინტერესი წყაროთმცოდნეობითი პრობლემებისადმი. ეს პროფესიული ინტერესი, დიდი ცოდნითა და გამოცდილებით შემავარებული, მუდმივად თან სდევდა მის საქმიანობას და ვლინდებოდა როგორც ისტორიული წყაროების ცნობათა გულდასმით, ყოველმხრივ ანალიზში, მათი სწორად და სრულად ამეტყველების უნარში, ისე ისტორიული ტექსტების გამოსაცემად მომზადების ხარისხსა და სპეციალური წყაროთმცოდნეობითი საკითხების მაღალ მეცნიერულ დონეზე დამუშავებაში. საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ვ. ღონდუამ პირველმა სცადა წყაროთმცოდნეობის საგნის განსაზღვრა: „წყაროთმცოდნეობას, როგორც საისტორიო მეცნიერების ერთ-ერთ დისციპლინას, თავისი დიდი საგანი აქვს: იგი მოწოდებულია შეიმუშაოს ისტორიის წყაროთა (სპეციალურად იგულისხმება — წერილობით ძეგლთა და მათთან ერთად წარწერათა) კრიტიკული შესწავლისა და მოხმარების ხერხები და მეთოდები“. მანვე ხაზი გაუსვა ისტორიული წყაროს ე. წ. გარეგანი და შინაგანი კრიტიკის ამოცანებს, წყაროთმცოდნეობითი კვლევის დიდ მნიშვნელობას და სირთულეს, პროფესიული ცოდნის აუცილებლობას დასახელებულ დარგში სერიოზული მუშაობისათვის და ა. შ. („საისტორიო ძიებანი“, II, გვ. 163—166).

არაერთი საყურადღებო ისტორიული ტექსტი გამოავლინა, შეისწავლა და სათანადო გამოკვლევითურთ გამოაქვეყნა ვ. ღონდუამ. მათ შორის შეიძლება დავასახელოთ იონა ხელაშვილის „მოსახსენებელი წიგნი“, „განგებაჲ მსოფლიოთა მღელღათჱს“, ეპიგრაფიკული მასალა ლენინგრადიდან (გუქა ამილახერის, სვიმონ, დიმიტრი და სტეფანე ბაგრატიონების ეპიტაფიები) და სხვ.

საგანგებოდ აღნიშვნის ღირსია ვ. ღონდუას დამსახურება ქართული ისტორიული წყაროების რუსულ ენაზე თარგმნის საქმეში. მან მაღალი პროფესიული ოსტატობით აამეტყველა რუსულად რამდენიმე ქართული თხრობითი და დოკუმენტური ძეგლი. ჭერ კიდევ 1937 წელს, უკვდავი „ვეფხისტყაოსნის“ შექმნის 750 წლისთავის მზადების დღეებში ივ. ჯავახიშვილმა სათარგმნელად დაუთმო ვ. ღონდუას მის მიერ მიკვლეული და აღდგენილი, ჭერ გამოუცემელი ტექსტი თამარის ე. წ. მეორე ისტორიკოსის თხზულებისა, რომელსაც მანვე პირობით დაარქვა „ცხოვრება მეფეთ მეფისა თამარისი“. თარგმანი დაიბეჭდა ლენინგრადში 1938 წელს ი. ორბელის რედაქტორობით გამოცემულ კრებულში. შემდგომ წლებში ვ. ღონდუამ თარგმნა აგრეთვე იოანე ბაგრატიონის „კალმასობა“, იაკობ ხუცესის „მუშანიკის წამება“, „ბექასა და აღბუღას სამართალი“ (დაიბეჭდა 1960 წელს ი. დოლიძის თანაავტორობით), „მატიანე ქართლისა“ (თარგმანის ნაწილი დაიბეჭდა მოსკოვში 1960 წელს), „რკონის დაწერილი“ (გამოქვეყნდა 1968 წელს), „ხელმწიფის კარის გარეგება“ და სხვ.

ქართული ისტორიული წყაროების რუსულ ენაზე მთარგმნელ მეცნიერთაგან ვ. ღონდუამ პირველმა გადმოსცა თავისი შეხედულებანი თარგმნის პრინციპებზე და განმარტა ზოგიერთი წესი, რომლითაც ხელმძღვანელობდა

მუშაობის დროს. აქვე უნდა ითქვას, რომ „ქართული საისტორიო მწერლობის რუსულ ენაზე თარგმნისა და გამოცემის წესების“ შედგენისას (1977 წ.) პირველ რიგში გათვალისწინებულ იქნა ვ. დონდუას დიდი გამოცდილება ამ დარგში.

თავისი წვლილი შეიტანა ვ. დონდუამ ქართული წყაროთმცოდნეობის ისტორიოგრაფიის დამუშავებაში. მას ეკუთვნის, კერძოდ, საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის პირველი ისტორიოგრაფიული მიმოხილვა (რომელიც, მართალია, უპირატესად ისტორიული მასალების პუბლიკაციათა ბიბლიოგრაფიას შეიცავს) და ე. თაყაიშვილის წყაროთმცოდნეობითი საქმიანობის ვრცელი და კვალიფიციური დახასიათება.

ვარლამ დონდუას ძველი ქართული ხელნაწერების მცირე, მაგრამ საინტერესო კოლექცია ჰქონდა შეგროვილი. ამ ხელნაწერთაგან შეიძლება დავასახელოთ XIII—XIV საუკუნეთა მიჯნაზე ეტრატზე ნუსხურით გადაწერილი კრებული, რომელიც შეიცავს „კურთხევის“ (ტექსტი ნაკლულია) და ექვთიმე მთაწმინდელის მიერ ბერძნულიდან თარგმნილ ძეგლს „განგებამ მსოფლიოთა მღდელთათჳს“. მეცნიერის მიერ გამოკვლევითურთ გამზადებული ტექსტი ამ ძეგლისა 1973 წელს გამოქვეყნდა („საისტორიო ძიებანი“, II, გვ. 45—55). ვ. დონდუას გარდაცვალების შემდეგ მის პირად საკუთრებაში მყოფი ხელნაწერები კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტს გადაეცა (მათი აღწერილობა იხ. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1971, № 1).

ვ. დონდუას ინიციატივით დაარსდა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის წყაროთმცოდნეობის განყოფილების ბეჭდური ორგანო „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, რომლის პირველი წიგნი მისივე რედაქტორობით გამოიცა 1965 წელს; მეორე წიგნი, ასევე ვ. დონდუას ხელმძღვანელობით მომზადებული, 1968 წლის მიწურულს გამოვიდა და საავადმყოფოში იხილა უკვე სნეულმა რედაქტორმა, ხოლო მომდევნო მესამე წიგნი (1971 წ.) უკვე მეცნიერის ხსოვნას მიეძღვნა. სულ დღემდე კრებულის 6 წიგნია გამოცემული. განყოფილება ინახავს და აგრძელებს იმ ტრადიციას, რომელსაც ამ კრებულის პირველი წიგნის შედგენითა და გამოცემით სათავე დაუდო ვ. დონდუამ.

წიგნის დიდი მოყვარული იყო ბატონი ვარლამი. კვირაში ერთხელ მაინც ესტუმრებოდა ბუკინისტებს, შეივლიდა წიგნის მაღაზიებში. თუ შეხვდებოდა რაიმე იშვიათ გამოცემას, რომელიც თვითონ უკვე ჰქონდა, მაინც შეიძენდა და რომელსაღმე კოლეგას უსახსოვრებდა. განსაკუთრებულ სიამოვნებას ანიჭებდა ახალგაზრდებისათვის წიგნების ჩუქება. მთელი სიცოცხლის მანძილზე დიდი სიყვარულით და გატაცებით აგროვებდა სამეცნიერო ლიტერატურას და შექმნა მდიდარი ბიბლიოთეკა ქართველოლოგიის დარგში. მის ბიბლიოთეკაში თითოეული წიგნი, სქელტანიანი ფოლიანტი იქნება თუ თხელი ბროშურა, საგანგებოდ არის აკინძული და მაგარ გარეკანში ჩასმული. ვ. დონდუას გარდაცვალების შემდეგ, მისივე მემკვიდრეთა სურვილის შესაბამისად, წიგნები გადაეცა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტს, სადაც შეიქმნა მისი სახელობის კაბინეტი სამკითხველო დარბაზით. ამ უთუოდ ბრძნული გადაწყვეტილების შედეგად ვარლამ დონდუას სახელი ნამდვილად უკვდავყოფილია. ის კვლავ კოლექტივში დარჩა, მისი სახელი ყოველდღე იხსენიება ინსტიტუტში. ვ. დონდუას სახელობის კაბინეტის ფონდის შევსება ამაჟამადაც გრძელდება. განსვენებული მეცნიერის მე-

გობრები, უფროსი და უმცროსი კოლეგები, პატივისცემლები კაბინეტს უძღვნა თაყვანთ ახალ გამოცემებს.

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის წყაროთმცოდნეობის განყოფილება სათუთად ეკიდება განსვენებული ხელმძღვანელის სამეცნიერო მემკვიდრეობის მოვლა-პატრონობის საქმეს. შედგენილი და გამოქვეყნებულია მისი შრომების ბიბლიოგრაფია („ქართული წყაროთმცოდნეობა“, III). ამავე დროს მომზადდა და გამოიცა მისივე „საისტორიო ძიებათა“ მეორე და მესამე ნაკვეთები (1973, 1985 წწ.). გამოიცა აგრეთვე ვ. დონდუას მიერ შესრულებული რუსული თარგმანები: იაკობ ცურტაველის „წამებად შეშანიკისი“ (1978) და თამარის მეორე ისტორიკოსის „ცხოვრება მეფეთ მეფისა თამარისი“ (1985).

ვ. დონდუამ აღრიდანვე დაუკავშირა თავისი საქმიანობა ახალგაზრდობის აღზრდის საქმეს როგორც პედაგოგმა და როგორც სახელმძღვანელოებს ავტორმა. ჯერ კიდევ 1920 წელს ქუთაისში გამოიცა ახალგაზრდა ავტორის მიერ შედგენილი „საშუალო საუკუნეთა ისტორია“, რომელიც საშუალო სასწავლებლების მოსწავლეთათვის იყო განკუთვნილი. ამავე დროს ის თანაავტორი იყო საქართველოს ისტორიის რამდენიმე სასკოლო და დამხმარე სახელმძღვანელოსი, ივ. ჯავახიშვილთან, ს. ჯანაშიასა და ნ. ბერძენიშვილთან ერთად მონაწილეობდა „სსრკ ისტორიის ნარკვევების“ მრავალტომიანი კოლექტიური გამოცემის შექმნაში. ვ. დონდუა წლების განმავლობაში კითხულობდა ლექციებს ლენინგრადისა (1929—1942, 1946—1950) და თბილისის (1942—1954) უნივერსიტეტებსა და სოხუმის პედაგოგიურ ინსტიტუტში. შესანიშნავი ლექტორი და მგზნებარე ორატორი იყო ბატონი ვარლამი. ისე განიცდიდა და მსმენელებსაც განაცდევინებდა საუკუნეთა სიღრმეში მომხდარ მოვლენებს, თითქმის მათ თვალწინ ვითარდებოდა ის ამბები. ლექციას კითხულობდა დიდი გატაცებით, ძალზე ემოციურად, სრული ძალისხმევით და, სტუდენტთა შეუწელებელი ყურადღებით განებივრებული, თითქმის არაქათგამოცლილი სტოვებდა აუდიტორიას.

ვარლამ დონდუას ჰქონდა საკუთარი განუმეორებელი, ღრმად ინტელიგენტური სტილი მეტყველებისა და წერისა. ღრმა პატივისცემით იყო გამსჭვალული მეითხველის მიმართ და არ აკადრებდა მას გაუმართავ ფრაზას, დაუდევრად შედგენილ წინადადებას ან უთავბოლო მსჯელობას. ამიტომაც იყო, რომ საკუთარი თავის მიმართ უდიდესი პასუხისმგებლობის გრძნობით განწყობილი მეცნიერი სხვებსაც ვერ პატიობდა დაუდევრობას და არაკეთილსინდისიერ შრომას, მეტისმეტად განიცდიდა სხვათა ნაჩქარევი ნამუშავევის ხილვას და გაცნობას.

ვარლამ დონდუა აქტიური საზოგადოებრივი პოზიციის მეცნიერი და მოქალაქე იყო. ის ყოველთვის იდგა ქართული ისტორიული მეცნიერების წინა ხაზზე, აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდა ჩვენი ქვეყნის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, სამეცნიერო თუ სხვა კულტურულ ღონისძიებათა ჩატარებაში. ცნობილია, კერძოდ, ის დიდი საქმიანობა, რაც მან კ. დონდუასთან ერთად გასწია ლენინგრადში „ვეფხისტყაოსნის“ 750 წლის იუბილის ჩატარებასთან დაკავშირებით. ასევე საგანგებო აღნიშვნის ღირსია ვ. დონდუას კვალიფიკური გამოსვლები სადისერტაციო ნაშრომების დაცვის დროს ოფიციალური თუ არაოფიციალური ოპონენტის როლში, მისი მონაწილეობა რესპუბლიკურ და საკავშირო სამეცნიერო კონფერენციებში, სხვადასხვა სახის დისკუსიებში,

მისი კრიტიკული რეცენზიები, მისივე ნარკვევები XVIII—XX საუკუნეთა გამოჩენილ საზოგადო მოღვაწეთა შესახებ.

უაღრესად თავაზიანი, გულისხმიერი, თავმდაბალი, უფროსისა და უმცროსის მიმართ თანაბრად ყურადღებიანი და ჰუმანიტარული ადამიანური სიტბოთი აღსავსე, ახალგაზრდობის დიდი მეგობარი და საიმედო მრჩეველი. ასეთი იყო ბატონი ვარლამ დონდუა და, დამსახურებისამებრ, უფროსებისა და უმცროსების მხრიდანაც საყოველთაო პატივისცემითა და სიყვარულით სარგებლობდა. მისი დამსახურება სამშობლოს წინაშე შეუმჩნეველი არ დარჩენილა. დისერტაციის დაცვის გარეშე ჰქონდა მინიჭებული ორივე ხარისხი, როგორც მეცნიერებათა კანდიდატისა, ისე ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორისაც; მინიჭებული ჰქონდა საქართველოს სსრ მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწის წოდება; დაჯილდოებული იყო „საპატიო ნიშნის“ ორდენითა და მედლებით.

ვარლამ დონდუამ, მკვლევარმა და მოქალაქემ, მთელი თავისი დიდი ცოდნა-გამოცდილება და დაუცხრომელი ენერგია თავისი ქვეყნის წარსულის კვლევას, მეცნიერების სამსახურს, ახალგაზრდობის აღზრდის კეთილშობილურ საქმეს შეაღია. შესანიშნავმა მამულიშვილმა ღირსეულად დაიმკვიდრა კუთვნილი ადგილი ქართული ისტორიული მეცნიერების ისტორიაში, ხოლო საუკუნო განსასვენებელი საზოგადო მოღვაწეთა დიდუბის პანთეონში ჰპოვა.

საქართველო და აღმოსავლეთი, გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1984, 248 გვ.

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის მიერ გამოცემული შოთა მესხიას ხსოვნისადმი მიძღვნილი აღნიშნული კრებული (სარედაქციო კოლეგია: მ. ღუმბაძე, რ. მეტრეველი, ნ. შენგელია) ყურადღებას იპყრობს ფართო თემატიკით (პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის, კულტურის, იდეოლოგიის, წყაროთმცოდნეობის, დიპლომატიკის ცალკეული საკითხები; აქვეა პუბლიკაცია, რეცენზია) და ქრონოლოგიური ჩარჩოებით (ძვ. წ. IX—VII სს-დან ახ. წ. XVIII ს-მდე; წერილების უმრავლესობა შუა საუკუნეებს განეკუთვნება).

მსოფლიო ისტორიაში შუა საუკუნეები პირველ რიგში იმით არის მნიშვნელოვანი, რომ მის წიაღში ჩაისახა, განვითარდა და ძირითადად ამოიწურა კიდევ ფეოდალიზმი. მანვე განაპირობა მრავალი ქვეყნის შემდგომი საზოგადოებრივი განვითარების გზები. ამის გამო, ცხადი ხდება ფეოდალიზმის შესწავლის მნიშვნელობა, რადგანაც სწორედ ის იძლევა გასაღებს მრავალი უმთავრესი პრობლემის გასარკვევად არა მხოლოდ წარსულის, არამედ დღევანდელ სინამდვილეშიც.

ერთ-ერთი რთული პრობლემა ფეოდალური საზოგადოების შესწავლის საქმეში ეს არის მისი განვითარების ძირითადი ეტაპების გამოყოფა, მერიტიზაცია. იგი განსაკუთრებით რთულდება სათანადო წყაროების სიმცირის პირობებში. ასეთ ვითარებაში საბოლოო დასკვნები საზოგადოების სრულ, კომპლექსურ შესწავლას უნდა ეფუძნებოდეს. მით უფრო მეტი სიფრთხილე და პასუხისმგებლობა გვმართებს მიღებული დასკვნების გადასინჯვის თუ შეცვლის დროს.

უკანასკნელ ხანს ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოითქვა განსხვავებული შეხედულებანი საქართველოს ფეოდალური განვითარების პერიოდიზაციაში, რაც სარეცენზიო კრებულშიც აისახა. კერძოდ, გ. აკოფაშვილს („საზოგადოებრივი განვითარების დონე XII საუ-

კუნის საქართველოში“, გვ. 83—98) დამატებულად მიაჩნია გ. ჯამბურიას დებულება, «რომ IX ს. საქართველოში ბატონყმობის გამარჯვების საუკუნეა, საიდანაც იწყება ფეოდალიზმის ბატონყმური ეტაპი. ანდა მეორენაირად — განვითარებული ფეოდალიზმის ხანა» (გვ. 95)¹.

რა თქმა უნდა, შეგვიძლია დავეთანხმოთ ამა თუ იმ შეხედულებას; ალბათ ისიც შეიძლება, რომ არ აღენიშნოთ აზრთა სხვადასხვაობა სადისკუსიო საკითხის შესახებ; მაგრამ, ვფიქრობთ, აუცილებელია სათანადოდ შევადგათ დამოწმებული ავტორის ყველა აზრი თუ დასკვნა. გ. ჯამბურიასთვის ხომ პრობლემის ძირითადი კითხვაზე — „...არსებობდა თუ არა ერთიანი კანონი, რომელიც კრძალავდა გლეხის წასვლას, ან წასული გლეხის დაბრუნება სავალდებულო იყო თუ არა?“ — „პირდაპირი პასუხი ძნელია“, მას ხომ მხოლოდ შესაძლებლად მიაჩნია „ასეთი კანონის თუ ცალკეული დადგენილებების არსებობა ადრინდევ“ (იქვე, გვ. 186). გარდა ამისა, ერთ-ერთი ძირითადი წყარო (ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნი), პრობლემის შესასწავლად გარკვეულ ცნობებს რომ შეიცავს, ჯერაც ხომ არ არის დადგენილი თუ რომელ საუკუნეს (IX თუ XI) ეკუთვნის; გ. ჯამბურია მას IX ს. მიაკუთვნებს (იქვე, გვ. 182).

ბატონყმობაზე მსჯელობის დროს საბატონო მეურნეობის არსსა და მნიშვნელობასაც ახასიათებენ ხოლმე. გ. ჯამბურია (იქვე, გვ. 172) მარქსისა და ლენინის დამოწმებით ახასიათებს შრომითი ბეგარისა და საბატონო მეურნეობის მნიშვნელობას გლეხთა მიწაზე მიმაგრებაში. მაგრამ ავტორის მიერ დამოწმებული „კაპიტალის“ გვერდები (ტ. I, 1954, გვ. 300—301) შეღის ქვეთავში — „ზედმეტი შრომის დაუცხრომელი წყურვილი. მეფაბრიკე და ბოიარინი“ — სადაც ვრცელი ისტორიული ექსკურსის მოკლედ მოხმობით განხილულია ზედმეტი შრომა, ზედმეტი ღირებულება. ზოლო საბატონო შრომის განხილვას (გვ. 300—

¹ დამოწმებულია: გ. ჯამბურია, ბატონყმობის საკითხისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1979, № 4, გვ. 187. წერილი დაბეჭდილია „დისკუსიის და განხილვის“ განყოფილებაში.

302) წინ უძღვის მარქსის შენიშვნა: „შემდეგი მიმოხილვა ენება რუმინეთის პროვინციების მდგომარეობას, როგორადაც იგი ჩამოყალიბდა ყირიმის ომის შემდეგ მომხდარი გადატრიალების წინ“ — გვ. 300, შ. 44). ლენინის ნაშრომის დამოწმებულ გვერდებზე² კი ბატონყმობა, ბატონყმური (მემამულური) მეურნეობა განხილულია არა გენეზისში, არამედ როგორც უკვე არსებული, გვიანფეოდალური ეპოქისათვის დამახასიათებელი ნიშნების მატარებელი ისტორიული კატეგორია.

გამართლებულია თუ არა „რუმინეთის პროვინციების მდგომარეობით“ ხელმძღვანელობა, მისი ანალოგიად გამოყენება IX ს-ის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ვითარების გარკვევის დროს?

ბატონყმობის დამკვიდრებაში შრომით ბეგარას რომ ძირითადი მნიშვნელობა ენიჭება ეს, რასაკვირველია, საკმაოდ არ არის. მაგრამ შრომითი ბეგარის ბუნებას თუ გავითვალისწინებთ (როდესაც ბოიარინის „ზედმეტი შრომის დაუცხრომელი წყურვილი“ ვლინდება „საბატონო დღეების უშუალო ძებნა-ნადირობაში“³), როგორღა შევთავსოთ მასთან ის, რასაც „...მიგვანიშნებს ქართული საბუთები?“ სახელდობრ: „IX—XI სს. საბუთების მიხედვით, მხოლოდ ერთი, ანდა ორი დღის სამუშაო ბეგარას ეხდებოდა და, რაც მთავარია, ამ პერიოდში ის არ იზრდება. გლეხთა შრომითი ბეგარის ერთგვარი ზრდა XIII ს. შუა წლებიდან და უფრო გვიან ხანაში ჩანს (რკინის სიგლით — 1261 წ., გლეხებს უკვე 5 დღის მუშაობა აქვთ დაკისრებული)“⁴.

ბატონყმობის დამკვიდრების საკითხი (გლეხთა მიწაზე მიმაგრების იურიდიულად დაკანონება) მკიდროდ უკავშირდება განვითარებული ფეოდალიზმის საწყისი ეტაპის განსაზღვრას, თუ განვითარებული ფეოდალიზმის შესწავლა-გარკვევის დროს პრობლემის სწორედ ამ ასპექტს — მწარმოებელზე ფეოდალის გაბატონების იურიდიულ დაკანონებას — მივიჩნევთ ამოსავალ დებულებად და არა ფეოდალურ დაქუცმაცებულობას, რაც თავისთავად ნიშნავს განვითარებულ ფეოდალიზმს — ესე იგი, ცალკეული ფეოდალის სწრაფად დამოუკიდებლობისკენ განხორციელებულია. აქ იჩენს თავს ადრეფეოდალური საზოგადოების დიალექტი-

კური განვითარების ის თავისებურება, რომელიც „კლასიკური ფეოდალიზმის“ პირობებში *primus inter pares*-ში ზორციელდება.

ამავე დროს, რადგანაც ბატონყმობა პირველ რიგში ეს არის მწარმოებელზე ფეოდალის არასრული საკუთრების უმალესი საფეხური, იგი თავისთავად მოითხოვს ცენტრალური ხელისუფლების, ცენტრალიზებული სახელმწიფოს არსებობას.

გ. აკოფაშვილი იხილავს დ. მუსხელიშვილის ახალ მოსაზრებას საქართველოში ადრეფეოდალური პერიოდის დასასრულის VIII ს. შუა ხანით დათარიღების შესახებ და არჩილ მეფის მიერ მიწის ნაკვეთების დარიგების განხილულ ფაქტში „არანაკლებ მნიშვნელოვან მეორე მხარეს“ ხედავს. მისი აზრით, თავისუფალი მწარმოებლის თანდათანობით ყმობის უღელში შემოქცევა ცენტრალურ ხელისუფლებას შემოსავალი ავლდება, სამხედრო რაზმის (ტაძრეულის) შენახვა უძნელდება და ამის გამო მეფე ტაძრეულებს მიწის ნაკვეთებს გამოუყოფს, „მათი მიწაზე დასხმა ხდება“. ავტორს ეს თავისუფალი მწარმოებელთა დაყმევების, მათი, როგორც ფენის, გაქრობის და ფეოდალური საზოგადოების განვითარებულ სტადიაზე გადასვლის ნიშნად მიაჩნია (იქვე, გვ. 95—97).

თუ ტაძრეულები მეფის სასახლესთან, მის სამსახურში და კმაყოფილებაზე არსებული სამხედრო ძალა (ევროპული ანტრუსტიონი, რუსული დრუჟინა. იქვე, გვ. 96), როგორღა იქნება იგი „თავისუფალი მწარმოებელი“? მწარმოებლის დაყმევა ხომ ფეოდალის შემოსავლის გაზრდისთვის ხდება. თუ ასეა, განა მეფე ფეოდალი არ არის? შემდეგ, არჩილ მეფემ განა თავისი ტაძრეულები დააყმევა? ჭუნდნენ თან, სხვათა შორის, ვკითხულობთ: არჩილ მეფემ „ყოველთა ტაძრეულთა მისთა მიუბოძა კახეთი, და აზნაურ ყენა იგინი“ („ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 243). ხოლო დ. მუსხელიშვილი წერს: ტაძრეულთა „აზნაურ ყოფა“ მათ მიწაზე დასხმას... და სამხედრო სამსახურის საადგილმამულო (ფეოდალური) ურთიერთობის საფუძველზე ორგანიზებას გულისხმობს⁵.

ჩვენი აზრით, მეფის ასეთი ღონისძიება ნიშანდობლივია სწორედ რომ ადრეფეოდალუ-

² „კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში“, თბზულებანი, IV გამოც., ტ. III, გვ. 204—208.

³ კ. მარქსი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 299—300.

⁴ გ. აკოფაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 92.

⁵ დ. მუსხელიშვილი, ფეოდალიზმის ხანის საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციისთვის (IV—X საუკუნეები), „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1980, № 2, გვ. 163. დაბეჭდილია „დისკუსიისა და განხილვის“ განყოფილებაში.

რი ხანისათვის. მიწის ბოძება, რაღა თქმა უნდა, ფეოდალიზმის ბუნებაა და იგი მას მუდამ ახასიათებს. მაგრამ ყოველ კონკრეტულ ვითარებაში, და მის საფუძველზე დასკვნების გამოტანის დროს, გასათვალისწინებელია ბოძებულის სოციალური სახე და დრო, ეპოქა.

გ. აუთაშვილის აზრით, „უშუალო მწარმოებელთა დაყმევებამ სწრაფი ეკონომიკური განვითარება მოგვცა IX—X სს.“, ეს წარმოშობს „ძლიერი გაერთიანებული სახელმწიფოს შექმნის“ საკირობებს, „რაც დადებითად გადაიჭრა კიდევ X ს. დასასრულისათვის... ბატონყმობაზე და მფლობელობის ინდივიდუალიზაციაზე დამყარებულმა სწრაფმა სამეურნეო განვითარებამ მწარმოებელი კლასის შიგნით მძაფრი ეკონომიკური დიფერენციაცია გამოიღო შედეგად, რამაც მწვავე კლასობრივი ბრძოლა და გლეხობის განთავისუფლებისაკენ ღრმად გამოიწვია. ამ უკანასკნელმა შობა ფეოდალთა კლასში მისწრაფება ძლიერი სახელმწიფო ხელისუფლების წარმოქმნისა და ამან სხვა ხელისშემწყობ გარემოებებთან (ძირითადად ეკონომიკურ მიზეზებთან) ერთად წარმოშვა XI ს. დამდგენისათვის გაერთიანებული ფეოდალური მონარქია“ (გვ. 97).

აღნიშნული დროის საქართველოს საზოგადოებრივ განვითარებაში ჩვენ ვერ ვხედავთ საფუძველს ასეთი დასკვნებისათვის. ფეოდალიზმის ამ ეტაპისთვის არადაშასხაობებელ „სწრაფ განვითარებას“, „მწვავე კლასობრივ ბრძოლას და გლეხობის განთავისუფლებისაკენ ღრმად“ რომ თავი დაეანებოთ, არასწორია აზრი „ძლიერი სახელმწიფო ხელისუფლების წარმოქმნისაკენ“ მისწრაფება ეძებოთ ფეოდალთა კლასში. ეს ხომ ფეოდალიზმის ბუნებაა, მის აზრს ეწინააღმდეგება. ეფიქრობთ, ზედმეტია იმის აღნიშვნა, რომ ივანე მარუშისძე არ განასახიერებს ფეოდალთა კლასს და მისი მოღვაწეობა უმაღლესი ფეოდალის, მეფის მისწრაფებებთან კავშირში უნდა განვიხილოთ. რაც შეეხება „გაერთიანებულ ფეოდალურ მონარქიას“, მაშ როგორღა აეხსნათ უშუალოდ XI საუკუნეში ბაგრატი IV-სა და ლიპარიტ ბაღვაშს ერისთავთ-ერისთავს შორის სამეფო ხელისუფლებისათვის მიმდინარე, მართლაც, რომ მძაფრი ბრძოლა? ეს ბრძოლა ხომ დავით აღმაშენებლის დროს დამთავრდა. „დასრულდა სახლი განამაწარბელთა“-ო გადმოგვცემს მემკთიანე (ქართ. ცხ., I, 326). მერედა ვისთვის იყო ეს სახლი „განამაწარბელი“?

ბატონყმობის სახით საქმე გვაქვს ქართული ფეოდალიზმის ერთ-ერთ ძირითად პრობლემასთან. იგი მჭიდროდ უკავშირდება ფეოდალური საქართველოს ისტორიის არაერთ მნიშვნელოვან საკითხს. ბატონყმობის შინაარსი, დამკვიდრების დრო, ბატონყმობასთან მიმართება — ყველაფერი ეს და სხვა მრავალი, ჩვენი ქვეყნის საზოგადოებრივი განვითარების ნიშანდობლივი თვისებებია და გამოწველივით შესწავლას მოითხოვს. რატომ უნდა ეესწრაფოდეთ ბატონყმობის „დაძველებას“ საქართველოში თუ საამისოდ უეჭველი საბუთები არ გვაგაჩნია?⁶

საქართველოში ბატონყმობის დამკვიდრების თარიღის შესახებ ქართულ ისტორიოგრაფიაში არსებულ ვითარებას ამჯერად, რა თქმა უნდა, ვერ შევხებით. მიუვითებოთ მხოლოდ ერთ წერილს, საგანგებოდ რომ განიხილავს საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაციას და საღაღ ადინშნული საკითხიც რომ არის განხილული; მკითხველს აქ მკვეთრად განსხვავებული სურათი წარმოუდგება ქართველი მეცნიერების (ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, ნ. ბერძენიშვილი, გ. მელიქიშვილი, ე. გაბაშვილი, ივ. სურგულაძე, მ. ღუმბაძე და სხვ.) მიერ როგორც ფეოდალური ურთიერთობის საწყისის, ქართული საზოგადოების ფეოდალიზაციის, განვითარებული ფეოდალიზმის, ასევე ბატონყმურ (პატრონყმურ) ურთიერთობათა გამარჯვების ქრონოლოგიური ჩარჩოების განსაზღვრაში. კერძოდ, ბატონყმობის (პატრონყმობის) ჩასახვა-დამკვიდრების თარიღად მკვლევარნი სხვადასხვა საუკუნეს ასახელებდნენ VII—XV საუკუნეების მონაკვეთში⁷.

თავისთავად საგულისხმოა და მრავალმეტყველი ასეთი მკვეთრი ქრონოლოგიური სხვაობანი. რას მიუთითებს და როგორ აეხსნათ იგი?

ე. ხოშტარია (ბროსე) წერილში „საყდრისშვილობის“ ინსტიტუტის საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოს მთაში“ (გვ. 146—161) უპირველესად ინსტიტუტთან დაკავშირებით გამოთქმულ ზოგიერთ მოსაზრებას და გამოყოფს იმ განსხვავებულ ნიშნებს, რომლებიც ახასიათებდა ინსტიტუტს მთასა და ბარში. საგულისხმოა, რომ მთის მნიშვნელოვანი ნაწილი „ბატონყმურ ურთიერთობაში მეტ-ნაკლებად მოექცა არა იმდენად შინაგანი დიფერენციაციის გაღრმავების გზით, რამდენადაც...

⁶ ზემოაღნიშნული პრობლემების განხილვა აქ, ცხადია, ვერ მოხერხდება.

⁷ მ. ღუმბაძე, საქართველოს ფეოდალური ხანის პერიოდიზაცია XV საუკუნემდე, კრებ. „საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაცია“, თბ., 1980, გვ. 5—43.

ფეოდალურ-თავადური ძალისადმი დაქვემდებარების შედეგად“ (გვ. 160).

თუ რა შედეგი მოაქვს ქვეყნისთვის გვიანფეოდალურ ეპოქას იმ ვითარებაში, როდესაც ვერ წარმოქმნება აბსოლუტური მონარქია, ვერ ვითარდება მისი ზელშემწყობი და ახალ სოციალურ-ეკონომიკურ ურთიერთობათა წარმოქმნელი ძალები კარგად ჩანს ნ. ასათიანის წერილიდანაც [„კახეთი არჩილ II-ის მეფობის დროს (1664—1675 წწ.)“, გვ. 115—126]. აღნიშნულია კახეთის შედარებით უკეთესი ეკონომიკური მდგომარეობა. დამოწმებულია მაკარიოს ანტიოქიელის ცნობა, რომ „ამ დროს კახეთში მოსახლეობდა 80 000 კომლი“. ავტორის აზრით, „ეს ციფრი რამდენადმე გადაჭარბებული უნდა იყოს“ (გვ. 118—119), მაგრამ თუ რატომ უნდა იყოს ასე, ამას არ გვიხსნის. აღსანიშნავია, რომ კახეთის სამეფოს ისტორიაში ცნობილია ერთადერთი მეფე არჩილ ეკატანგის ძე და, ამდენად, მისი მოხსენიება არჩილ მეორედ არასწორად მიგვაჩნია.

ქალაქი გავლენას ახდენდა ფეოდალური საზოგადოების არსზე და საბოლოოდ მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრავდა კიდევ მისი შემდგომი განვითარების ზეგნებს.

კრებულში რამდენიმე ავტორი ეხება ფეოდალური ქალაქის ისტორიის სხვადასხვა საკითხს.

ცხადია, საზოგადოების ფეოდალიზაცია, მისი ტემპები საქალაქო ცხოვრების შინაარსშიც აისახებოდა. ასე, ვ. ცხაშვილი [„საქართველო და აღმოსავლეთი (V—X სს.)“, გვ. 12—35] ერთმანეთთან კავშირში განიხილავს ადრე-ფეოდალური სახელმწიფოს და ფეოდალური ქალაქის ჩამოყალიბების პროცესებს (გვ. 15—16). ეს პროცესები წინა აზიაში VIII—X სს. მთავრდება. აქ მრავალი ფაქტორი მოქმედებს შინაგანი და გარეგანი. გასათვალისწინებელია არაბთა ბატონობის წვლილი ფეოდალიზაციის პროცესში; ახლოაღმოსავლური ეკონომიკის აღმავლობა IX—X სს.-ში. ყველაფერი ეს ანგარიშგასაწევია საქართველოს არა მარტო ქალაქების, არამედ საერთოდ ფეოდალური საზოგადოების ცალკეული საკვანძო საკითხების კვლევის დროსაც.

საქალაქო ცხოვრების შინაარსს ღიად განსაზღვრავს ქალაქში ზელოსანთა და ვაჭრების ორგანიზაციების არსებობა, მათი სტრუქტურა, იურიდიული სტატუსი, როლი ქალაქის პოლიტიკურ თუ ეკონომიკურ ცხოვრებაში. ამ საკითხების შესწავლა გაარკვევს თუ რა ძალით ქროდა თაიესუფლების ჰაერი საქართველოს

ფეოდალურ ქალაქებში (შდრ. „Stadtluft macht frei“).

ეს პრობლემა მით უფრო მნიშვნელოვანი ხდება, როდესაც დგება საკითხი „ქართული“ ქალაქის ტიპოლოგიური შესწავლისა „აღმოსავლურ“ და „დასავლურ“ ქალაქთან მიმართებაში, მსგავსად „დასავლური“, „აღმოსავლური“ და „ქართული“ ფეოდალიზმისა.

ს. ჯანაშიას (სადოქტორო დისერტაციის თეზისების პუბლიკაცია რუს. ენაზე, გვ. 224—235) დასკვნით ძვ. წ. II—I სს. მიწაზე საქართველოს ბარის წამყვანი რაიონები ხასიათდებათ განვითარებული საქალაქო ცენტრებით (იხ. გვ. 224—225).

გ. აფრასიძე („ზელოსანთა და ვაჭართა ორგანიზაციების საკითხისათვის XI—XIII საუკუნეების საქართველოში“, გვ. 127—140) საკითხის ისტორიოგრაფიის ვრცელი მიმოხილვის საფუძველზე ასკვნის, რომ მკვლევართა შორის ამ ორგანიზაციების არსებობა საქართველოს ქალაქებში სადავო არ გამხდარა. თვით ავტორი თითქმის ვერაულოდს უფრო იხრება: განხილული მასალა მას აძლევს საფუძველს ივარაუდოს XI—XIII სს. აღნიშნულ ქალაქებში ზელოსანთა ამქრული ორგანიზაციები, მაგრამ „ქირს კატეგორიული მსჯელობა არა მარტო მათი შინაგანი სტრუქტურის, არამედ თვით ამგვარ გაერთიანებათა სახელწოდების შესახებაც კი“. ამასთანავე, მას კანონზომიერად მიაჩნია „მთიან წარმოშობა საქართველოს ფეოდალური მონარქიის გაძლიერებისა და ფეოდალური ურთიერთობის პირობებში...“ (გვ. 130, 139). ასევე, ვაჭართა ორგანიზაციის შესახებ აღნიშნულია, რომ „შეუძლებელია“ ვაჭრებისა და ღიდვაჭრების „საქმიანობა წარმოედგინოთ პროფესიული გაერთიანების გარეშე“ (გვ. 137—138. შეენიშნავთ, რომ იბნ ჰალის ცნობა ზუსტად არ არის დამოწმებული და აზრი ბუნდოანია).

ავტორი სწორია როდესაც „გაერთიანებათა სახელწოდების“ საკითხს აყენებს; ჩნდება კითხვა: რა შინაარსს გულისხმობს „პროფესიული გაერთიანება“ და „ამქრული ორგანიზაცია“ — ერთსა და იგივეს თუ განსხვავებულს?

ავტორი იმოწმებს მარქსიზმის კლასიკოსებს ფეოდალური ქალაქის და ამქრის (ზაზს ეუ-სვამთ, ამქრის და არა „პროფესიული გაერთიანების“ ან „ამქრული ორგანიზაციის“) წარმოშობის შესახებ, შენიშნავს გვაწველის ცნობას X—XIV სს-ის იტალია—ინგლის—საფრანგეთ—გერმანიაში „ამქრული ორგანიზაციების“

წარმოშობა-ჩამოყალიბების შესახებ და დასკვნის, რომ „XI—XIII სს. საქართველოს ქალაქებში ამქრული ორგანიზაციების მართვით ფორმით არსებობა საეჭვო არ უნდა იყოს. მათი წარმოშობა ხდება ადგილობრივი, ქართულ ნიადაგზე და არა უცხოური გავლენით“ (გვ. 139—140).

ნარქსიზმის კლასიკოსების დამოწმებული ნაშრომის მითითებულ გვერდებზე, მართლაც და, შესანიშნავად არის ჩამოყალიბებული ის პირობები, რომლის წიაღში იქმნებოდა ფეოდალური ქალაქი, ამჟამი. მაგრამ რომელი გეოგრაფიული არეალის ქალაქების შესწავლის შედეგად გამოყვეს მათ ეს პირობები? აკმაყოფილებს ამ პირობებს საქართველოს ქალაქების ისტორიული განვითარება? ვანა იტალიის, ინგლისის, საფრანგეთის, გერმანიის ისტორიული განვითარების პირობები და შედეგები ისეთივე იყო როგორიც საქართველოსი?

აღნიშნული, რასაკვირველია, არ ნიშნავს საქართველოში ხელისაწოთა გაერთიანების უარყოფას. ს. ჯანაშია მიგალითად, VI საუკუნის საქართველოში ვარაუდობდა ხელოსნური ამქრების არსებობას (გვ. 234, § 48).

საქართველოს, ისევე როგორც ყველა ქვეყანას, ისტორიული განვითარების თავისი გზა ჰქონდა და ამას უნდა ვითვალისწინებდეთ ყოველთვის ისტორიული ანალოგიების თუ პარალელების მოშველიების დროს.

საზოგადოების სრულყოფილი გამოკვლევისთვის პოლიტიკურ და სოციალურ-ეკონომიკურ ისტორიასთან ერთად არანაკლები მნიშვნელობა ენიჭება კულტურის, რელიგიის, იდეოლოგიის შესწავლას. საგულისხმოა, რომ მეცნიერული მოღვაწეობის დასაწყისში ს. ჯანაშია ამუშავებს თემას „განათლებული ქართველის ზრდილობის წესები მე-18 საუკუნეში“.

დ. კაცტაძის წერილი („ახლო აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიას ნაშრომებში“, გვ. 47—57), სადაც აღნიშნული ცნობა არის მოთავსებული, თვალნათლივ წარმოსახავს მეცნიერის კვლევის სფეროს, გვიჩვენებს თუ რის გაკეთება მოასწრო მან და, შესაბამისად, მომავალი მუშაობის თემატიკას და მიმართულებებსაც სახავს. კერძოდ, ირკვევა, რომ ს. ჯანაშია სათანადო ყურადღებას უთმობდა საქართველოში, კავკასიაში რელიგიის საკითხების შესწავლას. ამ მი-

მართულებით კი ქართულ ისტორიოგრაფიას ჯერ კიდევ ბევრი აქვს გასაკეთებელი.

საკუთარი სახელმწიფოს შექმნის შემდეგ, ხაზარებმა VIII ს-ის მიწურულს სახელმწიფო რელიგიად იუდაიზმი გამოაცხადეს რადგანაც ამ დროს მათ მტრული ურთიერთობა ჰქონდათ ბიზანტიასთან და არაბებთანაც და ამის გამო, მათთვის სახელმწიფო რელიგიად მიუღებელი ხდებოდა როგორც ქრისტიანობა ასევე ისლამი, თუმცა მათ შორის მრავლად იყო როგორც ერთი, ასევე მეორე სარწმუნოების მიმდევარი¹⁰ (გვ. 186). ეს გარემოება ადასტურებს კავკასიაში ოდიტგანე არსებულ იმ საველალლო მდგომარეობას, როდესაც მისი ცხოვრება ხშირად საგარეო ვითარების გავლენით წარიმართებოდა და არა შინაგანი განვითარების შესაბამისად.

აღსანიშნავია, რომ ა. ნოე-სელეცის წერილის თემაც არსებული მასალის საფუძველზე მონოგრაფიულ შესწავლას ელის.

კავკასიაში სხვადასხვა სარწმუნოების მიმდევართა ურთიერთდამოკიდებულება, პოლიტიკურ ხელისუფალთა მიდგომა ამ საკითხისადმი მნიშვნელოვან პრობლემას წარმოადგენს ისტორიული, და რადგანაც იგი კავკასიის ხალხთა ურთიერთობასაც გულისხმობს, ამდენად, დღევანდელ დროის თვალსაზრისითაც.

ქართული კულტურის კვლევის არეალი სულ უფრო ფართოვდება გეოგრაფიულად და ქრონოლოგიურადაც. „არქეოლოგიური მონაცემები... მოწმობენ, რომ ანტიკური ხანის ქართულ სახელმწიფოებს, ისევე როგორც მათ პოლიტიკურ საზღვრებს გარეთ დარჩენილ მონათესავე ტომებს, საერთო სულიერი კულტურა აკავშირებდათ“ — წერს გ. ლორთქიფანიძე [„ანტიკური ხანის საქართველოს კულტურის ისტორიისათვის (იდეოლოგია. რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები“], გვ. 162—175], (გვ. 163). საუბრადღებოა ავტორის დასკვნა: „საქართველო არა მარტო განიცდიდა ბერძნულ-სპარსული იდეოლოგიის ზეგავლენას, არამედ თავადაც ასაზრდოებდა მათ რწმენა-წარმოდგენებს“ (გვ. 173).

ურარტული წარწერების შესწავლის საფუძველზე ნ. ხაზარაძე (ურარტული „ხათესა“ და „ხალიტუს“ ადგილმდებარეობისათვის) გვ. 176—185) გამოთქვამს ვარაუდს, რომ „ხათე“ ზოგადი ტერმინია ურარტუს სამხრეთ-

⁹ კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, ფოერბახი მატერიალისტური და იდეალისტური შეხედულებების დაპირისპირებულობა („გერმანული იდეოლოგიის“ პირველი თვის ახალი პუბლიკაცია), თბ., 1968, გვ. 35, 85—86.

¹⁰ А. П. Новосельцев, Страны Закавказья и Хазария в VIII — первой половине IX вв., гв. 185—194.

დასავლეთით მდებარე (ევფრატთან ტერიტორიულად დაკავშირებული) ქვეყნების აღსანიშნავად. ამგვარ ინტერპრეტაციას მხარს უჭერს ურარტულ ონომასტიკაში ზოგადი მნიშვნელობის სახელწოდებათა არსებობა, რასაც გ. მელოქიშვილიც აღნიშნავდა (გვ. 181—182). სხვა მკვლევართა მსგავსად, ავტორი ხალიტუ-ს „დღევანდელი ადიღევის დასავლეთით, ხათეს დასავლეთი ოლქების (ალზინი-ცუფანის) მახლობლად“ ათავსებს (გვ. 183—184).

ჩვენი მხრით დავძენთ, რომ წერილში დასახელებული ზოგიერთი გეოგრაფიული სახელი მკითხველის გონებაში უნებლიედ წამოატივტივებს მსგავს ტოპონიმებს კავკასიის სინამდვილიდან. შესაძლებელია, მსგავსება არც იყოს შემთხვევითი, თუკი შემთხვევითობა საერთოდ დასაშვებია ასეთ ეთარებაში.

რამდენიმე წერილი ყურადღებას იმსახურებს მეზობელი ქვეყნების ისტორიის თვალსაზრისითაც.

ს. ჭიჭია მოკლე შესავლითურ აქვეყნებს XVIII ს-ის ორი ოსმალური დოკუმენტის ტექსტს თარგმანით და ფოტოპირით¹¹. ეს დოკუმენტები მნიშვნელოვან მასალას შეიცავს ოსმალთა იმპერიის მოხელეთა საქმიანობის, მათი ზნეობრივი სახის, ოსმალთა ლაშქრის სამეთაურო შემადგენლობის და სხვა საკითხების შესასწავლად.

თურქული დოკუმენტების შესწავლა-გამოქვეყნების საქმეს აგრძელებს ნ. შენგელიაც („ოსმალური საფინანსო დოკუმენტები ახალციხის შესახებ“, გვ. 58—82). ამჯერად ის აქვეყნებს 1692—1722 წწ. შედგენილ შეიდ ოსმალურ საბუთს ტექსტის, ფაქსიმილეს, თარგმანის და მოკლე შესავლის დართვით. ეს დოკუმენტები ძვირფას მასალას წარმოადგენს (პირველ რიგში კონკრეტული, რიცხობრივი მონაცემებით) როგორც საკუთრივ ახალციხის მხარის, ასევე ოსმალური ფეოდალიზმის, დიპლომატიის და სხვა საკითხების შესასწავლად.

ადრე შუა საუკუნეების ბაღდადის ტოპოგრაფიის შესახებ იაკუთ ალ-ჰამავის, ალი-იყუბის, იბნ ალ-ფაკიბ ალ-ჰამადანის, ტაბარის, სუჰრაბის (იბნ სერაპირი), ალ-ხატიბ ალ-ბაღდადის, იაზლქარდ იბნ ბაჰანდაზ ალ-ქისრავის თხზულებებში არსებული ცნობების და

ამ ავტორთა ბიობიბლიოგრაფიულ დახასიათებას ვეთავაზობს ო. ცეიტიშვილი¹².

ი. ანთელავა („ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიანის თხზულების დათარიღებისათვის“, გვ. 141—145) არ იზიარებს არსებულ შეხედულებებს თხზულების დათარიღების შესახებ (ივ. ჭავჭავაძე: 1222—1223 წწ.; მას ეთანხმება კ. კეკელიძე, ს. კაკაბაძე. ნ. შოშიაშვილი: XVI ს. დასასრული ან XVII ს. დასაწყისი) და დაასკვნის, რომ ძველის ერთი „ნაწილი დაწერილია ლაშა გიორგის სიცოცხლეშივე, თამარის გარდაცვალების ახლო ხანაში, ხოლო მეორე ნაწილი, თვით ლაშა გიორგის ცხოვრება კი — რუსულანის მეფობის დასაწყისში“ (გვ. 144).

კ. გუჩუას აზრით („ქრონოლოგიური შენიშვნები“, გვ. 99—114) „ქართული ისტორიული ქრონოლოგიის საკითხების შესწავლა საჭირო დონეზე არ ღვას... სპეციალურად არაკინ სწავლობს... ამ მეტად საჭირო და აუცილებელ საკითხებს და საჭიროა მეტი ყურადღება... სათანადო კადრების მომზადებისადმი“ (გვ. 114). აქ ორი აზრი არ შეიძლება არსებობდეს.

გ. ჩიტაია ქართული საბჭოთა ეთნოგრაფიის მიღწევების დახასიათებასთან ერთად მომავლის ამოცანებსაც სახავენ¹³. აუცილებელი და საშუაო საქმეა ქართველი ერის ძველი ყოფის ამსახველი მკვეთრი ცვლილებების ან სრული გაქრობის გზაზე მდგარი ეთნოგრაფიული მასალის მეცნიერული დაუნჯება.

ავტორი განსაზღვრავს ტრადიციის არსს და მის მნიშვნელობას ქართველი ხალხის ცხოვრებაში და აღნიშნავს, რომ „ამასთან ერთად არსებობენ ისეთი ტრადიციებიც, რომლებიც ჩვენთვის მიუღებელი არიან და უარყოფილ უნდა იქნენ“ (გვ. 43). თუ „ტრადიცია თავის თავში აერთიანებს ერის ყოფას, მის ზნე-ჩვეულებებს, წესს, ეთნიკურ კულტურას“ (იქვე), თუ ტრადიცია რეალურ სოციალურ, ეკონომიკურ, მორალურ და სხვა ფესვებზე აღმოცენდა — ის არ შეიძლება „მიუღებელი“ იყოს. ხოლო თუ რომელიმე მათგანი დღეს ასეთად გვეჩვენება, ასეთ შემთხვევაში, აუცილებელია მისი ფესვების, პირობების წინააღმდეგ ბრძოლა, მათი სიცოცხლისუნარიანობის, ქმელით-

¹¹ „Документы об одном эпизоде из жизни османского гарнизона в Сухуми“, გვ. 211 — 223.

¹² „Об Арабских источниках по топографии Багдада раннего средневековья“, გვ. 195—210.

¹³ „К 60-летию грузинской советской этнографии (1921—1981) (краткий обзор)“, გვ. 36—46.

ბის მოსპობა ისევე, როგორც ამას ავტორი „მავნე გადმონაშთების“ მიმართ აღნიშნავს (გვ. 42—43). ტრადიციას თუ ხალხი ქმნის, მანვე უნდა უარყოს იგი.

კრებული იხსნება მ. დუმბაძის და რ. მეტრეველის ნარკვევით „შოთა მესხიას ბიოგრაფიიდან“ (გვ. 3—7 ქართულ, 8—11 რუსულ ენაზე). კარგი იქნებოდა, აქვე ყოფილიყო მოთავსებული შ. მესხიას შრომების ბიბლიოგრაფიაც.

კრებული მთავრდება რ. მეტრეველის და ნ. შენგელიას რეცენზიით ზ. მ. ბუნიატოვის მონოგრაფიაზე¹⁴.

კარგია როდესაც ერთ წიგნზე ორი რეცენზია იბეჭდება¹⁵. ასეთ შემთხვევაში მკითხველს შესაძლებლობა ეძლევა უფრო ღრმად ჩასწვდეს მის მეცნიერულ ღირებულებას და, ამავე დროს, თვით რეცენზიების შეფასებითაც გამოიტანოს სათანადო დასკვნები.

ძირითადი ნაწილი რაც ზ. ბუნიატოვის ნაშრომს ახსიათებს (ჩვენი აზრით, რასაკვირველია, და რასაც რეცენზიაშიც აღნიშნავდით) ეს არის ელდიგუზიანთა ათაბაგების და მათი საათაბაგოს (და არა სახელმწიფოს) იურიდიულ-პოლიტიკური სტატუსის, ადგილისა და მნიშვნელობის არასწორი შეფასება ერაყის სელჩუკიანთა სასულთნოს — უფრო ფართოდ, ახლო აღმოსავლეთის — ისტორიაში. სახელდობრ, მონოგრაფიაში ელდიგუზიანებმა (ვასალეზმა) და მათმა საათაბაგომ (სიუზერენის მიერ ბოძებულმა სამფლობელომ) დიკავა ერაყის სელჩუკიანი სულთნის (სიუზერენის) და სასულთნოს ადგილი. ასეთი ტენდენციური მიდგომა ახლო აღმოსავლეთის ისტორიული სინამდვილის ერთ-ერთი რთული საკითხისადმი (იგულისხმება ათაბაგის ინსტიტუტი) აშკარად გამოჰქაფავს მონოგრაფიაში და მას დართულ რუკაზეც, სადაც საერთოდ ადგილი აღარ დარჩა ერაყის სელჩუკიანთა სასულთნოსათვის: იგი ელდიგუზიანთა საათაბაგომ შეცვალა; და ეს მაშინ, როდესაც საკუთრივ წიგნის ფურცლებზე არაერთხელ და სარჩევით გვხვდება „ერაყის სულთანი“ და „ერაყის სასულთნო“. რეცენზიაში კითხვას ვსვამდით: „მავრამ, თუ არ არსებობს ერაყის სასულთნო, მაშასადამე, არ არსებობს მისი სულთანი, ზოლო, თუ სულთანი არსებობს, მაშინ რაღას ფლობს იგი? აზერბაიჯანის ათაბაგების სახელმწიფოს? პასუხი, რაღა თქმა უნდა, მარტივია, ერაყის სა-

სულთნოს, რომელიც არა ერთხელ გვხვდება მონოგრაფიის ფურცლებზე“ (გვ. 190).

ელდიგუზიანთა საათაბაგოს რაობასა და მნიშვნელობაზე აუთილებელია ყურადღების გამახვილება, რადგანაც მისი სახით საქმე გვაქვს იმ პოლიტიკურ წარმონაქმნთან, რომელსაც მკიდრო ურთიერთობა ჰქონდა საქართველოსთან, მას მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ამიერკავკასიაში და მის გარეთაც. ამიტომ, საქართა სწორი წარმოდგენა გვქონდეს მის შესახებ.

ყოველივე ზემოხსენებულმა ვერ პოვა ასახვა მეორე რეცენზიაში.

კრებულის ტექნიკური მხარე მეტ ყურადღებას იმსახურებდა. უგულვებელყოფილია განსხვავებული შრიფტი (კურსივი) არაქართული სიტყვების ხმარების შემთხვევაში (გვ. 58: თაჰვილი; 123: სტოლნიკი, სტრაჰნი; და სხვ.). ბევრია კორექტურული შეცდომა. როდესაც ის სიტყვის (ტერმინის) აზრის გაგებას აძნელებს — თვალშისაცემი ხდება (გვ. 36, ბოლო სტრიქი; 63: ერბაინი თუ ებრაინი; 178: მელიტეალზე თუ მელიტეალზე; 160: сакидрисшвиლი ნაცვლად сакидрисшвиლი-სა; 176, სათაურში: „ხათესა“ და „ხალიტუს“, სარჩევში: „ხალთეს“ და „ხალტუს“; და სხვ.). უპასუხისმგებლოდ არის შედგენილი სარჩევი. აქ ზოგიერთი წერილის სათაური ერთია, ტექსტში კი სულ სხვა (გ. ჩიტიას, ა. ნოვოსელცევის წერილები); ზუსტი არ არის სათაურის რუსული თარგმანი (ე. გუჩუას, ო. ცეკტიშვილის, ს. ჯიქიას წერილები); სათაური არასრულად არის გადატანილი ქართულიდან რუსულში (გ. ლორთქიფანიძის წერილი; კრებულში (ან ცალკეულ სტატიას) არ ახლავს შემოკლებათა განმარტება; კრებულის რუსულ სათაურში დამატებულია: „... VI—X вв.“; თავფურცელზე არსებული მიძღვნა რუსულად არ არის. ყოველივე ეს კრებულს აკადემიურ იერს უკარგავს.

დასასრულს აღვნიშნავთ, რომ მსგავსი კრებულების გამოცემა დიდად სასარგებლო საქმეა. არანაკლებ სასარგებლო იქნებოდა თემატური კრებულები, სადაც ასევე ერთიანი ძალებით შესწავლილი იქნებოდა საქართველოს თუ კავკასიის ისტორიის ძირითადი, საკვანძო პრობლემები.

აავლე თოფურია

¹⁴ З. М. Б у н и я т о в, Государство Атабеков Азербайджана (1136—1225 годы), Баку, „Элм“, 1978, გვ. 271.

¹⁵ ამავე წიგნზე ჩვენი რეცენზიაც დაიბეჭდა; იხ. ჟურნ. „Народы Азии и Африки“, 1982, № 5, გვ. 189—192.

Н. В. КОМАХИДЗЕ, ПРОБЛЕМА ПРЕОДОЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ОТСТАЛОСТИ ВОСТОКА ТУРЦИИ В ПРОГРАММНЫХ УСТАНОВКАХ БУРЖУАЗНЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ СТРАНЫ; Изд-во «Мецниереба». Тб., 1985, ред. О. И. Гигинеишвили

За последнее время Советская востоковедческая историческая литература была обогащена многими ценными научными трудами по современной тематике. Среди этих исследований важное место занимает недавно опубликованная монография известного страноведа-турколога Нодара Владимировича Комахидзе. В небольшой по объему книге Н. В. Комахидзе освещены кардинальные вопросы неравномерного регионального развития Турции в целом и социально-экономической отсталости ее восточных районов в частности. Автор исследует также отражение этой злободневной проблемы в программах политических партий страны.

Являясь ведущим специалистом по новейшей истории Турции и в течение долгих лет успешно исследуя размещение производительных сил на Востоке Анатолии, Н. В. Комахидзе создал ценные научные труды, получившие широкое признание и высокую оценку не только в нашей стране, но и прогрессивных, демократических кругах самой Турции.

В книге Н. В. Комахидзе введены в научный оборот множество материалов, извлеченных в основном из турецкой исторической литературы и периодики, использованы также личные наблюдения автора, несколько раз побывавшего в Турции за последние годы в качестве специалиста-востоковеда. Труд состоит из введения, семи глав и примечания. В нем рассмотрены следующие основные вопросы: азартная игра за голоса избирателей; Рабочая партия Турции: подход к проблеме неравномерности регионального развития своей страны; причины наметавшегося отставания восточных районов; особенности участия восточных районов в

общественном разделении труда в годы республики; положение в исследуемых районах на рубеже 80-х годов; Восточная Турция в милитаристских планах НАТО; Партия отечества: реальный поиск путей решения проблемы?

До 1946 года в республиканской Турции существовала однопартийная система государственного правления. Народно-республиканская партия, созданная основателем Турецкой республики Кемалем Ататюрком, занимала тогда доминирующее положение в стране. В программе НРП «Исключенной целью и задачей» партии, — как указывает автор, — было признано обеспечение экономического и социального прогресса Восточных провинций (вилайетов). После 1946 года, когда в стране была введена многопартийная система правления, руководящие деятели различных буржуазных политических партий, претендовавших на политическую власть, во время предвыборных компаний, с целью привлечения на свою сторону избирателей, не скупившись в обещаниях приложить все усилия для преодоления вековой отсталости восточных районов страны. В связи с этим в книге приведены соответствующие выдержки из программных наметок почти всех буржуазных политических партий, в разное время находившихся у кормила власти или борющихся за власть. Однако эти партии сменяли друг друга, за обещаниями следовали новые обещания, за обвинениями — контробвинения, а проблема оставалась по-прежнему нерешенной. Трудящихся страны постоянно постигало очередное разочарование. В связи с этим автор уместно применяет слова В. И. Ленина: «Народ обманывали, отвлекали

от его насущных интересов посредством эффективных и бессодержательных дуэлей буржуазных партий» (ПСС., т. 22, с. 193).

Только прогрессивные, демократические политические партии и организации, прежде всего Рабочая партия Турции (не говоря уже о давно объявленной вне закона и находящейся в глубоком подполье славной Коммунистической партии Турции, наметившая цель «обеспечить гармоничное развитие национального производства... с учетом удовлетворения непрерывно растущих потребностей общества»), ставили реальный путь решения данной проблемы. В специальной главе автор подробно рассматривает программные установки Рабочей партии Турции (РПТ) и подчеркивает, что «несмотря на всевозможные репрессии и гонения властей, РПТ придерживалась в вопросах подъема Востока четко избранного прогрессивного курса» (стр. 21).

В книге дан глубокий научный анализ причин наметившегося отставания Восточной Анатолии еще во времена Османской империи, и в особенности, в первой половине XIX века, когда страна переживала глубокий экономический и политический кризис в связи с разложением феодального способа производства. Уже во второй половине XIX века, в результате влияния иностранного капитала на Западе и в прибрежных районах страны, — пишет автор, — начали складываться товарно-денежные отношения. При этом, под влиянием различных факторов в Турции наблюдалось громадное разнообразие условий и уровней ведения сельскохозяйственного производства в разных уголках страны. Закабалая Турцию, иностранный капитал мало содействовал созданию крупной индустрии, тормозил развитие страны, консервировал феодальные отношения. Бездорожье и отсутствие современных средств перемещения способствовали замедленности темпов развития хозяйственной жизни восточных районов.

В спаде хозяйственной и общественно-политической жизни Востока, — говорится в книге, — значительном регрессе ее производительных сил, заметную роль сыграли преследование и сгон с родных мест христианского населения восточных илов (провинций). Здесь определенную роль сыграли также разнородность ареа-

ла, особенности историко-географического характера края.

Рассматривая вопрос об особенностях участия восточных районов в общественном разделении труда в годы республики, автор акцент делает на те обстоятельства, что в этих районах уровень товаризации производства по сравнению с другими районами страны были незначительными. Прибавочный продукт крестьянского хозяйства чрезмерно трудно пробивал себе дорогу на рынки сбыта страны. Это положение подтверждается на примере конкретных данных, иллюстрирующих товарность продуктов по отдельным отраслям хозяйства восточных районов страны, сравнивая их с аналогичными данными промышленно-аграрного Запада и аграрно-промышленного Центра. Так, в западных районах Турции, занимающих лишь 26% всей территории страны, сосредоточено 39% населения и до 69% промышленного производства. В противовес этому, Восточная Турция, охватывающая 35% площади и 23% жителей республики, вносит в общенациональный фонд лишь 9% промышленной и 16,7% сельскохозяйственной продукции.

На базе новейших данных, приведенных в книге, рассмотрено положение Восточных районов на рубеже 70—80-х годов. В условиях политической неустойчивости и разгула терроризма, экономическая ситуация в стране в конце 70-х годов заметно осложнилась. Это нашло отражение, в первую очередь, в замедлении темпов роста и даже в некотором сокращении: Валового Национального Продукта. Доля Восточных районов в национальном доходе была мизерной, тогда как только одна стамбульская провинция давала его одну пятую часть. Тяжелая полуфеодалная эксплуатация и крайне низкие доходы основной массы населения этих районов являются основной причиной усиления миграционного процесса с Востока на Запад страны. Урбанизация осложняет положение больших городов, стоящих перед проблемами безудержного роста безработицы, нехватки жилья, коммуникационных средств и др.

Восточная Турция особое место занимает в милитаристских планах империализма. Заправила НАТО восточным провинциям Турции, граничащим с СССР,

придают важное значение, как своему форпосту на юго-восточном фланге блока. Здесь созданы мощные военные базы США, ведется шпионско-диверсионное наблюдение за территорией СССР, в частности на Черном море и Кавказе. Восточная Анатолия превращена в полигон крупных военных учений. В труде приведены новейшие факты диверсионной деятельности агентов ЦРУ, которые в качестве альпинистов и археологов, якобы искавших библейского Ноева Ковчега и предпринявших экспедиции на гору Арарат, занимаются шпионажем против нашей страны и социалистического содружества в целом.

В последней, седьмой главе книги рассмотрены программные установки новой буржуазной политической Партии отечества, созданной в мае 1983 года нынешним главой Турецкого правительства Тургутом Озалем. В начале ноября 1983 года были проведены выборы в парламент. В предвыборной программе Партии отечества, как и в программах других буржуазных партий, были намечены обширные мероприятия перестройки социально-экономической и культурной структуры общества.

Результаты выборов показали, что правящая Партия отечества наименьшим успехом пользовалась в тех районах, которые отличались застойностью в социально-

экономическом развитии. Поэтому, как подчеркивается в книге, по мнению наблюдателей, Партия отечества может укрепиться у власти, если ей удастся ускорить социально-экономическое развитие страны и особенно ее отсталых районов, где ей было отдано наименьшее число голосов.

Этим объясняются обильные общания нынешнего правительства Турции Тургута Озала поднять уровень отсталых Восточных районов. Разумеется, пока рано судить о результатах этих общаний. Время покажет их жизненность — заключает автор.

Книга Н. В. Комахидзе является оригинальным исследованием. Она написана привлекательным, живым языком, выполнена на высоком научном уровне, имеет важное практическое значение. Монография рассчитана не только для специалистов-ориенталистов, но и для широких кругов читателей, проявляющих интерес к изучению социально-экономических и политических вопросов современной Турции.

Рецензируемая монография, несомненно, относится к публикациям, вносящим значительную лепту в научное осмысление событий и процессов, протекающих ныне в Турецкой Республике.

Г. С. ЧИПАШВИЛИ.

საკავშირო სესია ჯ. უშაშვი

1985 წლის 28 იანვრიდან 31 იანვრამდე ქ. უფაში სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის ბაშკირეთის ფილიალის ისტორიის, ენისა და ლიტერატურის ინსტიტუტში მიმდინარეობდა V საკავშირო-სამეცნიერო კონფერენცია თემაზე „არეალური კვლევა ენათმეცნიერებასა და ეთნოგრაფიაში“. იგი მოაწყო საბჭოთა კავშირის გეოგრაფიულმა საზოგადოებამ მეცნიერებათა აკადემიის მიკლუხო-მაკლაის სახელობის ეთნოგრაფიის ინსტიტუტმა, საკავშირო ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილებამ, სლავიანისტიკისა და ბალკანისტიკის საკავშირო ბაშკირეთის ავტონომიური რესპუბლიკის ენისა, ლიტერატურისა და ისტორიის ინსტიტუტებმა.

კონფერენციის მუშაობაში მონაწილეობდნენ ლინგვისტები, ფოლკლორისტები, დიალექტოლოგები, ისტორიკოს-ეთნოგრაფები, ხელოვნებათმცოდნეები, ონომასტიკისა და კლასიკური ფილოლოგიის სპეციალისტები, გეოგრაფები.

კონფერენციის დღის წესრიგი შემდეგნაირად იყო განაწილებული: პლენარულ სხდომებს დაეთმო 28 იანვრის დღის პირველი ნახევარი (სესიის გახსნა) და 30 იანვრის მეორე ნახევარი (სესიის მუშაობის შეჯამება და დახურვა). პლენარულ სხდომებს თავმჯდომარეობდნენ: საკავშირო გეოგრაფიული საზოგადოებიდან ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი მ. ბარადინა (ლენინგრადი), ბაშკირეთის ავტონომიური რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიის ვიცე-პრეზიდენტი, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფ. გ. კუზნეცი და ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი ა. რეშეტევი (ლენინგრადი).

პლენარული სხდომების გარდა მუშაობდა ორი სექცია.

პირველ სექციაზე განიხილებოდა ლინგვისტიკისა და ლინგვოეთნოგრაფიის საერთო პრობლემები. მეორე სექციაზე კი კარტოგრაფირება ეთნოგრაფიაში.

სექციებს სხვადასხვა დროს ხელმძღვანელობდნენ მ. ბარადინა, მ. რეშეტევი, ნ. ბიკბულატოვი, ლინა ღუმე (რიგა), ს. ბახჩიევი (აშხაბადი), ნ. მაქსილტოვა (უფა).

კონფერენციაზე წაკითხული მოხსენებები დაბეჭდილია თეზისების სახით (იხ. Ареальные исследования в языкознании и этнографии, тезисы, Уфа—1985).

სესიის მუშაობის შედეგები დაიბეჭდა საკავშირო პრესაში და სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის პერიოდულ გამოცემებში.

ორიოდ სიტყვით იმ პრობლემის შესახებ, რომელსაც მიეძღვნა სესიის მუშაობა.

პროფ. გ. ბარადინას მოხსენებაში „არეოლოგია და არეოლოგიის ტიპოლოგია“ ნათლად იყო გაანალიზებული ტერმინები „არეოლოგიური კვლევა“, „არეალური ტიპოლოგია“, „ლინგვოეთნოგრაფია“, „ლინგვოეთნოგოგრაფია“ და სხვ.

ავტორმა საგანგებოდ გაუსვა ხაზი იმ გარემოებას, რომ ის ძირითადი თავისებურება რაც დღეს არეალურ კვლევას აქვს, როგორც ლინგვისტიკაში, ასევე ეთნოლოგიაში, ეს არის მისი კომპლექსურობა, შესაბამისი გაფართოებული ასპექტებით დროსა და სივრცეში. იგი მოიცავს ზონალური კვლევის გაფართოებულ საზღვრებს, რომელშიც ერთიანდება ეთნოსის გეოგრაფიული, ლინგვისტური და დიალექტოლოგიური თავისებურებანი. მკვლევარმა ვერც კი ისაუბრა იმის შესახებაც, რომ განსხვავებით დიალექტოლოგიური და ლინგვისტური ატლასისაგან, ლინგვოეთნოგრაფიული ატლასი საშუალებას იძლევა ყოველგვარი ეთნოგრაფიული თავისებურებების ლინგვისტურ თავისებურებებთან ერთად წარმოჩენისა. აქ მთავარია კარტოგრაფირება, რომელზეც მასალა დატანილი უნდა იქნას არა მხოლოდ იმიტომ რომ შევინარჩუნოთ ესა თუ ის მოვლენა, არამედ გავუკეთოთ მას სათანადო ინტერპრეტაცია, რაც შესაბამის თეორიულ კვლევას მოითხოვს. ეს არის ტექნიკური მეცნიერების (კარტოგრაფირების) შერწყმა თეორიულ მეცნიერებასთან. ამის შედეგად მთლიანობაში წარმოჩინდება ესა თუ ის კულტურის ელემენტი (ან მთლიანად მოვლენა) მისი ადგილითა და არალით მოცემულ არეალში, გავრცელების სიხშირის, ტიპოლოგიისა და ეთნოსპეციფიკის ჩვენებით. ამასთან არეალური კარტოგრაფირების დროს ატლასში კულტურის ელემენტი აისახება შემდეგი ფორმებით (ნიშნებით): 1. სოლისებურად, 2) წყვეტლად, 3. წრიულად, 4. ნალისებურად და სხვ.

ეთნოსის კულტურის ამგვარი არეალური კვლევა განსაკუთრებით საინტერესოდ აჩენს კარტოგრაფირებაში ეთნოკონტაქტურ ზონალობას, რომელიც ეთნოსის განსახლების სურათთან ერთად (კომპაქტურობა, სიმჭიდროვე, ეთნოლინიამკა), მკვეთრად ავლენს ამა თუ იმ კულტურის ელემენტის არქაულ და თანამედროვე ნიშნებს.

კონფერენციაზე აღინიშნა, რომ ლინგვოეთნოგრაფიული არეალური კვლევისათვის, მისი მეთოდების, სახელების, ჭეროვანი გამოყენებისათვის, ლენინგრადის გეოგრაფიულ

საზოგადოებაში შექმნილია საკონსულტაციო ცენტრი, რომელიც დახმარებას გაუწევს როგორც დაინტერესებულ ორგანოებს, ასევე ცალკეულ პირებსაც.

ეთნოსის არეალური კვლევის გარკვეული სიახლეები გამოვლინდა სესიაზე წარმოდგენილი უკრაინელი კოლეგების მოხსენებებშიც (ლ. არტიუხი, თ. კოსმინა). მათ განსაკუთრებული ყურადღება გაამახვილეს კულტურის ელემენტების კარტოგრაფირებისას ეთნოკულტურული ურთიერთობების ზონალური მასშტაბების გაფართოებაზე. მაგალითად: ტრადიციულ უკრაინულ საცხოვრებელში გამოკვლეულია ეთნოკულტურული ურთიერთობების ნიადაგზე შექმნილი ელემენტები, რომლებიც კარტოგრაფებზე აისახა ზონალური შტრიხებით. (ე. ი. რუკაზე ტიპოლოგიის გავრცელების სიზშირის და სხვ. ნიშნების გვერდით დატანილია მათი ზონალური და არეალური გავრცელების ნიშნები). ამ მხრივ განსაკუთრებით თვალსაჩინოა ე. წ. გარდამავალი და სასაზღვრო ზონების კონკრეტული გამოსახვა.

ატლასში ეთნოკულტურული ურთიერთობების ზეგავლენით ასპექტები კარგად გამოჩნდა არა მხოლოდ ზოგადი ხასიათის, არამედ კონკრეტულ თემატურ მოხსენებებშიც. მაგალითად ზაშკირი ეთნოგრაფების მიერ ეროვნული ტანსაცმლის ცალკეული შემადგენელი ნაწილების მიხედვით წარმოდგენილ კარტოგრაფებში ნაჩვენები იყო არა მარტო რეგიონალური თავისებურებანი (რაც უმეტესად ეროვნულ ჩარჩოებში თავსდება), არამედ მათ მიერ უკრაინელებისაგან შექმნილ-შეთვისებული ორნამენტებიც (დეკორატიული სიუჟეტებისა და მხატვრული გაფორმების სახით).

თემატური მოხსენებებიდან არეალური კვლევის თვალსაზრისით ძალიან საინტერესო იყო ლიტველი ლ. ღუმპეს მოხსენება, რომელიც რძის პროდუქტების ექსტენსიური წარმოების კარტოგრაფირებას ეხებოდა ლიტვის მესაქონელობის შესწავლის მაგალითზე.

კარტოგრაფებზე საქორწილო რიტუალური პურის, კარავაის ეთნო-სამეცნიერო თავისებურებებისა და მისი გავრცელების არეების დადგენას ისახავდა მიზნად დ. არტიუხის მოხსენება. ავტორმა წარმოდგინა შესანიშნავად შესრულებული ფერადი სლაიდები და კარტოგრაფები, რომელზეც ნაჩვენები იყო უკრაინელი ხალხის ტრადიციული კვების სისტემის ზოგიერთი მხარე.

თემატურ მოხსენებების გარდა სესიაზე მოსმენილ იქნა ისეთი პრობლემური ხასიათის მოხსენებებიც, რომლებიც კულტურის ელემენტების ტიპოლოგიის, მათი კლასიფიკაციისა და სხვა საკითხებს ეხებოდა.

სესიაზე გარკვეული ყურადღება დაეთმო სოციალური ურთიერთობების შესწავლაში ახლებური მეთოდების გამოყენებას. ამ მხრივ გამოირჩეოდა ვ. ჩლენოვის მოხსენება, რომელიც მიეძღვნა ნათესაური სისტემის ლინგვოეთნოგრაფიულ კვლევას. ავტორი საკოლო სისტემის ჯეროვანი გამოყენებით, გეთავაზობს გვარის სტრუქტურისა და გენეალოგიის ფართო არეალური მასშტაბით შესწავლის გზას.

ახლა რაც შეეხება საკუთრივ ჩვენს მოხსენებას. იქ ჩვენ მიერ წარმოდგენილი იყო აკად. გ. ჩატიასა და ისტორიის მეცნიერების დოქტორ ჯ. რუხაძის ინფორმაცია საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ატლასზე მუშაობის შესახებ. იგი შედგებოდა ორი ნაწილისაგან. პირველი ნაწილი მოიცავდა მოკლე მიმოხილვას საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ატლასზე მუშაობისა და დღემდე ამ მხრივ გაკეთებული სამუშაოების შესახებ. მეორე ნაწილი კი საილუსტრაციოდ განხილული იყო ორი თემა: მემინდერობის თემატიკიდან, სამეურნეო სათავსები და საცხებლები. მოხსენება ინტერესით მოისმინეს. პასუხი გავეცით დასმულ შეკითხვებს.

პლენარულ შემჯამებელ სხდომაზე აღინიშნა, რომ სესიაზე წარმოდგენილი ყველა მოხსენება უშუალოდ პასუხობდა საკონფერენციო პრობლემას და თემატიკას. ისინი გამოირჩეოდნენ როგორც აქტუალობით ასევე ფართო შემცნიებით და პრაქტიკული მნიშვნელობით. სესიის შედეგები, აქ გამოთქმული წინადადებები და შეხედულებები ახალ პერსპექტივებს სახავს როგორც ისტორიულ ეთნოგრაფიულ ატლასზე მუშაობისათვის, ასევე საერთოდ აულტურის არეალური კვლევისათვის.

საინტერესო იყო სესიის არა სამეცნიერო ნაწილიც.

კონფერენციის მუშაობის პირველ დღეს (28 იანვარს) მასპინძლებმა გვიჩვენეს დიდი ეთნოგრაფიული კონცერტი.

29 იანვარს მოეწყო ორსაათიანი ექსკურსია ქალაქის მარშრუტით. ვნახეთ ქ. უფის და არსების ადგილი, ეროვნული გმირის ა. იულავის ძეგლი და ვ. ი. ლენინის სახლ-მუზეუმი.

30 იანვარს დათავალღერეთ არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმი.

1 თებერვალს კი სესიის მონაწილეებმა დაათვალღერეს ერთ-ერთი უკრაინული სოფელი.

სესიის მონაწილეების ერთსულოვანი აღიარებით ქ. უფას სამეცნიერო სესიამ ჩაირაა არა მარტო მაღალ მეცნიერულ დონეზე, არამედ უაღრესად ორგანიზებულად, გულთბილ და კეთილგანწყობით დამოკიდებულებაში.



1985 წ. 5 თებერვალს მოულოდნელად გარდაიცვალა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი, სკკპ წევრი 1955 წლიდან ოთარ მეღვინისძის ძე გვილავა.

ო. გვილავა დაიბადა 1928 წელს. 1946 წელს შევიდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტზე, რომლის სრული კურსი წარჩინებით დაამთავრა 1951 წელს საერთაშორისო ურთიერთობათა ისტორიის განხრით. 1957 წელს მუშაობა დაიწყო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო ბიბლიოთეკაში, სადაც ჯერ ბიბლიოგრაფად მუშაობდა, ხოლო შემდეგ ბიბლიოგრაფიის განყოფილებას ხელმძღვანელობდა. მას დიდი წვლილი მიუძღვის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სამეცნიერო ბიბლიოთეკის დაფუძნებაში, რომლის დირექტორიც 1960—1962 წლებში იყო. 1962 წლიდან ამავე ინსტიტუტში იგი ეწეოდა სამეცნიერო-კვლევით საქმიანობას ირანის ახალ და უახლეს ისტორიაში. 1967 წელს დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია: „ირანელ თურქმენთა საზოგადოებრივი წყობა და სოციალურ-ეკონომიკური ურთიერთობანი (XIX ს.-ის 50-იანი — XX ს.-ის 40-იანი წლები)“.

1970—1973 წლებში მუშაობდა სპარსული ენის თარგმნად ირანში ისლამის მეტალურგიული ქარხნის მშენებლობაზე. 1978 წლის სექტემბერ-ოქტომბერში მივლინდა იყო თეირანის საერთაშორისო ბაზრობაზე საბჭოთა კავშირის პავილიონის საქართველოს განყოფილების თარგმნად.

ო. გვილავა მრავალი სამეცნიერო ნაშრომის, მათ შორის სამი მონოგრაფიის ავტორი იყო. მისი კვლევის ობიექტს შეადგენდა ირანის ახალი და უახლესი ისტორია, სოციალურ-

ეკონომიკური ურთიერთობების, ეთნოგრაფიის და კულტურის საკითხები.

მან სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა იომუთისა და გოქლანების — ირანელი თურქმენი ტომების ისტორიის, გვაროვნულ-ტომობრივი შემადგენლობის, მეურნეობის, მატერიალური კულტურისა და საოჯახო ყოფის საკითხებს.

1980 წელს გამომცემლობა „ხელოვნება“ დიდი ტირაჟით გამოსცა ო. გვილავას სამეცნიერო-პოპულარული წიგნი „ისფაჰანი, შირაზი, ქაშანი...“ წიგნს საფუძვლად დაედო ავტორის ირანში ხანგრძლივად ყოფნისას მიღებული შთაბეჭდილებები. მინიატურული მხატვრობის, ჰედღურობისა და ინკრუსტირების გამოჩენილ ოსტატებთან შეხვედრებმა შესაძლებლობა მისცა ავტორს ახლო გაცნობიდან ხელოვნებას. დეკორატიულ-გამოყენებითი ხელოვნების ცალკეულ სახეებთან ერთად წიგნში აღწერილია ისფაჰანის, შირაზის, ქაშანის, პერსპოლისისა და ფასარგადის ისტორიულ ხუროთმოძღვრული ძეგლები. წიგნი ილუსტრირებულია ავტორისეული ფოტომასალებით.

ო. გვილავას უქანასკნელი ნაშრომი „ირანის მთავრობის ცენტრალიზატორული პოლიტიკა და მომთაბარე ტომების პრობლემა“ მის სადოქტორო დისერტაციას უნდა დადებოდა საფუძვლად. ავტორმა მისთვის ჩვეული გულმოდგინებით შეკრიბა მასალა და ფართოდ გააშუქა XX ს.-ის 20-იან წლებში ირანის მთავრობის მიერ გატარებული ღონისძიებები.

ავტორს ბევრი ჩანაფიქრი დარჩა შეუსრულებელ-გადაუწყვეტელი. ქართულ აღმოსავლეთმცოდნეობას უდრთოდ გამოაკლდა მალაღალი კვალიფიკაციის სპეციალისტი, უაღრესად შრომისმოყვარე და ნიჭიერი მკვლევარი. მისი სსრკ-ის სამარადისოდ დარჩება თანამშრომლების, მეგობრებისა და მახლობლების გულში.



1985 წ. 26 მარტს გარდაიცვალა ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის შრომათი კოლექტივების ისტორიის განყოფილების გამგე, საქართველოს სსრ მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწე, ისტორიის მეცნიერების დოქტორი, პროფესორი, სკკპ წევრი 1944 წლიდან სანდრო ღოშენტის ძე ჩხარტიშვილი.

ს. ჩხარტიშვილი დაიბადა 1917 წელს მახარაძის რაიონის სოფელ ჭუმათში, შეიძლება ან სკოლის დამთავრების შემდეგ შევიდა მახარაძის პედაგოგიურ სასწავლებელში, რომელიც დაამთავრა 1935 წელს. 1935—1938 წლებში მუშაობდა მახარაძის რაიონის სკოლებში მასწავლებლად 1938 წელს ს. ჩხარტიშვილი შევიდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტზე. მესამე კურსის სტუდენტს მოუხწრო დიდა სამაგლო ომმა. 1941 წლის სექტემბერში გაიწვიეს საბჭოთა არმიის რიგებში. იბრძოდა ჩრდილოეთ კავკასიის ფრონტზე და დაიჭრა. მისი დამსახურება აღინიშნა საბრძოლო ჭილდოებით. კომუნისტური პარტიის რიგებში შევიდა ფრონტზე.

დემობილიზაციის შემდეგ, 1947 წელს ს. ჩხარტიშვილმა განაგრძო სწავლა უნივერსიტეტში. ბევრი შრომით მან მალე შეძლო ლაგარგულის ანაზღაურება და 1949 წელს წარჩინებით დაამთავრა უმაღლესი სასწავლებელი. იმავე წელს შევიდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასპირანტურაში სსრ კავშირის ისტორიის სპეციალობით, რომელიც 1952 წელს დაამთავრა. ასპირანტურის შემდეგ მუშაობა დაიწყო სკკპ ცენტრალურ კომიტეტთან არსებული მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალში უფროს მეცნიერ თანამშრომლად. 1961 წლიდან გარდაცვალებამდე მუშაობდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა

აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში ჯერ უფროს მეცნიერ თანამშრომლად, ხოლო 1977 წლიდან განყოფილების ხელმძღვანელის თანამდებობაზე.

კვლევით ინსტიტუტებში მუშაობის პარალელურად ს. ჩხარტიშვილი არ წყვეტდა პედაგოგიურ მოღვაწეობას და ლექციებს კითხულობდა უმაღლეს სასწავლებლებში: მარქსიზმ-ლენინიზმის საღამოს უნივერსიტეტში (1954—1956), პოლიტექნიკურ ინსტიტუტში (1961—1962), თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში (1969—1972), პუშკინის სახელობის თბილისის პედაგოგიურ ინსტიტუტში (1978—1985).

სამეცნიერო მუშაობა ს. ჩხარტიშვილმა საქართველოს მუშათა კლასის რევოლუციური წარსულის შესწავლით დაიწყო. „რევოლუციური მოძრაობა საქართველოში პირველი მსოფლიო ომის წლებში“ — ასეთი იყო მისი საკანდიდატო დისერტაციის თემა, რომელიც დაიცვა 1953 წელს. ამავე პრობლემას ეხებოდა მისი პირველი მონოგრაფია „რევოლუციური მოძრაობის ისტორიიდან საქართველოში“ (1957), რომელშიც ნაჩვენებია იყო საქართველოს ბოლშევიკების ბრძოლა ომის, ზავისა და რევოლუციის საკითხებზე ლენინური მოძღვრების დასაცავად, იმპერიალისტური ომის სამოქალაქო ომად გადასაქცევად.

1956, 1958 წლებში გამოდის ს. ჩხარტიშვილის ნარკვევები „სერგო ორჯონიძე“ და „სტეფანე შაუმიანი“, რომლებშიც მეცნიერულად დასაბუთებულად და ამავე დროს მიმოხილველი ენით გადმოცემულია ამ ორი ცნობილი რევოლუციონერის საინტერესო ცხოვრების გზა.

60-იანი წლებიდან ს. ჩხარტიშვილის მეცნიერული ინტერესების სფეროში შემოდის ახა-

ლი პრობლემა — შრომის სოციალისტური ფორმების განვითარების ისტორია. ამ პრობლემის შესწავლას მან მიუძღვნა ნაშრომთა მთელი ციკლი, მათ შორის, მონოგრაფიები „კომუნისტური შრომის ბრიგადებისა და დამკერვლების მოძრაობის ისტორიიდან საქართველოში“ (1963), „შრომის სოციალისტური ფორმების განვითარება საქართველოს სსრ მრეწველობაში 1946—1958 წლებში“ (1966). ამ მიმართულებით ძიებათა განზოგადება კი იყო ს. ჩხარტიშვილის სადოქტორო დისერტაცია — ისტორიულ-ეკონომიკური ხასიათის გამოკვლევა „საქართველოს მრეწველობაში სოციალისტური შრომის ფორმების განვითარების ისტორია (1921—1965 წ.)“, რომელიც მან დაიცვა 1969 წელს. შემდგომში ს. ჩხარტიშვილმა კვლავ გააგრძელა ამ პრობლემის მეცნიერული კვლევა. ამ კვლევის შედეგებს შორის განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ფუნდამენტური მონოგრაფია „სოციალისტური შეჯიბრების ისტორია საქართველოს მრეწველობაში. 1921—1973 წწ“ (1974).

აღნიშნული ციკლის ნაშრომებში გამორკვეულია საბჭოთა საქართველოს მუშათა კლასის შრომითი აქტივობის, ინიციატივისა და წარმოების მართვაში მონაწილეობის ფორმები. ასეთი კვლევის ერთ-ერთი შედეგია სოციალისტური შეჯიბრების, როგორც სოციალიზმის ეკონომიკური კატეგორიის, ახლებური განსაზღვრა.

პარალელურად ს. ჩხარტიშვილი აგრძელებს რევოლუციური წარსულის კვლევას. 1977 წელს დიდი ოქტომბრის რევოლუციის 60 წლისთავთან დაკავშირებით გამოვიდა მისი მონოგრაფია „საბჭოები საქართველოში ოქტომბრის რევოლუციის მომზადებისა და გატარების პერიოდში“. დიდძალი საარქივო მასალების საფუძველზე დაწერილი ეს ნაშრომი მნიშვნელოვანი მოვლენაა ქართულ ისტორიულ მეცნიერებაში. მასში პირველად ასე სრულად არის წარმოდგენილი საბჭოების საქმიანობა საქართველოში ბურჟუაზიულ-დემოკრატიულ და სოციალისტურ რევოლუციებში, ახსნილია ის მიზეზები, თუ რატომ განელეს საქართველოში საბჭოებმა განვითარების თავისებური გზა და რატომ არ გადაიქცნენ ისინი მენშევიკების ბატონობის პირობებში პროლეტარიატის დიქტატურის სახელმწიფო ორგანოებად, როგორც ეს მოხდა რუსეთში.

1977 წლიდან ს. ჩხარტიშვილი სათავეში ჩაუდგა ინსტიტუტის შთომითი კოლექტივების ისტორიის განყოფილებას — სსრ კავშირში ერთდღერთ ამგვარი პროფილის სამეცნიერო

უჯრედს. მან თავისი ნაშრომებით, კერძოდ, წერით „ფაბრიკა-ქარხნების, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ისტორიის შეცნა საბჭოთა საზოგადოების ისტორიის ღრმად შესწავლის საფუძველია“ („მაცნე, ისტორიის სერია, 1977, № 4), წიგნებით „საბჭოთა საქართველოს შრომითი კოლექტივების ისტორიოგრაფია“ (1983), „კომუნისტური პარტია შრომითი კოლექტივების როლის ამაღლების შესახებ განვითარებული სოციალიზმის პერიოდში“ (1985) ამ ახალი მიმართულების კვლევას ჩვენში მტკიცე საფუძველი შეუქმნა. დასახელებულ ნაშრომებში განზოგადებულია წარსულის გამოცდილება, შემუშავებულია შრომითი კოლექტივების ისტორიის შესწავლის მეთოდოლოგია, დასახულია ამოცანები ამ რიგის პრობლემების სისტემური კვლევისათვის.

განყოფილების ხელმძღვანელობისას გამოვლინდა ს. ჩხარტიშვილის როგორც მეცნიერ-განმანათლებლის უნარი. მისი უშუალო მონაწილეობით განყოფილებამ მოამზადა მრავალი ათეული ნაშრომი.

ს. ჩხარტიშვილი თანაავტორია მთელი რიგი მნიშვნელოვანი კოლექტიური შრომებისა. მათ შორისაა „საქართველოს კომპარტიის ისტორიის ნარკვევები“, „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები“, „საქართველოს პროფკავშირების ისტორიის ნარკვევები“, „საქართველოს ისტორია XIX საუკუნის 90-იანი წლებიდან დღემდე“ (სახელმძღვანელო). საერთოდ კი ს. ჩხარტიშვილი ავტორია 100-მდე სამეცნიერო ნაშრომისა, რომელთა შორის 19 მონოგრაფიაა.

ცალკე აღნიშვნის ღირსია ს. ჩხარტიშვილის ღვაწლი მეცნიერული კადრების აღზრდაში. ბევრ ახალგაზრდას გაუყაფა მან გზა მეცნიერებაში, მისი ხელმძღვანელობით რვა დისერტაცია დაიცული.

სამი ათეული წლის განმავლობაში ემსახურებოდა ს. ჩხარტიშვილი მეცნიერებას, ემსახურებოდა დაუღალავად, უანგაროდ, როგორც ეს შეჰფეროდა ჰუმანიტარულ მამულშივე და კომუნისტს. მან ბევრი გააყვავა. კიდევ ბევრი მიზანი და გეგმა ჰქონდა. ჰუმანიტარული ენერგიით სავსეს მათი აღსრულების ძალა შესწევდა ს. ჩხარტიშვილის გარდაცვალება აღწასაღწერებელი დანაკლისია ქართული ისტორიული მეცნიერებისათვის.

მეგობრების ხსენებაში მარად დარჩება ს. ჩხარტიშვილის სახე, რომელსაც უშუალოდ, სიკეთე და ადამიანების მიმართ სიყვარული ასხივოსნებდა.

მიხეილ გაფრინდაშვილი
იოსებ ჩიჭავაძე